

Afyon Kocatepe Üniversitesi

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Cilt: 21

Prof. Dr. Fuat SEZGİN Özel Sayısı Kasım-2019

Afyon Kocatepe University

Journal of Social Sciences

Volume: 21

Prof. Dr. Fuat SEZGİN Special Issue, November-2019

ISSN: 1302-1265
e-ISSN: 2149-4894

Afyon
Kocatepe
Üniversitesi

Sosyal
Bilimler
Enstitüsü

	Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt: 21, Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı, Kasım-2019
	Afyon Kocatepe University Journal of Social Sciences Vol. 21, Prof. Dr. Fuat Sezgin Special Issue, November-2019
ISSN: 1302-1265 e-ISSN: 2149-4894	

Sahibi/Owner:

Afyon Kocatepe Üniversitesi adına Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü
Prof. Dr. Elbeyi PELİT

Özel Sayı Editörleri/Special Issue Editors:

Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Prof. Dr. Celal DEMİR
Afyon Kocatepe Üniversitesi

Yardımcı Editör/Co-Editor:

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KOÇYİĞİT
Afyon Kocatepe Üniversitesi

Dergi Sekreteryası/Journal Secretary:

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KOÇYİĞİT
Afyon Kocatepe Üniversitesi

Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından yayımlanan ve alanında ulusal ve uluslararası indeksler tarafından taranan hakemli, disiplinler-arası akademik bir dergidir.

Dergide yayımlanan yazıların, her türlü bilimsel, imlâ ve hukukî sorumlulukları yazarlarına aittir. Derginin amaç, kapsam, yayın etik ilkeleri, makale kabul süreci ve diğer tüm ayrıntılar derginin resmî web sitesinde mevcuttur (<http://dergipark.gov.tr/akusosbil>).

Afyon Kocatepe University Journal of Social Sciences is a scientific, interdisciplinary and academic journal published by Afyon Kocatepe University Institute of Social Sciences and indexed in national and international field indexes.

All scientific, spelling and legal responsibilities of the articles published in the journal belong to the authors. Please check the Journal's website for aim and scope, ethical principles of the journal and article acceptance process and full details (<http://dergipark.gov.tr/akusosbil>).

Yayın Kurulu/Editorial Board:

Unvan, Ad-Soyad Title, Name-Surname	Üniversite-Kurum University-Institution	Ülke Country
Prof. Dr. Abdullah KOÇAK	Selçuk Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ahmet YARAMIŞ	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ahmet Kemal BAYRAM	Marmara Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Artur KOZLOWSKI	Gdansk School of Bankowa	Polonya
Prof. Dr. Belkıs ÖZKARA	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Birsal KÜÇÜKSİPAHİOĞLU	İstanbul Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Çavuş ŞAHİN	Çanakkale 18 Mart Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Celal DEMİR	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Elbeyi PELİT	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ethem Kadri PEKTAŞ	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Gürbüz OCAK	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Hakkı YAZICI	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Hilmi UÇAN	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Huziie HİROAKİ	Osaka Üniversitesi	Japonya
Prof. Dr. İbrahim Halil TUĞLUK	Adıyaman Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. İrfan MORİNA	Priştine Üniversitesi	Kosova
Prof. Dr. İsa SAĞBAŞ	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV	Semerikand Devlet Üniversitesi	Özbekistan
Prof. Dr. Kemalettin ÇONKAR	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet KARAKAŞ	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mustafa GÜLER	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mustafa FİŞNE	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Selçuk AKÇAY	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Şuayıp ÖZDEMİR	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Uğur TÜRKMEN	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Evren GÜÇER	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Selim KAYA	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Yusuf DEMİR	Necmettin Erbakan Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Zivar Hüseyin BAYLAN	Khazar University	Azerbaycan
Dr. Öğr. Üyesi Ali YAŞAR	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Eyyüp Sabri FANİ	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KOÇYİĞİT	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KÖSE	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Sena COŞKUN	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Dr. Bashir ADAMU	University of Leicester	İngiltere
Dr. Cristopher S. LIGHTFOOT	Metropolitan Müzesi	İngiltere
Dr. Renata BZDILOVA	Pavol Jozef Safarik University	Slovakya

* Yayın Kurulu listesi ünvana göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin Yer Aldığı Dizin/İndexler:
Afyon Kocatepe University Journal of Social Sciences is Indexed by:

- **ASOS INDEX** (*Academia Social Science Index*)
- **CITEFACTOR** (*Academic Scientific Journals*)
- **DRJI** (*Directory of Research Journals Indexing*)
- **EBSCO** (*SocINDEX with Full Text - Full Text Subject Title List*)
- **EBSCOHOST** (*SocINDEX with Full Text - Database Coverage List*)
- **EURASIAN SCIENTIFIC JOURNAL INDEX (ESJI)**
- **MLA** (*Modern Language Association*)
- **RESEARCHBIB** (*Academic Resource Index*)
- **ROOT INDEXING** (*Journal Abstracting and Indexing Service*)
- **SCIENTIFIC INDEXING SERVICES (SIS)**
- **SOBİAD** (*Sosyal Bilimler Atıf Dizini*)
- **TUBİTAK-ULAKBİM TR DİZİN**

Dergi Yazışma Adresi/Journal Correspondence Address:

Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Dergisi

ANS Yerleşkesi, 03200/Afyonkarahisar/Türkiye

Tel: +90 272 2281255/10565 – **Belgegeçer/Fax:** +90 272 2281476

e-posta/e-mail: akusbder@aku.edu.tr

web: <http://dergipark.gov.tr/akusosbil> - <http://www.sbd.aku.edu.tr>

ISSN: 1302-1265 | **e-ISSN:** 2149-4894

Bu Sayının Hakemleri / Referees of This Issue*

SIRA NO	Unvan-Ad-Soyad Title-Name-Surname	Kurum Institution
1.	Prof. Dr. Abamüslim AKDEMİR	Bursa Uludağ Üniversitesi
2.	Prof. Dr. Ali Osman GÜNDOĞAN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
3.	Prof. Dr. Sebahattin CEVİKBAS	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
4.	Prof. Dr. Talip KABADAYI	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
5.	Prof. Dr. Fikri GÜL	Pamukkale Üniversitesi
6.	Prof. Dr. Yavuz UNAT	Kastamonu Üniversitesi
7.	Prof. Dr. Yusuf KILIC	Pamukkale Üniversitesi
8.	Prof. Mehmet Ali KAYA	Ege Üniversitesi
9.	Doç. Dr. Bilal YURTOĞLU	Kastamonu Üniversitesi
10.	Doç. Dr. Fatma DORE	Afyon Kocatepe Üniversitesi
11.	Doç. Dr. Fatma Zehra PATTABANOĞLU	Kastamonu Üniversitesi
12.	Doç. Dr. Kemal BAKIR	Erzurum Teknik Üniversitesi
13.	Doç. Dr. Murat KEÇİŞ	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
14.	Doç. Dr. Sibel KİBAR KAVUŞ	Kastamonu Üniversitesi
15.	Doç. Dr. Tuncay SAYGIN	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
16.	Doç. Dr. Zafer YILMAZ	Atatürk Üniversitesi
17.	Dr. Öğr. Üyesi Abdullah DEMİR	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
18.	Dr. Öğr. Üyesi Ahmed Ünal BOZYER	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
19.	Dr. Öğr. Üyesi Murat ERTEN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

* Hakem listesi ünvana göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

TAKDİM

Tarihi, Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'ne bağlı olarak kurulan Afyon Maliye Muhasebe Yüksekokulu'nun açıldığı 1974 yılına dayanan ve 3 Temmuz 1992 tarih ve 3837 sayılı Kanunla resmen kurulan Afyon Kocatepe Üniversitesi, kuruluşundan bugüne kadar bünyesinden 2 yeni üniversite çıkarmıştır ve hâlihazırda da 13 fakülte, 5 enstitü, 4 yüksekokul, 1 devlet konservatuarı ve 14 meslek yüksekokulu ile eğitim-öğretime devam etmektedir. Çağdaş eğitim-öğretim ilkeleri çerçevesinde, paydaşların gereksinmelerini gözeterek eğitim-öğretim hizmeti sunma, bilimsel araştırma, yayın ve danışmanlık yapma, topluma ve insanlığa hizmet etme misyonu ile hareket eden üniversitemiz, evrensel bilim ilkeleri ışığında, dünya standartlarında bilgi ve teknoloji üreterek ulusal ve bölgesel sorunlara odaklı proje merkezi özelliği taşıyan, küresel rekabet koşullarına hazır nesiller yetiştiren, uluslararası tanınırlığa ve saygınlığa sahip bir üniversite olma vizyonu ile yoluna devam etmektedir.

İslam kültür ve medeniyetinin daha iyi anlaşılması ve Prof. Dr. Fuat Sezgin'in hatırasının yaşatılması için Eylül 2018 tarihli, 2018/6 sayılı Cumhurbaşkanlığı genelgesi ile 2019 yılı Prof. Dr. Fuat Sezgin yılı olarak ilan edilmiştir. Bu andan itibaren ülke çapında gerek üniversiteler gerekse konu ile ilgili diğer kurum ve kuruluşlar vasıtası ile çeşitli etkinlikler düzenlenmektedir. Üniversitemiz de misyonu ve vizyonu ile uyumlu bu amaç için İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı (İBTAV) ve koordinatör Kırıkkale Üniversitesi (KKÜ) ile iş birliği protokolünü imzalamış ve ilgili faaliyetlere doğrudan ya da dolaylı destek vermeyi kendine görev edinmiştir. Bu doğrultuda Sosyal Bilimler Enstitü'müz tarafından yılda dört sayı olarak çıkarılmakta olan Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin bu sayılara ek olarak "Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı" çıkarması, söz konusu desteğin önemli çıktılarından birisidir. İlgili sayının, İslam kültür ve medeniyetinin daha iyi anlaşılması ve Prof. Dr. Fuat Sezgin'in hatırasının yaşatılması hedeflerine ulaşmada faydalı olmasını diliyor, emeği geçenlere teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. Mehmet KARAKAŞ
Afyon Kocatepe Üniversitesi Rektörü

SUNUŞ

5 Eylül 2018 tarihli, 2018/6 sayılı Cumhurbaşkanlığı genelgesi ile 2019 yılı Prof. Dr. Fuat Sezgin yılı olarak ilan edilmiştir. Bu çerçevede İslam kültür ve medeniyetinin daha iyi anlaşılmasına, Prof. Dr. Fuat Sezgin'in hatırasına ve örnek bilim insanlığına bir saygı olarak Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi olarak bir katkı da biz sunmak istedik. Bu sayımızın şekillenmesinde emeği olan konuk editörlerimiz sayın Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR ve sayın Prof. Dr. Celal DEMİR'e katkılarından dolayı teşekkürü bir borç biliriz.

Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 1999 yılından bugüne hakemli akademik dergi statüsünde yayın hayatına devam etmekte olup 2015 yılından itibaren TÜBİTAK ULAKBİM çatısı altındaki DergiPark sistemi üzerinden yayın yapmaktadır. DergiPark'a geçişinden bu yana sistemdeki verilere göre, 660 makale dergimize gönderilmiş olup bunlardan 185'i yayınlanmış, 286'sı reddedilmiş, 37'si yazar tarafından geri çekilmiş ve 157 makale de hâlen değerlendirme sürecinde görünmektedir. Öncelikle, dergimizin sürekli bilimsel kalite arayışındaki gelişim hedeflerine ulaşmasında yardımcı olan, dergimize makale gönderen tüm yazarlarımıza teşekkürü bir borç biliriz. Kıymetli katkıları ile hakemlik yaparak bilime ışık olan tüm hakemlerimize de aynı şekilde teşekkür ederiz.

Dergimize olan talep yoğunluğunu karşılayabilmek ve aynı zamanda bilimsellikten ödün vermemek için elimizden gelen tüm gayreti gösterdiğimizizin bilinmesini isteriz. Bilimsel ve etik ilkelere uygun, kör hakemlik sisteminin esas alındığı ve tüm değerlendirme süreçlerinin DergiPark sistemi sayesinde kayıt altında tutulduğu bir dergi olarak daha iyi, daha kaliteli ve bilimsel çizgide ilerleme gayretlerimiz devam edecektir. Bu çerçevede, özellikle İslam kültür, medeniyet ve bilim tarihinin ortaya konulmasında önemli katkıları olan değerli bilim insanı Prof. Dr. Mehmet Fuat SEZGİN'i saygı ile anıyor, bu sayının oluşturulmasında önemli katkıları olan editörlerimize ve editör yardımcımıza, makaleleri ile sayıya değer katan değerli bilim insanlarına teşekkürlerimi sunuyorum.

Dergimizde yer alan makalelerin tüm okuyucularımıza ve araştırmacılarımıza faydalı olmasını temenni ediyor, saygılar sunuyorum.

Prof. Dr. Elbeyi PELİT

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖN SÖZ

Değerli Okuyucular,

Bilindiği gibi 2019 yılı, Cumhurbaşkanımız Sayın Recep Tayyip ERDOĞAN'ın teşvik ve himayeleriyle Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı kabul edilmiştir. İslam bilim tarihinin insanlığa yaptığı katkılar çerçevesinde Prof. Dr. Fuat SEZGİN'i anlamak, çalışmalarını ulusal ve uluslararası düzeyde anlatmak, onu bilim adamı kişiliğiyle genç kuşaklara tanıtmak, bilgisinden, görgüsünden istifade etmek ve bu bağlamda çeşitli etkinlikler gerçekleştirip bilim tarihine katkı sağlamak amacıyla yapılan her türlü faaliyetin desteklenmesi ve teşvik edilmesi benimsenmiştir.

2019 Prof. Dr. Fuat SEZGİN Yılında yapılacak çalışmaları planlama, koordine etme, duyurma ve paylaşma görevi Kırıkkale Üniversitesine verilmiştir. Ayrıca, sempozyum, konferans, bilimsel yayın, toplantı, anma gibi faaliyetlerin gerçekleştirilmesi için 19 üniversite (Afyon Kocatepe Üniversitesi, Adıyaman Üniversitesi, Atatürk Üniversitesi, Bayburt Üniversitesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Erciyes Üniversitesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Gazi Üniversitesi, Hitit Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi, Karabük Üniversitesi, Kayseri Üniversitesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Piri Reis Üniversitesi, Üsküdar Üniversitesi, Yıldız Teknik Üniversitesi) belirlenmiştir. Bu üniversitelerden biri de Afyon Kocatepe Üniversitesidir.

Afyon Kocatepe Üniversitesi Rektörlüğü'nün, İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı (İBTAV) ve koordinatör Kırıkkale Üniversitesi (KKÜ) ile iş birliği protokolünü imzalamasının hemen ardından çalışmalarımız başlamış ve Afyon Kocatepe Üniversitesinin fakülte ve yüksekokullarında, enstitülerinde ve bizzat rektörlük bünyesinde Prof. Dr. Fuat Sezgin'i tanıtmaya ve anlaşılmasını sağlamaya yönelik etkinlikler gerçekleştirilmiştir.

Sosyal Bilimler Enstitüsü ise bu etkinliklere, elinizdeki AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi *Prof. Dr. Fuat SEZGİN Özel Sayısı*'ni çıkararak iştirak etmiştir.

AKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün bu içerikte bir özel sayı çıkarma düşüncesini, bilim insanlarımız takdirle karşılamışlardır. Okuyucularımız, 22 yıldır kesintisiz yayın hayatında olan *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*'nin böyle bir hizmette yerini almasını, Üniversitemizin misyonuna uygun bir görev olarak değerlendirmişlerdir.

Duyuru yapıldıktan sonra dergimize çok fazla yazı gelmiştir. Bu yazılardan bazıları konu olarak Prof. Dr. Fuat SEZGİN'in kişiliği, çalışmaları ve ilgi alanlarının dışında kalıyordu. Bazıları, çok uzun olduğu için dergimizin sayfa sayısını hedefimizin çok üzerine çıkarmış olacaktı. Bazıları da birbirinden habersiz, aynı konu üzerinde yapılmış çalışmalardan oluşmaktaydı. Şüphesiz bunların hepsi de değerli çalışmalardı. Biz daha önceden belirlemiş olduğumuz ilkeler doğrultusunda bu çalışmalardan bir seçki oluşturma yoluna gittik. Bu seçkinin dışında kalan çalışmaların yazarları ile görüştüğümüzden sonra bu yazıları dergimizin periyodik sayılarında değerlendirmek üzere makale havuzumuza aktardık. *Prof. Dr. Fuat SEZGİN Özel Sayısı* için bize yazı gönderen tüm araştırmacı ve akademisyen arkadaşlarımıza teşekkür ediyoruz.

Bu özel sayı için misafir editörlük teklifimizi bizi kırmayıp kabul eden Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Sayın Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR'e teşekkürlerimi arz ediyorum.

Değerli bilim adamımız, büyüğümüz merhum Prof. Dr. Fuat SEZGİN'e hayatı boyunca yaptığı çalışmalar, bilime ve insanlığa yaptığı katkılar için minnettarız. Manevi şahsiyeti önünde, tüm insanlık adına şükranlarımızı arz ediyorum, Allah'tan rahmet diliyorum.

Prof. Dr. Fuat SEZGİN Özel Sayısı'nın hayırlı ve faydalı olması dileği ile tüm okuyucu ve araştırmacılarımıza saygılarımı sunuyorum.

Prof. Dr. Celal DEMİR
Özel Sayı Editörü

İçindekiler / Contents				
Makale Sıra No	Makale Başlığı Paper Title	Yazar(lar) Author(s)	Makale Türü Paper Type	Sayfa Page
1	İslam Medeniyet Mirasının Evrensel Sosyal Bilim Anlayışına Katkıları Üzerine Bir Değerlendirme / <i>An Evaluation of the Contributions of Islamic Civilization to Universal Understanding of the Social Science</i>	Dr. Öğr. Üyesi Enver Sinan MALKOÇ	Derleme / Review	1-15
2	Test Maddelerinin Bilim Felsefesi Bağlamında Değerlendirilmesi / <i>Evaluation of Test Items in the Context of Science Philosophy</i>	Dr. Öğr. Üyesi Duygu KOÇAK	Derleme / Review	16-26
3	İslam Bilim Tarihi Üzerine İdealist Bir Bilim İnsanı Fuat Sezgin ve Yaşamı Üzerine Bir Değerlendirme / <i>Fuat Sezgin An Idealist Scientist On The History Of Islamic Science And An Evaluation On His Life</i>	Dr. Öğr. Üyesi Serdar SAYGILI	Derleme / Review	27-40
4	Hacı Bektaş Veli Felsefesinin Etnopedagojik Açından İncelenmesi / <i>Investigation of Hacı Bektaş Veli Philosophy In Terms Of Etnopedagogy</i>	Dr. Öğr. Üyesi Recep KAHRAMANOĞLU, Öğretmen Fulya ŞAHİN	Araştırma / Research	41-58
5	İbn Haldûn'da Varlık ve İnsanın Evrimi / <i>Evolution of Existence and Man on Ibn Khaldun</i>	Dr. Öğr. Üyesi Murat ERTEN	Derleme / Review	59-79
6	Ömrünü İlme Vakfetmiş Bir Âlim: Mehmet Fuat Sezgin / <i>A Scholar Who Devoted His Life to Science: Mehmet Fuat Sezgin</i>	Öğr. Gör. Sadık KOCABAŞ	Derleme / Review	80-93
7	Fuat Sezgin'in Bilim ve Bilim Tarihi Anlayışı / <i>Fuat Sezgin's Understanding of Science and</i>	Doktora Öğrencisi Tuğşat GÜZELOĞLU	Derleme / Review	94-100

	<i>History of Science</i>			
8	Fuat Sezgin'e Göre İslâm Dünyası'ndan Batı'ya Tevarüs Eden Geometri Çalışmaları ve Fuat Sezgin'in Matematik Tarihine Katkıları / <i>Geometry Studies Inherited by the West from the Islamic World According to Fuat Sezgin and His Contributions to the History of Mathematics</i>	Dr. Öğr. Üyesi S. Betül BAYAM TAKICAK	Derleme / <i>Review</i>	101-117
9	Fuat Sezgin ve Bilim Tarihi Algısı / <i>A Fuat Sezgin and the Perception of History of Science</i>	Prof. Dr. Abamüslim AKDEMİR	Derleme / <i>Review</i>	118-124
10	Geç Antik Çağ'da (Doğu Roma) Bizans Hukukunun Tarihi Seyri / <i>Historical Progress Of (Eastern Rome) Byzantine Jurisprudence In Late Antiquity</i>	Öğr. Gör. Dr. Talat KOÇAK	Araştırma / <i>Research</i>	125-132
11	Bilim Tarihi, Kültürel Zaman ve Fuat Sezgin / <i>History of Science, Cultural Time and Fuat Sezgin</i>	Prof. Dr. Şafak URAL	Derleme / <i>Review</i>	133-139

İslam Medeniyet Mirasının Evrensel Sosyal Bilim Anlayışına Katkıları Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation of the Contributions of Islamic Civilization to Universal Understanding of the Social Science

Dr. Öğr. Üyesi Enver Sinan MALKOÇ ¹

Öz

İnsanoğlu, kendisinin de bir parçası olduğu kâinatı tüm yönleriyle tanıma ve anlama yönünde bitip tükenmek bilmeyen bir çaba içerisinde. Bunun için başvurulan bilgi türleri evrensel olsa da bu bilgilerin yorumlanma ve değerlendirilme aşamasında farklı medeniyetlerin kendi özgün nitelikleri belirleyici hale gelmektedir. Bu bağlamda İslam medeniyetinin de bilgi-bilimsel bilgi-sosyal bilim anlamındaki evrensel birikimden öncelikle beslendiğini, sonra bu birikimi kendi özgün değerleriyle yoğunlaşarak geliştirdiğini ve yine tüm insanlığın istifadesine sunduğunu söyleyebiliriz. İslam medeniyetinin bilimsel bilgi birikimine yaptığı katkının değeri malumdur. Ancak bilgiye getirdiği özgün yorumun ve onu işleyiş şeklinin belki de daha değerli olduğu savunulabilir. Nitekim İslam medeniyetinin ulaştığı bilimsel bilgi birikimi Batı medeniyeti elinde çoktan aşmış, ancak bu bilgiyi yorumlayarak hayata taşımadaki yüksek değerlerine asla yaklaşmamıştır. Dolayısıyla mevcut bilimsel bilgi birikiminin İslam medeniyet mirasının sunduğu değerlerle tekrar yorumlanması, insanlığa büyük kazanımlar sağlayabilecektir. Bunun sosyal bilimlerde yapılması ise toplum içi ve toplumlar arası düzen, adalet ve refahın sağlanmasına hizmet edecektir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal bilimler, sosyoloji, toplum, medeniyet, tarih

Makale Türü: Derleme

Abstract

Mankind is in an endless effort to recognize and understand all aspects of the universe that he is a part of. Although the types of information applied are universal, the distinctive characteristics of different civilizations are decisive in the interpretation and evaluation of this information. In this context, it can be said that Islamic civilization is also nourished by the universal accumulation of “knowledge - scientific knowledge - social science” primarily. Later, Islamic civilization was integrated its own unique values into this knowledge during the development phase and presented it to the benefit of all humanity. The value of the contribution of Islamic civilization to the scientific knowledge is well known. However, it can be argued that the distinctive methodology and way of interpretation of the knowledge could be more valuable. As a matter of fact, the scientific knowledge accumulated by Islamic civilization has already been overtaken by Western civilization, but interpretation and bringing it to life with high values has been never achieved. Therefore, the reinterpretation of the rich scientific knowledge gained in today's world with the values presented by the heritage of Islamic civilization will provide great gains for humanity. Doing so in social sciences will serve to ensure inter-community and inter-communal order justice and prosperity.

Keywords: Social sciences, sociology, society, civilization, history

Paper Type: Review

¹Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, sinan.malkoc@sbu.edu.tr.

Atf için (to cite): Malkoç, E. S. (2019). İslam Medeniyet Mirasının Evrensel Sosyal Bilim Anlayışına Katkıları Üzerine Bir Değerlendirme. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı), 1-15.

Giriş

Bugün bilim dünyasının genel kabulüne göre bir bilginin bilimsel sayılabilmesi için objektif ve test edilebilir nitelikte olması gerekmektedir. Yine aynı sebeplerin her zaman aynı sonuçları doğurması prensibi de bilimsel bilginin olmazsa olmazları arasında kabul edilir.

Bilimsel bilgiyi diğer bilgi türlerinden ayıran bu niteliklerin Sosyal Bilimler açısından ne derece geçerli olduğu ise tartışıla gelen bir problemdir. Aynı sebeplerin sosyal olaylarda her zaman aynı sonuçları doğurmayacağı iddiasından hareketle sosyal bilimlerin bilimsel nitelikleri sorgulanabilmektedir. Hâlbuki sosyal bilimciler olarak bizler, aynı sebeplerin toplumsal olaylarda da aynı etki potansiyeline sahip olduklarını savunuyor, ancak sosyal olayların çok sebepli ve çok sonuçlu olmaları sebebiyle bu alanda birbirinin tamamen aynısı denilebilecek iki olaya rastlamanın zorluğuna dikkat çekiyoruz. Sosyal olaylar için “iki kere iki dört eder” kesinliğinde bir önerme ileri sürülerek “şöyle bir sebep her olayda böyle bir sonuç doğurur” kesin yargısına varılabilmesi elbette ki mümkün değildir. Ancak bunun sebebi sosyal olgularda sebep sonuç ilişkilerinin saptanamazlığı değil, sosyal olayların arka planlarında her birisi farklı sebep sonuç ilişkileri taşıyan birçok farklı olgunun yer almasıdır. İşte bu noktada toplum biliminin işlevi bu sosyal olguların yapılarını, sebep sonuç bağlantılarını ve diğer olgularla ilişkilerini çözümlenmeye çalışmaktır.

Sosyal olayların da böyle bilimsel bir sistematikle ele alınıp incelenebileceği gerçeği Batılı bilim adamları tarafından ancak 19. Yüzyıl başlarından itibaren dile getirilmeye başlanmıştır. Hâlbuki benzer bakış açısının İslam medeniyet havzasında çok daha önceden geliştirildiği bilinmektedir. Her şeyden önce İbn-i Haldun’un (1332-1406) çalışmalarının Tarih ve Sosyoloji bilimleri açısından bir milat durumunda olduğu inkâr edilemez bir gerçektir.

Bununla birlikte kendi medeniyet havzamızdaki zengin sosyal bilimler mirasının uzunca bir süredir atıl kalması ve bu alandaki çalışmalarımızın 19. yüzyıldan itibaren neredeyse tümüyle Batılıların genel kabulleri üzerinden yürütülmesi, toplumsal realitemizin bilimsel açıdan idrakinde bir takım yetersizliklere yol açmıştır. Nitekim Batı medeniyeti içinde yetişerek dünyaya bu pencereden bakan bilim adamlarının ne derece objektif ve evrensel açıklamalara ulaşabileceği, dolayısıyla da bu açıklamaların bizim sorularımıza ne derece cevap üretebileceği önemli bir sorunsal durumdadır. Zira bir toplumun kendisine ait yapısal ve işlevsel özellikleri onun içinde gerçekleşen toplumsal olayların sebep sonuç ilişkilerini de etkilemektedir. Bunun için belli bir toplumun tecrübelerinden hareket ederek evrensel sosyal bilim yasalarına ulaşma iddiaları gerçekçi olmamaktadır.

Bu durumda Batılı bilim adamlarının kendi tarihsel tecrübelerinden yola çıkarak yaptıkları toplumsal okumalar çoğu kez bize uymamaktadır. Zira Batı toplumları ile aramızdaki yapısal ve işlevsel farklılıklar, toplumsal olayların çok sebepli yapısını etkilemekte, bu da çok sonuçlu tablodaki farklılıkla kendisini göstermektedir. Dolayısıyla sosyal bilimler alanında daha isabetli sonuçlara varabilmemiz için kendi toplumsal gerçekliğimizden ve kendi toplumsal tarih okumalarımızdan yola çıkarak geliştireceğimiz sosyal bilim çalışmalarına ihtiyacımız vardır.

Bu noktada; bilgi, bilimsel bilgi ve sosyal bilimler kavramları ile bilimsel bilgede nesnellik tartışmaları üzerinde durmak, bu noktadan hareketle farklı medeniyetlerin kendi özgün dinamiklerinden yola çıkarak dünya bilim tarihine katkı sağlayabildiklerini vurgulamak, İslam medeniyet mirasının evrensel sosyal bilimlere ve sosyal bilim anlayışına katkılarını da bu bağlamda değerlendirmek durumundayız.

1. Bilimsel Bilgi

İnsan, hem akıl hem de nefis sahibi olması bakımından diğer canlı türlerinden ayrılan müstesna bir varlıktır. Akıl sahibi olması, insanı içinde bulunduğu âlemi anlama, yorumlama, onun üzerine fikir yürütme gibi düşünsel faaliyetlere sevk etmiştir. Bu noktada sadece varlığın kendisi değil, ona dair bilgi edinme şekli de düşünsel faaliyetlerin odağında yer almıştır. Böylece

varlık felsefesi (ontoloji) ve bilgi felsefesi (epistemoloji) konuları, insanoğlunun düşünsel serüveni içerisinde en temel tartışma alanları haline gelmiştir.

Ancak varlık ve bilgiye dair bilgi edinme yolu felsefeyle sınırlı sayılamaz. Varlığa ve bilgiye dair malumat edinme çabası sürdürülürken çeşitli bilgi edinme yol ve yöntemleri takip edilmekte ve ulaşılan sonuçlar, elde edilen bilgiler diğer insanlarla paylaşılarak eğitim yoluyla gelecek nesillere aktarılmaktadır. Bu noktada başvurulanan bilgi türlerini kabaca gündelik bilgi, teknik bilgi, sanat bilgisi, dini bilgi, felsefi bilgi ve bilimsel bilgi şeklinde kategorize edebilmemiz mümkündür. (<http://www.felsefe.gen.tr/>) Varlığa dair açıklamalar getiren bu bilgi türlerinden her birisinin kendisine özgü bir kaynağı ve o kaynağa ulaşma şekli vardır. Söz konusu bilgi türlerinden herhangi ikisinin prensipte çatışma halinde olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Ancak spesifik bir konuda ters düşebilmeleri mümkün olabilir.

Bu noktada; nesnel, genel/ olgusal, kesin, öngörü sağlayan, tekrarlanabilir, evrensel/ insanlığa mâl olmuş ve birikimli olarak ilerleyen nitelikleri, (<http://felsefe.konulari.org/>) bilimsel bilgiyi diğer bilgi türlerinden ayırt edici nitelikler olarak öne çıkarmaktadır. “Özellikle sonuçların test edilebilmesi için sistemli olarak belli bir yöntem veya yöntemlerin kullanılması, bilimsel bilginin ayırt edici yönüdür.” (Ural, 1998: 14)

Burada, aynı sebeplerin her zaman aynı sonuçları doğurması (determinizm) ilkesine özellikle dikkat çekmek gerekiyor. Nitekim bilimsel bilginin yukarıda saydığımız ayırt edici niteliklerinden birçoğunun gelip bağlandığı, ifadesini bulduğu yer, determinizm ilkesi olmaktadır. Herhangi bir alana dair ulaşılan nesnel, olgusal, kesin ve tekrarlanabilir bilgi; bünyesinde doğal olarak determinizm ilkesini de barındıracaktır.

Bilimsel bilginin niteliklerini; matematik, istatistik gibi formel bilimlerde ve fizik, kimya, astronomi, jeoloji gibi doğa bilimlerinde nispeten daha açık ve net olarak görebiliriz. Örneğin matematikte; $2 + 2 = 4$ tür ve bu her zaman böyledir. Suyun deniz seviyesinde 0 derecede donup 100 derecede kaynaması da değişmez bir fizik kuralı durumundadır.

İnsanoğlu kâinatın fiziksel yapısına dair değişmez yasaların olduğunun bilincine vardıktan sonra bunları tespit edip öğrenme gayretine yönelmiştir. Bilimsel bilgi, insanoğlu açısından hem içinde var olduğu evrenin gerçeklerine dair merakını gidermesi hem de bu gerçekler üzerinden geliştireceği tekniklerle yaşamını kolaylaştırması bakımından vazgeçilmez bir uğraş halini almıştır.

İnsanoğlunun doğa bilimleri ve formel bilimlerle olan ilişkisini kısaca böyle izah edebiliyoruz. Pekiyi toplum bilimlerinin niteliği ve insanoğlunun onlarla olan ilişkisinin mahiyeti nedir? Bununla ilgili olarak neler söylenebilir?

2. Sosyal Bilimlerin Bilimselliği

Sosyal bilimler dergisi olması nedeni ile farklı alanlarda yayın yapıyor olsa da bu tüm yayınların bilimsel bir özellik taşıması gerektiği gerçeğini değiştirmez. Hangi alan ya da hangi makale türü olursa olsun mutlaka bilimsel bir yöntemin takip ediliyor olması gereklidir. Yapılan çalışmanın alanının ve türünün gerekliliklerine göre izlenen bilimsel yol yöntem ve teknikler bu başlık altında mutlaka verilmelidir. Bir arşiv araştırması ya da doküman analizi, bir durum çalışması ya da nicel verilerin toplandığı bir araştırma veyahut da bir literatür taraması, kısaca ne tür bir çalışma yapılmış olursa olsun çalışmanın bilimsel özelliklerinden bu başlık altında bahsedilmesi gereklidir. Gerektiğinde evren ve örneklem, katılımcılar, veri toplama araçları, verilerin toplanması ve analizi vb gibi alt başlıklarla bu bölüm ayrıntılandırılabilir.

Bilimsel bilgiyi diğer bilgi türlerinden ayıran niteliklerin Sosyal Bilimler açısından ne derece geçerli olduğu tartışıla gelen bir problemdir. Aynı sebeplerin sosyal olaylarda her zaman aynı sonuçları doğurmayacağı iddiasından hareketle sosyal bilimlerin bilimsel nitelikleri sorgulanabilmektedir.

Hâlbuki sosyal bilimciler olarak bizler, aynı sebeplerin toplumsal olaylarda da aynı sonuçları doğuracağını savunuyor, ancak sosyal olayların çok sebepli ve çok sonuçlu olmaları sebebiyle bu alanda birbirinin tamamen aynısı denilebilecek iki olaya rastlamanın zorluğuna dikkat çekiyoruz.

İnsan, -yukarıda da değindiğimiz gibi- nasıl ki fizik evreni ve doğayı tanıma ihtiyacı duymuş ve onda değişmez yasalar olduğunu anladıktan sonra bunları tespit etme arayışına girmişse, tarihin her döneminde toplumsal yaşama dair konulara da ilgi göstermiş, bu konularda da fikir yürütmüştür. Ancak topluma yönelik bu uğraşlar, genellikle felsefi bakış açısının ötesine geçmemiştir. Toplumsal işleyişin doğasında da değişmez yasaların olabileceği ve bunların da bir bilim disiplini içerisinde tespit edilip ele alınabileceği düşüncesi, doğa bilimlerine kıyasla daha geç ortaya çıkmıştır.

Bu konuda kayda değer ilk adımların İbn-i Haldun (1332-1406) tarafından atıldığını, sonrasında bu tür çalışmaların uzunca bir süre yine İslam dünyasında devam ettirildiğini belirtmek gerekiyor.

İbn-i Haldun'un toplumun doğasını bilimsel manada anlama çabasına Kur'an'ı Kerim'deki bir takım bilgilerden ilham alarak girişmiş olduğu düşünülebilir. Bu konuda Kur'an'ı Kerim kaynaklı sünnetullah terimi özel bir yere ve öneme sahiptir. Sünnetullah; Kur'an'ı Kerim'de "sürekli, düzenli ve özgün uygulama" anlamında kullanılan sünnet kelimesinin Allah'a nisbet edilmesiyle geliştirilen bir terimdir ve "Allah'ın tabiatı yaratıp devam ettirmek ve toplum hayatını düzenlemek üzere koyduğu kanunlar" (Çelebi, 2010: 159) anlamına gelmektedir. Bu noktada terimin sadece tabiatla değil aynı zamanda ve belki de daha ağırlıklı olarak toplum doğasıyla alakalı olduğunu söyleyebiliriz. Zira konuyla ilgili bazı ayetlerde bireysel ve toplumsal davranışların, tepkilerin ve Allah'ın buna vereceği karşılığın örüntüleşmiş sürekliliği konu edilmektedir. Konuyla ilgili şu ayeti kerimleri örnek olarak alabiliriz:

"Elçileri onlara açık belgelerle gelince, kendilerinde olan bilgiyle sevinip şımardılar da, alaya aldıkları şey onları sarıverdi. Baskınımızı gördüklerinde: 'Yalnız Allah'a inandık; O'na koştuğumuz eşleri inkâr ettik' dediler. Ancak, Bizim baskınımızı gördüklerinde inanmaları kendilerine yarar sağlamadı. Bu, Allah'ın kulları hakkında (öteden beri) süregelen uygulamasıdır. İşte inkârcılar o zaman kayba uğradılar." (Mü'min 40/83-85)

"Bu (Firavun ve kavminin cezalandırılmaları), bir toplum kendi içindekini değiştirmedikçe, Allah'ın da o topluma verdiği nimeti değiştirmeyeceğindedir. Allah işitendir, bilendir." (Enfal 8/53)

"İnsanlara doğruluk rehberi gelmişken, onları inanmaktan ve Rablerinden bağışlanma dilemekten alıkoyan, öncekilere uygulananın kendilerine de gelmesini veya azabın karşılığın gelmesini beklemelerinden başka bir şey değildir." (Kehf 18/55)

İslam dünyasındaki düşünürler toplumsal olgular arasında nedensellik bağları kurulabileceğine dair fikirlerle 14. Yüzyıldan itibaren yüzleşmişlerken Batı'da toplumsal olguların sebep sonuç ilişkilerinin çözümlenebileceğine dair bir bakış açısının gelişmeye başlaması ancak İbn-i Haldun'un çalışmalarının 19. yüzyıl başlarında Batı dillerine çevrilmesinden (Bayrakdar, 2012: 103) sonra gerçekleşmiştir. Comte'a göre "toplumun yeni bilimi, metafizik kalıntılardan kurtularak diğer bilimlerle aynı kapsayıcı mantıksal biçimi paylaşmak durumundadır." (Giddens, 1997: 247) (Burada metafizik ifadesiyle, salt akıl yürütme yoluyla ulaşılan felsefi bilgilere işaret edilmektedir).

Aynı zamanda modern bir bilim anlamında sosyolojinin isim babası da olan Auguste Comte, bilimlerin ihtiyaçlar sonucu ortaya çıktığına vurgu yapar. Ona göre sosyoloji; matematik, astronomi, fizik, kimya, biyoloji gibi bilimlerden sonra; teolojik, metafizik, pozitif şeklinde sıraladığı evrimsel aşamaların sonucunda ve bilimler hiyerarşisinin hem analitik hem de tarihsel anlamda tepesinde ortaya çıkmıştır. (Giddens, 1997: 246-247)

19. yüzyıl, aynı zamanda Batı'da toplumsal dönüşüm ve çalkantıların ileri boyutlarda yaşandığı bir dönemdir. Ekonomi ile psikoloji bilimlerinin ardından (ve onların yetersiz kalmaları üzerine) sosyoloji ile antropoloji bilimleri de bu çalkantıların çözümü, toplumsal düzen ve istikrarın tesisine katkı sağlamaları umuduyla geliştirilmiştir. (Sezer, 1985: 71)

Böylece sosyal bilimlerden önemli ölçüde yararlanılmıştır ve sürüp giden çeşitli problemlerin çözümü için halen yararlanılmaktadır. Ancak zaman, sosyal bilimlerde değişmez yasalara ulaşmanın, toplumsal olguları kesin ve net çizgilerle ifade etmenin, doğa bilimlerindeki kadar kolay olmadığını göstermiştir.

Toplumsal olayların çok sebepli-çok sonuçlu olmaları ve toplumsal olguların diğer toplumsal olgularla girift bir ilişki içinde bulunmaları, sosyoloji alanında keskin yargılara varmayı zorlaştırmaktadır.

Hâlbuki Batıda Auguste Comte öncülüğünde geliştirilen “pozitivist yaklaşımı benimseyenler, pozitif bilim yöntemleriyle toplumun yasalarının keşfedileceği, toplumun daha iyi bir gelecek için yönlendirilebileceği ve daha iyi bir toplumsal yapının inşa edileceği düşüncesine sahiptirler”. (Zencirkıran, 2015: 30) Comte'a göre sosyoloji, “insan davranışını anlamak, dolayısıyla da öngörmek ve denetlemek için bilimi kullanarak insanlığın refahına katkıda bulunmalıydı.” (Giddens, 2000: 8)

Bu açıdan Batıda 19. yüzyılda pozitivism akımıyla başlayarak peş peşe ortaya atılan Sosyoloji kuramlarının evrensel sosyal yasalara ulaşma, toplumsal tarihi okuma ve ileriye yönelik öngörülerde bulunma çabası gösterirlerken fazla iddialı olduklarını söyleyebiliriz. Auguste Comte'un üç hal yasası ve Karl Marx-Friedrich Engels ikilisinin tarihsel materyalizmi buna örnektir. Comte'un insan toplumlarının düşünsel gelişimini teolojik, metafizik ve pozitif dönemlere ayırırken, kendi içerisinde yaşadığı Batı toplumlarının tarihsel tecrübelerini baz aldığı anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Marx'ın da içinde bulunduğu Batı sanayi toplumunun etkisi altında kalarak tarih okuması yaptığı ve ileriye yönelik öngörülerini yine aynı etki altında geliştirdiği görülmektedir. Sonuçta bu yorumlamalar, evrensel gerçekliği yakalamak şöyle dursun, sadece kendi toplumlarının gerçekliğini yakalamak ve tarihsel geleceğini öngörmekten dahi uzak kalmıştır. Comte'un öngördüğü şekilde din ve metafiziğin rafa kaldırıldığı üçüncü bir döneme girilemediği gibi Marx'ın öngördüğü şekilde sanayi toplumu da bir proletarya devrimi doğuramamış, aksine o günkü sanayi toplumu, bugün sanayi sonrası toplum denilen yeni bir toplum biçimine evrilerken bahsedilen türden bir devrimin varsayılan alt yapısını da ortadan kaldırmıştır.

Batıda on dokuzuncu yüzyıl, öznel şartların etkisinde kalınarak geliştirilen ama nesnel olma iddiasında bulunan, evrensel sosyal yasalara ulaşma ve toplumsal tarihi bütünüyle çözümlene iddiasındaki büyük anlatıların yüzyılıydı. Bunların yanlıgıları fark edildikçe yirminci yüzyıl sosyal bilimlerde daha lokal, spesifik araştırmalara ve çözümlene çabalarına sahne olmuştur.

3. Nesnel Bilimsel Bilginin Öznel Yorumlanması

Ünlü bilim tarihçisi Prof. Dr. Fuat Sezgin'in ısrarla vurguladığı gibi bilim evrenseldir ve insanlığın ortak mirasıdır. (Sezgin, 2011: 23) Yine bilim tarihçisi Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'nın vurguladığı gibi ilmin özelliklerinden birisi yığılarak büyüüp gelişmesidir ve bu yığılma evrenseldir. (Sayılı, 1963: 5) “İlim, tarih boyunca, Mısır ve Mezopotamya'dan Yunanlılara, Yunanlılardan İslam Dünyasına, İslam Dünyasından da Avrupa'ya geçmiştir”. (Sayılı, 1963: 6) İlmi gerileme denildiğinde genel olarak ilmi bilginin azalması değil, ilmi çalışma ve araştırmanın azalması, duraklaması anlaşılır. İlmi bilginin azalması, istisnai olarak Orta çağ Avrupa'sında görülmüştür. (Sayılı, 1963: 6)

Bilimsel bilginin bu evrensel niteliğine karşın farklı medeniyetlerin varlık ve bilgi gibi konuları incelerken, algılarken, yorumlarken ve hayata uyarlarken özgün bakış açıları

sergiledikleri de inkâr edilemez bir gerçektir. Kısacası, bilimsel bilgi nesnel ve evrensel iken, onun farkı medeniyetler bünyesinde yorumlanması öznel olmaktadır.

Gözlem, deney, anket, mülakat gibi yöntemlerle ulaşılan veriler bizim için toplumun fotoğrafını çekebilir, nesnel veriler sağlayabilirler. Ancak sıra bu bilgilerin yorumlanmasına geldiğinde tarihi, coğrafi, kültürel vb. etkiler altındaki bireye ait psikolojik vb. bireysel faktörler kaçınılmaz olarak devreye girerek olaya öznel nitelik kazandıracaktır.

Her türden bilgide olduğu gibi bilimsel bilginin yorumlanması sırasında da toplumsal ve bireysel faktörler devreye girmektedir. Yorumlamayı yapan bilim adamları zaten içinde yaşadıkları toplumca paylaşılan inanç sisteminin, coğrafi çevrenin, tarihi, kültürel vb. özelliklerin bir şekilde etkisi altındadırlar. Bu etkiler toplamı, bilginin toplumdan topluma farklı yorumlanmasını beraberinde getirmektedir. Hatta yorumlardaki farklılık toplumlararası boyutta kalmamakta, bireysel boyuta kadar inmektedir. Zira aynı toplum içinde yaşayıp benzer toplumsal etki altında bulunan bireyler arasındaki psikolojik vb. farklılıklar, yorumların bireyden bireye de değişkenlik gösterebilmesine yol açmaktadır.

Özetle ifade edecek olursak; bilimsel bilginin nesnelliği ve evrenselliği nasıl bir gerçeklik ise; bu bilginin yorumlanış ve hayata geçirilişinde rol oynayan medeniyetler, bireyler ve toplumlar arası farklılıkların da başka bir gerçeklik olduğunu söyleyebiliriz.

Dolayısıyla antik Yunan döneminde belli bir noktaya getirilen bir bilginin İslam medeniyeti içerisinde ele alınarak onun kendi bakış açısıyla yoğrulup geliştirilmesi ve buradan modern Batı medeniyetine aktararak bir kez de onların elinde yoğrulması gerçeğinin sayısız örneğine rastlanabilmektedir. Bu, sosyal bilimler için olduğu kadar doğa bilimleri için de geçerli olan bir durumdur.

Saptamamızı bir misalle somutlaştırmak gerekirse; el-Cahız, İbn Miskeveyh gibi birçok Müslüman bilim adamı evrim teorisini Darwin'den yaklaşık bin yıl önce ortaya atmış, sonrasında sürdürmüş, ancak bunu İslam inanç sistemi dışında yorumlamamışlardır. Onlara göre biyolojik evrim, tabiatın işleyişi içerisinde gerçekleşen bir olaydı ve bu işleyişi düzenleyen, tabiat kanunlarını yaratan, neticede yine Allah'tı. (Yakıt, 1984: 101-102) Zaten Müslüman bilim adamları bilime her zaman; yaratıcının yaratılmışlar âlemine koyduğu işleyiş kurallarının (sünnetullahın) anlaşılıp öğrenilmesi olarak bakmışlardır. Buna karşılık Batı'da aydınlanma çağı sonrası belli bir trend yakalayan seküler bilim anlayışının genelde bilimi, özelde ise evrim teorisini ele alış biçimi farklı olmuştur. Darwin ve ardılları tarafından evrim; canlı nesillerinde gerçekleştiği varsayılan tekâmül sürecinde yaratıcı faktörünü devre dışı bırakan ve bu süreci muhtelif şartların tesadüfi buluşmalarıyla açıklayan bir anlayışla ele alıyordu.

Bu misal için açtığımız parantezi kapatarak tekrar konumuzun akışına dönecek olursak; on dokuzuncu yüzyıl Batılı bilim anlayışındaki yanlış kaynağının belki de bir yönüyle; bilimsel bilginin kendisini ve bilimsel bilginin yorumlanışını aynı konumda görüp bunları birbirlerinden ayırt etmeyen anlayış olduğunu söyleyebiliriz. O günün bilim adamları ulaştıkları nesnel verileri kendilerince yorumluyor ve vardıkları açıklamaları da bilimsel bir bilgi zannediyorlardı.

Hâlbuki Batılı bilim adamlarının kendi tarihsel tecrübelerinden yola çıkarak yaptıkları toplumsal okumalar çoğu kez bize uymamaktadır. Zira Batı toplumları ile aramızdaki yapısal ve işlevsel farklılıklar toplumsal olayların çok sebepli yapısını etkilemekte, bu da çok sonuçlu tablodaki farklılıkla kendisini göstermektedir.

Dolayısıyla her ne kadar bugün Batı medeniyetinin etkisi altında kısmen dejenerasyona uğramış da olsa bizler esasta ondan farklı ve özgün yapıya sahip bir medeniyetin çocuklarıyız. İşte burada, mensubu bulunduğumuz medeniyetin sosyal bilimlere bakışındaki orijinalliği, özgünlüğü yakalamaya, anlamaya çalışmak durumundayız. Bu noktada önce; medeniyetimizin yetiştirdiği bilim insanlarının dünyanın ortak sosyal bilimler birikimine, mirasına katkılarını bazı örneklerle yetinerek de olsa hatırlamak isabetli olacaktır.

4. İslam Medeniyetinin Sosyal Bilimlere Katkıları

Dünya genelinde doğa bilimleri alanında El Biruni, Cabir bin Hayyan, Battani, İbn-i Sînâ, Harezmi, İbn-i Heysem, Gıyaseddin Cemşid ne anlam ifade ediyorsa; Felsefede Farabi, -yine- İbn-i Sina, İbn-i Rüşd ne değer taşıyorsa; Sosyal bilimlerde İbn-i Haldun'un, Kindî'nin, Câhız'ın, Mes'ûdî'nin de böyle bir anlamı, böyle bir değeri vardır.

İslam dünyasının ilk filozofu olarak kabul edilen Kindî (796-868), aynı zamanda psikoloji alanında da önemli çalışmalara imza atmıştır. “İslâm felsefe tarihinde aklın içeriği ve fonksiyonu üzerine eser yazan ilk filozof Kindî'dir. Bu bağlamda Kindî'ye, psikofizyoloji dalının İslâm felsefesindeki ilk temsilcisi denilebilir.” (Korkman, 2017: 15) Kindî, metafiziği geometri ve fizik üzerinde temellendirmeye yönelik orijinal çalışmalar yapmıştır. Sara ve sinir hastalıklarının tedavisi için musiki ile tedaviyi ilk uygulayan kişi olarak bilinmektedir. Akıl ve nefis üzerine eserler vermesinin yanı sıra, uyku ve rüya olaylarını bilimsel olarak açıklayan ilk eserin yazarı da kendisidir. (Bayrakdar, 2012: 164-166)

Câhız (772-869); ilahiyat ve zoolojinin yanı sıra tarih, psikoloji ve sosyal psikoloji alanlarında bilimsel faaliyet göstermiştir. Cimrilik, kibir, kıskançlık, cinsiyet gibi konularda müstakil eserler yazarak bu konulara psikolojik bir yaklaşımla ışık tutmuştur. Tabii çevrenin insan ve hayvanlara etkisi üzerinde durmuş, sosyal çevrenin birey üzerindeki etkisini önemle vurgulamıştır. (Bayrakdar, 2012: 45-47) Ayrıca “hayvanların insanlar gibi sosyal ve psikolojik hayatları olduğunu söyleyerek, günümüzdeki hayvan sosyolojisi çalışmalarına da öncülük etmiştir.” (Bayrakdar, 2012: 47) Câhız'ın, özellikle sosyal çevrenin bireye etkisiyle ilgili görüşlerinin, ünlü Batılı sosyolog Emile Durkheim'a 1100 yıl farkla öncülük ettiğini söyleyebiliriz.

Botanik alanındaki çalışmalarıyla eski Yunanları aşmış olan (Sezgin, 2008, 19) Dineverî (828-895); ilk insandan kendi yaşadığı döneme kadar tüm insanlığın tarihini yazmış, ayrıca Türklerin ve Kürtlerin soy kütüklerini araştıran müstakil bir eser kaleme almıştır. (Bayrakdar, 2012: 59) Dineverî'nin, yaptığı çalışmalarla etnografya bilimine öncülük ettiği görülmektedir.

Kimya ve tıp alanındaki çalışmalarıyla öne çıkan Ebû Bekir Râzî (864-930), ayrıca beden ve ruh sağlığının birbirleri üzerindeki etkisi üzerinde durmuş, böylece İslam felsefesinde ilk psikosomatik yaklaşımı oluşturmuştur. Ruhsal hastalıkların tedavisinde telkinin önemine vurgu yapan Râzî, “Kitab“ul-Havi isimli eserinde, melankolinin farklı tiplerine, hipokondriye, mizacın kişilik üzerindeki etkilerine, uyusukluk, zihin tembelliği, zihni karmaşa, akıl, uykusuzluk hastalıklarına ve tedavilerine de değinmiştir.” (Korkman, 2017: 16)

Daha çok felsefi yönüyle tanınan Farabi (870-950) siyaset, psikoloji, ahlak gibi konularla da ilgilenmiştir. Kendisi, İslam dünyasında siyaset felsefesinden ilk bahseden filozoftur. Kavramları analitik ve sentetik olarak ikiye ayırarak Batı'daki Leibniz ve Kant'a öncülük etmiştir. (Bayrakdar, 2012: 71) Farabi ayrıca bilgi problemi üzerinde durmuş ve bu kavramı akıl ve nefis kavramları doğrultusunda incelemiştir. (Korkman, 2017: 17)

İbn-i Haldun tarafından tarihçilerin pîri olarak tanımlanan Mes'ûdî (893-956), başlangıçtan kendi yaşadığı döneme kadar araştırıp yazdığı tarihsel bilgileri coğrafyayla birlikte ele alır. “Coğrafya açısından en önemli sayılabilecek görüşü belirli bir bölgenin coğrafyasının o bölgedeki insan, hayvan ve bitki örtüsünü doğrudan etkilediğine dair kanaatidir”. (Avcı, 2004:353) Ayrıca gökbilim, meteoroloji ve önemli milletlerin tarihini birlikte ele aldığı başka bir eseri daha vardır. (Bayrakdar, 2012: 177-178) Kendisi, “geçmişte ve onun bulunduğu dönemde bilinen bütün kültürleri ve medeniyetleri tanıtmaya girişimi” göstermiştir. (Sezgin, 2008: 23) Dolayısıyla Mes'ûdî'nin sosyal antropoloji açısından öncü ve disiplinler arası çalışma konusunda önemli bir isim olduğunda şüphe yoktur.

Aslında doğa bilimleri alanında büyük bir isim olan El Biruni (973-1050), Hindistan'a dair yazdığı eserde Hint kültürünü ve dinlerini açık bir nesnellikle ve Yunan kültür ve diniyle karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Kendisi bu eseri, bizzat Hindistan'da yaşadığı dönemde yaptığı

araştırmalar doğrultusunda ortaya koymuştur. “El Biruni’nin Hindistan kitabı yabancı uygarlıkların tanıtılmasında aşılammış bir zirvedir, hatta sadece Arap- İslam kültüründe değil.” (Sezgin, 2008: 33) Bu durum, El Biruni’yi de sosyal antropolojinin öncü ve büyük isimlerinden birisi haline getirmektedir. Ayrıca yabancı kültürlerle karşı Batı geleneğinde var olan küçümseyici, dışlayıcı ve imha edici gelenek yerine araştırmaya, öğrenmeye ve anlamaya dönük yaklaşım için de çok değerli ve ışık tutucu bir örnektir.

İbn-i Sîna (980-1037) asıl uzmanlık alanı olan tıp ve felsefenin yanı sıra, psikoloji ve psikiyatri alanında da önemli çalışmalara imza atmıştır. “Ruh ve sinir hastalıklarının tedavisinde ilk defa psikanaliz ve psikiyatri yöntemlerine başvurmuştur.” (Bayrakdar, 2012: 110) Böylece onun da Sigmund Freud’dan yaklaşık 800 sene önce bu yöntemleri kullanarak bir ilke imza attığı görülmektedir.

Yusuf Has Hacib (1017-1077); siyaset, ahlak, adalet ve edebiyat alanlarında önemli bir yere sahip olan Kutadgu Bilig isimli eserin yazarıdır. (Bayrakdar, 2012: 235) “Yusuf Has Hacib, birbirine çok sıkı bağlarla bağlı bulunan fert, cemiyet ve devlet hayatının ideal bir biçimde düzenlenmesinde zaruri olan zihniyet, bilgi ve faziletlerin nelerden ibaret olduğu, bunların nasıl elde edileceği ve nasıl kullanılacağı üzerinde sanatkârane bir şekilde durmuştur.” (Kaçalın, 2002: 478)

Abdülkahir bin Abdurrahman el Curcani (ö. 1078) dil alanında kullanılan ifadeleri sebep, amaç ve tesir esaslarına göre psikolojik açıdan kavramaya çalışmış ve stilistik gramerin temellerini atmıştır. (Sezgin, 2008: 33)

Kaşgarlı Mahmud (1008-1105), “modern anlamda bir dilbilimcidir”. (Bayrakdar, 2012: 148) Bu durum; modern dilbilimcilerin kullandıkları metodolojiyi 7-8 asır önce keşfedip kullanarak onlara öncülük etmesi anlamına gelmektedir. Ayrıca meşhur eseri Divanü lügati’t Türk’ün herhangi bir sözlük ve gramer kitabı sayılmayacağını özellikle belirtmek gerekmektedir. Kaşgarlı Mahmud; Türk kültürü, etnolojisi, etnografyası, folkloru, mitolojisi, Türk ili coğrafyası, töre ve gelenekleri, şiiri, atasözlerindeki Türk felsefesi ve dünya görüşü, tıbbi usullerden farmakolojiye, spordan yemek adlarına kadar “günlük hayatın akla gelebilecek nesi varsa münasebet düşürerek muhatabını bilgilendirmeyi gaye edinmek suretiyle eserine bir nevi ‘Türkiyyat’ ansiklopedisi olma hüviyet ve değerini de kazandırmıştır”. (Akün, 2002: 13) Bu durum onu da sosyal antropolojinin öncü isimlerinden birisi haline getirmektedir.

İbn Rüşd (1126-1198), tıp, optik, felsefe ve astronominin yanı sıra İslam hukuku alanında da önemli çalışmalar yapmış olan çok yönlü bir bilim adamıdır. (Bayrakdar, 2012: 106-107)

Yusuf bin Ebu Bekr es-Sekkâkî (1160-1229); dil biliminin “stil grameri” ve “resimsel dil” olarak adlandırılabilen disiplinler arası iki önemli alanında çok önemli prensipler ortaya koymuş ve büyük başarılar elde etmiştir. (Sezgin, 2008: 52) Bu çalışmalar, lisanın psikolojik süreçlerle ilişkisini ortaya koyma yolunda çok önemli bir yere sahiptir. Hatta gerek Curcani’nin, gerekse Sekkaki’nin dil ve algı arasındaki ilişkiye getirdikleri açıklamaların, çok çok önden giderek Wittgenstein, Husserl, Carnap, Russel, Reichenbach gibi 20. Yüzyıl filozoflarına alan açtığını söyleyebiliriz.

İbn Haldun (1332-1406); “umran ilmi adı altında tarih felsefesi, sosyoloji ve ekonomi gibi insan ilimlerinin kurucusu sayılır”. Ona göre “Tarih, salt olaylar zincirini anlamak değildir”. “Tarihin de tabiat ilimleri gibi ilke ve yöntemleri olduğunu” ilk kez o ortaya koymuş, tarihte; “metafizikte ve fizikte olduğu gibi bir sebeplilik ilkesi olduğunu, değişken şeyler olduğu gibi, değişmeyen ilkeler ve kanunlar da” olduğunu göstermiştir. Kendisi “devleti, kurumları ve sosyal olayları, biyolojik veya uzviyetçi bir teoriyle açıklar”. Machiavelli, Vico, gibi Batılı düşünürler üzerinde etkisi olmuş; Montesquieu, Toynbee gibi Batılı düşünürler de ona benzetilmiştir. İbn Haldun’un Mukaddime isimli eseri 19. yüzyılın başında birçok Batı diline tercüme edilmiştir. (Bayrakdar, 2012: 103-104) Daha önce de vurguladığımız gibi, Batıda sosyal bilimlerin 19. yüzyıldan itibaren inkişaf etmesinde bu tercümelerin önemi inkâr edilemez durumdadır. Örneğin;

İbn-i Haldun'un 19 ve 20. yüzyıl sosyologlarının organik teorilerine ve yapısalcı akımlarına 600 yıl önceden ışık tutmuş olması açık bir gerçektir.

Ali Kuşçu (ö. 1474); bir bilgin olarak matematik ve astronominin yanında kelim ve Arapça dilbilim konularında da önemli hizmetler vermiştir. (Bayrakdar, 2012: 31)

Kâtip Çelebi (1609-1657); tarih, coğrafya, siyaset ve din konularında çalışmalar yapmıştır. O da Hazreti Âdem'den kendi yaşadığı döneme kadar geçen tüm tarihi yazmıştır. Bilim tarihi üzerine de önemli çalışmaları vardır. Keşfu'z zunûn isimli eserinde 10.000 yazar ve 14.500 kitabın tanıtımını yapmıştır. "Tarihle ilgili en önemli görüşü, tarihin geçmişin bir ilmi değil, esasen geleceğin bir ilmi olarak görülmesi anlayışıdır". Ayrıca İbn-i Haldun gibi o da tarihi olayların nedensellik ilkesiyle anlaşılması gerektiğini vurgulamıştır. (Bayrakdar, 2012: 150-151)

Evliya Çelebi'nin (1611-1684) "Seyahatname" isimli eseri; tarih, coğrafya, etnoloji, kısaca kültür tarihi açısından çok kıymetli bir kaynaktır. Evliya Çelebi, gezdiği yüzlerce şehir ve binlerce köy hakkındaki bilgileri, evsaf adı altında sistematik bir şema içerisinde aktarmaktadır. Bu bilgiler; gezilen yerlerdeki idari durum, tarihçe, konum ve genel görünüm, mahalleler, adının kaynağı, her çeşit mimari eser, eğitim kurumları, halkın eğitim düzeyi, hanlar, tekkeler, mesire yerleri, hamamlar, çarşı-pazarlar, kahvehaneler ve sosyal yaşam, kadın ve erkek adları, giyim tarzları, yiyecek ve içecekler, geçim kaynakları, üretim malları, iklimi ve türbeleri şeklinde bir sıralamayla aktarılmaktadır. (Tezcan, 2009: 16) Söz konusu çalışmanın sosyolojik ve antropolojik açıdan çok değerli ve çok yönlü bir hazine durumundadır.

Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895); özellikle tarih ve İslam hukuku alanlarındaki çalışmalarıyla öne çıkan hem bir bilim adamı hem de bir devlet adamıdır. Devrini siyasi, sosyal ve ahlaki cepheden incelemiştir. (Bayrakdar, 2012: 22) Kendisi ayrıca İbn-i Haldun'dan etkilenecek onun ekolünü devam ettiren bilim adamları arasında yer almıştır. (Bayrakdar, 2012: 104)

5. İslam Medeniyetinde Bilim/ Sosyal Bilimlere Bakış Geleneği

İslam medeniyeti, bilimsel gelişmelere öncülük ettiği yüzyıllar içerisinde kendi değer yargıları ve dünya görüşü doğrultusunda bir bilim anlayışı da geliştirmiştir. Bu anlayışın, belli prensipleriyle modern dönem bilimine ışık tutarak zamanla evrensel bilim anlayışı haline geldiğini söyleyebiliriz. Buna karşılık aynı anlayış bazı yönleriyle Batılı dünya görüşüne ve dolayısıyla bilim anlayışına nüfuz etme imkânı bulamamıştır. Belki de günümüz dünyasında karşılaşılan ciddi bazı problemlerde İslam medeniyet mirası ve bilim anlayışının bu bir takım zenginliklerinden uzak kalışımızın da önemli etkisi vardır.

Ünlü bilim tarihçisi Prof. Dr. Fuat Sezgin, İslam medeniyetinin -800 yıl sürerek 16. Yüzyıl sonlarına kadar ulaşan bilimsel yaratıcılık döneminde- kendine has birtakım prensipler geliştirdiğini savunmaktadır:

"Ben şahsen yıllar boyunca İslam bilimler safhasının kendine has prensipleri olarak şunlara ulaşabildiğini sanıyorum: 1. Adil tenkit prensibi 2. Vazih bir tekâmül kanunu düşüncesi 3. Kaynak zikretmede diğer kültür dünyalarında olduğundan daha çok gösterilen gayret 4. Bilim tarihi yazarlığının 10. yüzyıldan itibaren ortaya çıkışı ve gelişmesi 5. Tecrübe ile teori arasında bir denge kurma prensibi ve tecrübenin araştırmada sistematik olarak kullanılacak bir vasıta olarak yer alması 6. Uzun süreli gözetleme prensibi; bunun sonucu olarak rasathanelerin icadı 7. Bilimin sadece kitaptan değil, hocadan ve kitaptan öğrenilmesi; buna bağlı olarak ilk üniversitelerin ortaya çıkışı." (Sezgin, 2010: 10)

Görüldüğü gibi burada; eleştirel ama adil bir bakış açısı, ilerleme ve mükemmelle ulaşma hedefi, bilim adamının emeğine saygılı ve emek hırsızlığına karşı tutum, bilimsel birikim sürecini takip, teoriyi ve pratiği birlikte yükseltme çabası, sabır - sebat ve istikrar, düzenli ve sistematik

eğitim prensipleri öne çıkmaktadır. Günümüz bilim anlayışı açısından bakıldığında bunlar bu alanın zaten olmazsa olmazları olarak görülebilir. Ancak 8-16. Yüzyıl arası dönem söz konusu olduğunda bu temel prensiplerin bilim tarihinde çığır açan ve günümüz bilim anlayışına ışık tutan düşünceler olduğu gerçeğiyle yüzleşmek durumunda kalırız.

İslam medeniyetinin, ilk dönemlerinden başlayarak sekiz asır kadar devam ettirdiği bu bilimsel anlayış ve yüksek performansın kaynağını, bu medeniyetin temel dini referansında yani Kur-an'da ve Hazreti Peygamberin sünnetinde aramak gerekir. Zira her medeniyetin oluşturduğu bir bilgi birikimi vardır ve bu bilgi birikimi o medeniyetin temel referanslarından beslenerek şekillenir.

Kur-an'ı Kerim'in ilk emrinin "yaratan rabbinin adıyla oku" (Alak 96/1) şeklinde olması ve Hazreti Peygamberin meşhur bir hadisi şerifinde "Çin'de de olsa ilmi arayınız. Çünkü ilim öğrenmek her Müslüman'a farzdır..." (Câmiu's Sağır, 1/310, H. No: 640) buyurması, İslam'ın ilme verdiği önem konusunda fikir vericidir. Ayrıca; "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" (Zümer 39/9) ayet-i kerimesini ve "Hikmet, (değerli bilgiler) müminin yitik malıdır, onu nerede bulursa almaya daha hak sahibidir" (Tirmizi, "İlim" 19; İbn Mâce, "Zühd" 17), "faydasız ilimden Allah'a sığınırım" (Tirmizi, "Daavat", 68) hadisi şerifleri de konuya ışık tutmaktadır.

Söz konusu ayet ve hadisler derinlemesine incelendiğinde, burada salt ilmin önemine vurgu yapılmakla kalınmadığı, aynı zamanda ilim tahsili ile ilmi çalışmanın amaç ve kaynağı ile ilgili sınırlar da çizildiği görülmektedir. Örneğin; Çin'de de olsa ilmin aranması emri ile birinci olarak ilmin evrenselliğine vurgu yapılmakta, ikinci olarak ise onun elde edilebilmesi için en ağır meşakatlere bile katlanmaktan kaçınılması gerektiği ifade edilmektedir. Bu söz; bir bilgi ya da buluşun "gâvur icadı" denilerek dışlanması anlayışıyla taban tabana zıttır.

Demek ki; bir bilgi Gayr-ı Müslimlerin elinde ve en uzak diyarlarda da bulunsa onlardan öğrenilmelidir. Bu konuda bir sınırlandırma yoktur. Sınırlandırma, ilmin kaynağıyla değil, niteliğiyle ilgili konulmaktadır. Bu noktada faydasız ilimden Allah'a sığınma sözüyle, elde edilecek ilmin faydalı olması gerektiği üzerinde durulmuş, faydalı olmayan, yani zararlı ve hatta lüzumsuz bilgidен kaçınılması gerektiği vurgulanmıştır. Okunacak olanın, yaratan rabbinin adıyla okunması emri de hem vahyedilenler hem de yaratılanlar üzerinde bilgi edinilirken yaratıcının asla unutulmaması, dolayısıyla bilginin iyilik, doğruluk, güzellik, adalet ve fayda için tahsil edilmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Bu noktada faydanın ölçüsünün ne olduğu, kime göre, ne için ve nasıl bir faydadan bahsedildiği şeklinde yeni sorular gündeme gelebilir? Bahsi geçen hadisi şerifte genel bir ifade kullanılmış ve detaya inilmemiş olmakla birlikte İslam dininin sevgiyi, barışı ve merhameti temel alan umumi kaideleri burada kastedilen fayda hakkında bize genel bir fikir verebilir. Ayrıca ortalama bir akıl, mantık, vicdan ve adaletle bakan insanların fayda kavramı üzerinde az çok uzlaşabileceklerini düşünebiliriz. Örneğin insanın akıl ve ruh sağlığı, toplumsal refah ve huzur, insana ev sahipliği yapan tabiatın korunması gibi esaslar, ortalama bir insanı herhalde fayda kavramı etrafında birleştirebilecek esaslar olmalıdır. Bireysel, bir topluma has ya da kısa vadeli menfaatler uğruna diğer bireylerin, toplumların ya da tabiatın tahrip edilmesi ise makul bir bakış açısıyla herhalde fayda kapsamı içinde değerlendirilemez.

İslam medeniyetinde yetişen ilim adamlarının Hint'ten, Çin'den, Yunan'dan gelen bilgileri büyük bir iştihakla öğrenip yine büyük bir hızla geliştirmelerinin altında yatan motivasyonun, yukarıda vurgulanan ilahi kaideler olduğu anlaşılmaktadır. İşte bunun için İslam bilim adamları; gerek insanın kendisine gerekse onu çevreleyen tabiata dair bilgileri araştırıp öğrenirlerken, bu faaliyete yaratıcı tarafından tanzim edilmiş bilgilerin iyilik ve güzellik için keşfedilmesi gözüyle bakmışlardır. Bunun için İslam medeniyet dairesi içinde dini bilgi ve bilimsel bilgi arasında hiçbir zıtlık görülmemiş, böyle bir zıtlık olabileceği düşünülmemiştir. Aksine dini bilgi her zaman bilimsel bilgi için itici bir güç olarak algılanmış ve pratikte de öyle de olmuştur.

Yine İslam medeniyetinin bilime öncülük ettiği dönemlerde ortaya konan teknik icatların; tabiatın dengesini bozmayan, ona zarar vermeyen, sadece onunla uyum içinde fayda sağlamayı hedefleyen icatlar olmaları da, her yönüyle bir bütün teşkil eden ilahi düzene saygının gereğidir. İnsan dahi, bu uyumlu düzenin bir parçasıdır ve düzenle savaşmaya hakkı yoktur. Üstelik insanın pragmatist (faydacı) amaçlarla girişeceği böyle bir savaş insana aslında fayda sağlamayacak, aksine zarar ve yıkım getirecektir.

Bu anlayışın, insanı doğayla mücadele eden ve onu kontrol altına alması gereken bir canlı olarak tanımlayan modern Batı anlayışıyla taban tabana zıt olduğunu söyleyebiliriz. Batılıların Aydınlanma felsefesi ve modern dönem yaşam tarzının Francis Bacon'ın bu konudaki düşüncelerinden önemli ölçüde etkilendiğini söyleyebiliriz. *“Onun felsefesi bilgiyi, insanlığı doğaya egemen kılacak bir güç olarak betimler. (...) Ona göre doğaya egemen olmak gerekir; bu nedenle önce doğayı tanımak gerekir.”* (Keha, 2016: 118, 130). Bu görüş; malını, mülkünü, eşini, çocuklarını, hatta kendi gençliğini, vaktini, bedenini ve dolayısıyla da içindekilerle birlikte bütün dünyayı insana verilmiş, korunması kollarlanması gereken bir emanet olarak gören İslam medeniyet algısından son derece uzaktır. İslam medeniyet mirası içinde insan; tabiatı çatışmak, yenmek ve kontrol altına almak için değil, onunla uyum içinde yaşamak için keşfeder.

Tabiatı ve insanı aynı yaratılmışlar bütününe bir parçası olarak algılayan ve dolayısıyla parçayı çözümlenmeye çalışırken onu bütünden koparmayan anlayış, İslam medeniyet havzasında yetişen bilim adamlarının çok yönlü çalışmalar yapan insanlar olmalarını beraberinde getirmiştir. Bu noktada bilimsel bilgi ile diğer bilgi türleri birlikte ele alınıp incelenmiş, fizik ve metafizik, beden ve ruh birlikte çözümlenmiştir. Aynı şekilde İslam medeniyetinin yetiştirdiği bilim adamları çalışmalarını belirli bir alanla sınırlı tutmamış ve fizik, kimya, astronomi, tıp, psikoloji ve sosyoloji gibi birçok alanı aynı anda kucaklayan multidisipliner bir çaba içine girmişlerdir.

Branşlaşma ve bir branşın içine sıkışıp kalma hali günümüz dünyasında bilimsel bilgi birikiminin olağanüstü boyutlarda artmış olmasının doğal bir sonucu olarak da değerlendirilebilir. Ancak bu gerekçe aslında bir bütün olan yaratılmışlar âlemini parçalara ayırıp bu parçaları birbirinden kopuk değerlendirmenin getireceği yakın körlüğünü mazur gösteremez. Bu körlüğün yol açacağı eksikliklerin kabul edilebileceği anlamına da gelemez. Dolayısıyla insanlık günümüzün son derece zengin bilgi birikimi içinde de çok yönlü, multidisipliner bilim anlayışını canlandırmanın yollarını üretmek zorundadır.

Bilimsel anlayışın İslam bilim adamları eliyle tam anlamıyla sistematik bir çizgiye oturtulduğunu söyleyebiliriz. Bilim tarihinin gördüğü en büyük beyinlerden olan El Biruni; önceki medeniyetlerin bilim anlayışını şöyle eleştirmektedir:

“Hindistan’da, Yunan ve Roma topraklarında her şeyin bir putu ve ilahı vardır. Hatta hırsızlık ilahları bile. Durum bu olunca bu kültürlerin bilginleri, adeta her şeyi tabu gibi görme psikolojisine sahip oldukları için nesnelere sadece dışarıdan bakarak ve zihni çıkarımlarla düşünce üretmişlerdir. Nesnelere içine dokunmayı gerektiren, deney ve tecrübeye dayanan bilim üretmemişlerdir.” (Bayraktar, 2012: 9)

Görüldüğü gibi İslam medeniyeti, Auguste Comte’un 19. yüzyılda aşılına başlandığını düşündüğü teolojik ve metafizik aşamaları daha ilk asrıdan (6 – 7. yüzyıldan) itibaren aşır somut, deneysel ve nesnel bilim anlayışına ulaşmıştır. Yukarıdaki saptamayı yapan El Biruni ise kendi ulaştıkları bu anlayışa Comte’tan 8 asır önce, 11. yüzyılda dikkat çekmiştir. Bilim konusunda böyle bir anlayışın hâkim olduğu İslam medeniyeti her alanda altın çağını yaşarken, Orta çağ Batı Medeniyetinin bir çeşit Hıristiyanlık yorumundan hareketle bilime sırtını dönerek her alanda karanlığa gömülmüş olduğu bilinmektedir. Orta çağ Avrupa’sında bilimsel çalışmaların dini gerekçelerle engellenmesi ve ancak Katolik kilisesinin prangalarından kurtulduktan sonra önünün açılabilmesi; İslam medeniyetinin aksine Batı’da din-bilim karşıtlığı anlayışının yerleşmesine yol açmıştır. Bunun için aydınlanma dönemi filozofları ve modern

dönem bilim adamları hep dinsel dönemin aşılarak geride bırakılıp bilimsel döneme geçildiği/ geçilmekte olduğu kabulü üzerinden tez üretmişlerdir.

Böylece İslam medeniyetinin “Orta Çağ” olarak anılan dönemde bilimsel bilgiye yaptığı katkılar Batı medeniyeti tarafından transfer edilmiş ve bu kez onlar tarafından kendi yorumlarıyla geliştirilerek insanlığa sunulmuştur. Batı medeniyeti; kendi geliştirdiği -bilime ket vuran, çarpık-din yorumunun prangalarından kurtularak bilimsel gelişme evresine girmeyi başarmış, ancak bu kez de bilime bakış, onu yorumlayış konusundaki çarpıklıklarıyla yüzleşmek durumunda kalmıştır.

“Ortaçağ’da evreni yaratan ve onu sürekli yöneten tanrı aracılığıyla açıklanan evren, modern dönemde, doğa yasaları tarafından yönetilip, fizik ve matematik terimleriyle anlaşılabilen maddi bir varlık alanına dönüşmüştür.” (Keha, 2016: 118)

Batı medeniyetinin egemenliğinde/ öncülüğünde geliştirilen bilim ve teknik anlayışının doğurduğu problemler sadece Batı medeniyetiyle sınırlı kalmamış, birey ve toplum düzeyinde insanlığı ve hatta onu çevreleyen tabiatı küresel boyutta birçok açıdan olumsuz yönde etkilemiştir. Kirlenen denizler, tahrip olan atmosfer tabakaları, nitelik değişimine uğrayan mevsimler, hızlı nesli tükenen bitki ve hayvan türleri, her gün bir yenisi türeyen hastalıklar söz konusu olumsuzluklara doğa bilimleri açısından verilebilecek örneklerden bazılarıdır.

Aynı boyutta olumsuzlukları sosyal bilimler alanında da görebilmek mümkündür. Batılı tarihçi ve sosyologlar, kendi tarihsel ve toplumsal tecrübelerinin evrenselliği iddiasından hareketle diğer toplumların da kendileriyle aynı tecrübeleri yaşayacakları iddiasında bulunmuşlardır. Bu anlayış, evrimleşme sürecinde Batılıların öncü, diğer toplumların ise takipçi durumunda oldukları, dolayısıyla bu az gelişmiş toplumların Batılılar tarafından yönlendirilmeye, güdülmeye ve sömürülmeye müstahak oldukları anlayışını yerleştirmiştir. Batılıların iktisadi anlayışı ve bunun üzerine inşa edilen iktisat bilimi de dünyada açık bir sömürüye ve maddi refah dengesizliğine yol açmıştır. Batılılar, antropoloji ve sosyal antropolojiyi de sömürülecek geri toplumları çözümleme amacı için bir araç olarak kullanmışlardır.

Bugün doğa bilimlerinde ulaştıkları seviyeden iktisadi, siyasi ve askeri üstünlük devşiren Batı Medeniyeti, ne sömürdüğü toplumlara ne de kendi toplumlarına refah ve huzur sağlayabilmektedir. Sömüren ve sömürülen ülkeler arasındaki gelir düzeyi uçurumu bir yana Batılı ülkeler kendi toplumları içerisindeki toplumsal sınıflar arasında da böyle bir uçuruma sahne olmaktadır. Örneğin bugün Batı medeniyetinin başat gücü ABD, -2018 başı itibarıyla- bir yanda 46’sı on milyar doların üzerinde şahsi servete sahip olmak üzere 563 milyardere (www.forbes.com) diğer yanda geceleri metro istasyonu vb. yerleri mesken tutan 553.742 evsizede (homeless) sahiptir (<https://endhomelessness.org>).

Sosyal problemler gelir dağılımı adaletsizliğiyle sınırlı kalmamakta; maddi tatminsizlik, manevi boşluk, ırk ayrımcılığı, dini ya da siyasi fanatizm gibi etmenler yaygın psikolojik problemlere, adi suçlara, intihar vakalarına, cinsel sapkınlıklara, dağılan ailelere, yaşlanan nüfus problemlerine, her çeşit suçu işleyen mafya ve terör yapılanmalarına zemin hazırlamaktadır. 2017 yılına ait verilere göre sadece bir yıl içinde 1.247.321 şiddet olayının yaşandığı ve 17.284 kişinin cinayete kurban gittiği ABD’de 135.755 tecavüz ve 319.356 de soygun vakası gerçekleşmiştir. (<https://ucr.fbi.gov/...table-1>) Cinayetlerden % 12,3’ünün bizzat aile üyelerince işlenmiş olması ise (<https://ucr.fbi.gov/...homicide>) bir toplumu ayakta tutması beklenen değerler sistemindeki çöküşün en bariz göstergesidir. Aynı türden bir başka gösterge ise bu ülkede ortalama her yıl 44.965, günde ise 123 kişinin intihar ederek öldüğüne dair Amerikan İntihar Önleme Derneği’nin (AFSP) bize sunduğu verilerdir (<https://afsp.org/>).

İslam’ın ırk vb. ayrımcılıkları reddeden öğretisi; din ayrımı dahi yapmaksızın herkese adil davranmayı emreden hukuk anlayışı; faiz, israf, karaborsacılık gibi haksız kazanç ve harcamaları men eden ekonomi anlayışı; bireye yüklediği kul hakkı, akraba hakkı, komşu hakkı gibi

sorumluluklar; zekât, sadaka, infak gibi sosyal adalete katkı sağlayan ibadetleri psikoloji, sosyoloji, sosyal antropoloji, ekonomi, siyaset bilimi, hukuk gibi modern disiplinlerin penceresinden ele alınıp irdelenmelidir.

Örneğin bugün sosyoloji biliminin kullandığı toplumsal dayanışma, toplumsal tabakalaşma, toplumsal hareketlilik vb. terimler İslam dininin terminolojisiyle yorumlanıp bilim anlayışıyla doğrulduğu zaman sosyal sorunların çözümünde çok daha etkin rol üstlenecek toplum bilimlerine ulaşılması beklenebilir.

Sonuç ve Öneriler

Birçoğunun kuruluşuna, birçoğunun da gelişimine vaktiyle Müslümanların öncülük ettiği bilim dallarının bayrağını bugün Batılıların taşıdığı yadsınamaz bir gerçekliktir. Batılılar yeniçağdan bugüne gerçekten bilimsel bilgi birikiminin artışına da, bilimin pratiğe uyarlanması anlamına gelen teknolojiye de şaşkıncı ölçüde katkıda bulunmuş ve dünyanın çehresini değiştirmişlerdir.

Bu değişim, insan yaşamı için olumlu sayılabilecek katkılarının yanı sıra -yukarıda da belirtildiği gibi- insan ve doğa üzerinde tahribata da yol açmıştır. Elbette ki söz konusu tahribatın etkisi altında kalınarak bu bilimsel ve teknik birikimin bütünüyle reddedilmesi düşünülemez. Aynı şekilde olumlu katkıların etkisinde kalınarak mevcut bilimsel ve teknik gelişmelere bütünüyle ve sorgulanmadan onay verilmesi de kabul edilemez. Neticede bilimsel ve teknik bilgiler, yorumlanış ve uygulanış biçimleriyle anlam kazanmaktadırlar.

Dolayısıyla Batı medeniyeti içerisinde zenginleştirilen mevcut bilgi birikiminin de insanı ve doğayı tüm yönleriyle bir bütün olarak ele alıp bütünsel faydayı gözetken bir anlayışla baştan doğrulması gerekmektedir. Böylelikle insanlığın ortak mirası olan bilim; bir kısım insanların kısa vadeli ve tartışılabilir menfaatleri uğruna diğer insanları, toplumları ve tüm doğayı tahrip etme üzerine kurulu anlayıştan kurtarılmış, adil bir bakış açısıyla tekrar yorumlanarak geliştirilmeye olacaktır.

Tarihte Mezopotamya, Mısır, (Yunan/Roma eliyle) Batı, Hint, Çin, İslam ve bir kez daha Batı medeniyetleri nasıl ki kendilerinden önceki birikimleri alıp özgün bakış açılarıyla geliştirmiş ve bilime dönemsel olarak bayraktarlık yapmışlarsa İslam medeniyetinin de tekrar aynı rolü üstlenmemesi için hiçbir sebep olamaz. Ancak bunun gerçekleştirilebilmesi için uzun vadeli ve uzun soluklu bir çalışmaya ihtiyaç vardır.

Doğayla mücadele halinde olan değil, aksine onun bir parçası olup onunla uyum içinde yaşayan insan tahayyülü; tüm bilimleri aynı gerçeği çeşitli boyutlarıyla keşfetmenin araçları, yani bir bütünün parçaları olarak algılayan bütüncül bilim anlayışı; iktisadi, siyasi, hukuki ve sosyal alanlarda ayrımcılıkları reddederek herkesi kucaklayıcı adalet bilinci ve toplumsal dengeleri yerli yerine oturtacak dayanışma mekanizmaları İslam medeniyetinin günümüz toplum bilimlerine sunabileceği paha biçilmez hazineler durumundadır.

Söz konusu medeniyetin mensupları, öncelikle bu konudaki ihtiyaç ve gerekliliği idrak etmeli, o ihtiyacı giderecek potansiyele malik olduklarını fark ederek özgüven kazanmalıdır. İslam dünyasının içinde bulunduğu olumsuzlukların sebepleri üzerinde kafa yormalı, içeriden kaynaklanan problemler noktasında özeleştirici mekanizmaları geliştirmeli, hatalardan ders alarak bunları düzeltme yoluna gitmelidir. Geçmişle övünme davranışı; sloganik tarzdan ve günümüzün olumsuzluklarına karşı avunarak teselli bulma işlevinden kurtarılarak geleceğe yönelik bir atılımın zemini haline getirilmelidir. İhtiyacın getirdiği motivasyon, farkına varılmış potansiyelin getirdiği özgüven ve yapıcı özeleştirici kültürü birleşerek sabırlı ve yoğun bir çalışma temposuna dönüştüğünde ise İslam medeniyetinin bilim tarihinde yeni bir dönem için tekrar söz sahibi olmasını engelleyebilecek hiçbir sebep kalmayacaktır.

Kaynakça

- Akün, Ö.F. (2002). *Kaşgarlı Mahmud, İslam Ansiklopedisi*, (ss. 9-15). Cilt 25, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Tic. İşletmesi.
- Avcı, C. (2004). *Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin, İslam Ansiklopedisi*, (ss. 353-355). Cilt 29, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Tic. İşletmesi.
- Bayraktar, M. (2012). *İslam Bilim Adamları, İstanbul: İnkılab Yayınları*.
- Çelebi, İ. (2010). *Sünnetullah, İslam Ansiklopedisi*, (ss. 159-160). Cilt 38, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Tic. İşletmesi.
- Giddens, A. (1997). *Pozitivizm ve Eleştirciler*, (Ed: T. Bottomore, R. Nisbet), *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, (Çev: Levent Köker), (Yayına Hazırlayan: Mete Tunçay, Aydın Uğur), 2. Baskı, Ankara: Ayraç Yayınları, s. 246-247 (243-290).
- Giddens, A. (2000). *Sosyoloji*, Ankara: 2000, Ayraç.
- <https://afsp.org/about-suicide/suicide-statistics/>
- <https://endhomelessness.org/homelessness-in-america/homelessness-statistics/state-of-homelessness-report/> (Erişim Tarihi: 05 Kasım 2018).
- http://www.felsefe.gen.tr/felsefeye_giris/bilgi_turleri_nelerdir_bilginin_turleri.asp, (Erişim Tarihi: 10 Eylül 2015).
- <http://felsefe.konulari.org/bilimsel-bilgi-nedir.html>, (Erişim Tarihi:10 Eylül 2015).
- https://www.forbes.com/billionaires/list/#version:static_country:United%20States (Erişim Tarihi: 05 Kasım 2018).
- <https://ucr.fbi.gov/crime-in-the-u.s/2017/crime-in-the-u.s.-2017/tables/table-1>
- <https://ucr.fbi.gov/crime-in-the-u.s/2017/crime-in-the-u.s.-2017/topic-pages/expanded-homicide>
- Kaçalin, M. (2002). *Kutadgu Bilig, İslam Ansiklopedisi*, (ss. 478-480). Cilt 26, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Tic. İşletmesi
- Keha, M. K. (2016). Modern Felsefenin Öncüleri: Descartes ve Bacon'da Yöntem Sorunu", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 56: 117-132.
- Korkman, H. (2017). Ortaçağ İslam Felsefesinde Psikoloji ile İlgili Görüşler, *Asya Öğretim Dergisi*, 5(1) 12-27.
- Sayılı, A. (1963). Orta çağ İslam Dünyasında İlmi Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri (Avrupa ile Mukayese), *Araştırma Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1: 5-71.
- Sezer, B. (1985). *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Sezgin, F. (2011). *Bilim Tarihi Sohbetleri, Söyleşi: Sefer Turan*, 3. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sezgin, F. (2008). *İslam'da Bilim ve Teknik*, C: 1, İstanbul: İ.B.B. Kültür A.Ş. Yayınları.
- Sezgin, F. (2010). *İstanbul İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi*, İstanbul: İ.B.B. Kültür ve Sanat Ürünleri Tic. A.Ş.
- Tezcan, N. (2009). *Seyahatname, İslam Ansiklopedisi*, (s. 16-19). Cilt 37, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Tic. İşletmesi.
- Ural, Ş. (1998). *Bilim Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul: Kırkambar Yayınları.

Yakıt, İ. (1984). Darwin'den Önce İslam Düşünürlerinde Evrimle İlgili Fikirler, *İstanbul Üniversitesi Felsefe Arkivi Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınevi, Sayı: 24: 101-122.

Zencirkıran, M. (2015). *Sosyoloji*, Bursa: Dora Basım-Yayın Dağıtım.

Test Maddelerinin Bilim Felsefesi Bağlamında Değerlendirilmesi

Evaluation of Test Items in the Context of Science Philosophy

Dr. Öğr. Üyesi Duygu KOÇAK¹

Öz

Ölçme ve değerlendirme, dolayısıyla testler eğitim sisteminin önemli bir bileşenidir. Eğitim programları, öğretim yöntem ve teknikleri ve öğrenme alanları genellikle eğitim felsefesi çerçevesinde değerlendirilirken, ölçme ve değerlendirme kavramı felsefi açıdan değerlendirilmemiştir. Bu çalışmada, bilimin tarihsel gelişimi ve bilim felsefesi ışığında eğitimde kullanılan ölçme araçlarının değerlendirilmesi yapılmıştır. Buna göre, çoktan seçmeli, doğru-yanlış, boşluk doldurmalı, kısa cevaplı, eşleştirme, açık uçlu madde yapıları ve sözlü sınavlar ile performansa dayalı durum belirleme teknikleri pozitivist ve post-pozitivist yaklaşımlar çerçevesinde değerlendirilmiştir. Performansa dayalı durum belirleme, açık uçlu sınavlar ve sözlü sınavların bireye yanıtlamada özgürlük tanınması, tek bir mutlak doğru içermemesi ve sürecin ön plana çıkması bakımından post-pozitivist paradigma ile etkileşimli olduğu değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmelerin ardından pozitivist paradigmayı ve post-pozitivist paradigmayı temel alan madde yapılarının eğitim hedeflerine ve bireye olan katkıları tartışılmıştır. Post-pozitivist paradigmayı temel alan madde yapılarının ve değerlendirme yaklaşımının eğitim hedeflerine ulaşmada ve bireye özgür düşünme imkânı tanınması bakımından önemli olduğu yargısına varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bilim felsefesi, test, madde türleri, pozitivism, post-pozitivism

Makale Türü: Derleme

Abstract

Measurement and evaluation, therefore, tests are an important part of the education system. While education programs, teaching methods and techniques and learning curriculums are generally evaluated within the framework of educational philosophy, the concept of measurement and evaluation has not been evaluated philosophically. In this study, based on the historical development of science and philosophy of science, the evaluation of the scale tools used in education was made. Accordingly, multiple-choice, true-false, gap-filled, short-answer, matching, essay item types and oral examinations and performance-based assessment techniques were evaluated within the framework of positivist and post-positivist approaches. Performance-based assessment techniques, open-ended exams and oral examinations were considered to be free to respond to the individual and to interact with the post-positivist paradigm in order for the process to come to the fore. Following these evaluations, the contribution of the item structures based on the positivist paradigm and post-positivist paradigm to the educational objectives and the individual were discussed. It is concluded that item structures and evaluation approach based on post-positivist paradigm are important in achieving educational goals and in providing free thinking to the individual.

Keywords: Science philosophy, test, item types, positivism, post-positivism

Paper Type: Review

¹Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, duygu.kocak@alanya.edu.tr.

Atf için (to cite): Koçak, D. (2019). Test Maddelerinin Bilim Felsefesi Bağlamında Değerlendirilmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı), 1-15.

1.Giriş

Bilim felsefesinin odağında bilimin felsefi olarak incelenmesi yatmaktadır. Buna göre bilim felsefesi bilimin yapısını, işleyişini ve bilimsel metodu ele almaktadır. Bilim nasıl ilerlemektedir, bilimsel bilgi nedir, bilimsel bilgiyi diğer bilgilerden ayıran özellikler nelerdir, bilimsel bilgiye ulaşmanın yolu ya da yolları nelerdir sorularına bilim felsefesi yanıt aramaktadır. Örneğin bilimsel bilgi nedir sorusuna verilecek yanıtlar sosyal bilimler alanında ve fen bilimleri alanında inceledikleri özellikler ve bilgiye ulaşma yolları farklı olduğu için farklı olacaktır. Bunun araştırılması da yine bilim felsefesinin konusudur (Ural, Kaya, Duralı, Sözer ve Erdemli, 1994: 3). Bilim felsefesi alanında bu sorulara verilen yanıtlar bilime bakış açısını yansıtmaktadır. Bir diğer ifadeyle bilimin, bilimsel bilginin, bilimsel yöntemin ne olduğu sorularına bir yaklaşımla yanıt aranmaktadır. Bu yaklaşımlar paradigma olarak ifade edilmektedir ve bilim felsefesi alanında pozitivist ve post-pozitivist paradigmlar temel olmak üzere farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bilim felsefesinin gelişimini, ayrı bir alan olarak ilerlemesini ve farklı bilimsel yaklaşımların ortaya çıkış nedenlerini anlamak için bilimin tarihsel gelişimini de göz önünde bulundurmak önemlidir.

Bilimin tarihsel gelişimi, bilimin ortaya çıkışından günümüze gelene kadar hangi aşamalardan geçtiğini ifade etmektedir. Bilim tarihi ise bilimin bilim olarak tanımlanmasını, ortaya çıkışını, ortaya çıkış nedenlerini ve geçtiği süreçleri inceler. Bilim tarihinde yer alan gelişmelerin tümünde toplumun ihtiyaçlarının belirleyici olduğu söylenebilir. Örneğin suya olan ihtiyaç nedeniyle nehir kıyılarına yerleşilmiştir, bu nehirlerden biri de Nil nehridir ve Nil nehri etrafına yerleşen Mısırlılar, çeşitli dönemlerde nehrin taşması sonucu su baskınları yaşamaktadır. Elbette ki bu yaşam ve tarım alanları açısından büyük sorun teşkil etmektedir, buna çözüm arayışları sonucu nehrin taşma dönemlerine dair bir tahmin yürütmüşlerdir. Her ne kadar güneş ve ay tutulmalarını önceden kestiremeseler de sabit yıldızları ve gezegenleri birbirinden ayırabiliyorlardı. Bu gözlemler beraberinde takvimi getirmiştir. Nehrin taşmasına engel olunamasa da, yaşamlarını ve özellikle tarım işlerini buna göre düzenlemişlerdir. Buna göre, sene dörder aylık üç mevsimden oluşmaktadır, bunlar: Nil nehrinin taşması, tohum atma ve ekin biçme mevsimleridir. Gök yüzüne ilişkin gözlemlerin, sabit yıldızların ve takım yıldızlarının gözlenmesi bilime bir katkı sağlamak için yapılmamıştır, bu takvim tasarımında Mısırlıların ihtiyaçlarının belirleyici olduğu aşikardır. Bilim alanındaki gelişmeler İlk Çağ'da, Orta Çağ'da, Rönesans'ta ve Rönesans'tan sonra olacak şekilde farklı dönemlerde değerlendirilebilir.

1.1. Bilimin Tarihsel Gelişimi

Sümer, Mısır ve Babil uygarlıklarının bilim tarihinin başlangıcı sayılan gelişmeleri yapmış olmaları nedeniyle bilim tarihine katkıları büyüktür. Sümerlerde yazının kullanılması, bilimin başlangıcına denk gelmektedir, Babiller günümüzde hala geçerliğini koruyan, bir günü 24 saat, saati 60 dakika, dakikayı ise 60 saniye olarak hesaplamışlardır. Mısırlıların sabit yıldızlara ilişkin gözleminin dışında, tarım arazilerini korumak amacıyla konum belirlemeye yönelik alan ve hacim hesaplamaları yaparak geometriye önemli katkılar sunduğu bilinmektedir. Sümerlerin ise geometriye en önemli katkılarından biri Pi sayısını 3 olarak almalarıdır. Sümer, Mısır ve Babil uygarlıklarının gözleme ve ölçüme dayalı katkılar sunduğu görülmektedir (Yıldırım, 1997: 218). Bu yönüyle Orta çağ öncesinde pozitivist paradigmanın temellerinin atıldığı söylenebilir. Ortaçağ öncesi dönemde Antik Yunan düşünürlerinin de bilime düşünsel katkıları yadsınamaz. Özellikle evrenin temel niteliğini anlamaya odaklanarak felsefe alanında önemli gelişmeler sağlamışlardır (Gökberk, 1999: 147). Felsefe alanına olan bu katkılarıyla bilimin akıl ve düşünme yönüne yön vermişlerdir. Antik Yunan düşünürlerinin ise evrenin niteliği ve nesnelerin ortak tözünü bilme uğraşları düşünme yoluna dayanmaktadır. Bu yönüyle bilgiye ulaşmada gözlem ve ölçme dışında bir yolun varlığını ortaya koydukları dolayısıyla post-pozitivist paradigmaya zemin oluşturdukları söylenebilir. Ortaçağ öncesinde bilimsel ilerlemenin gözlem ve ölçme yönünü Babil, Mısır ve Sümer uygarlıkları; akıl ve düşünme yönünü ise Antik Yunan düşünürleri doldurmuşlardır (Yıldırım, 1997: 33).

Roma imparatorluğunun M.S. 5. yüzyılda yıkılmasından, 15. yüzyılda Rönesans'ın doğuşuna kadar geçen süre Orta Çağ olarak anılmaktadır. Bu süreçte Batı Avrupa'da Hristiyanlığın egemen olduğu bir düşünce sistemi hakimdir ve buna göre bir fikrin kabul görmesinin tek yolu Hristiyanlıkla bağdaşması ve kilisenin onayından geçmesidir (Koçak, 2019: 29). Bu yönüyle bilimin kilise ve din adamlarının tekelinde olduğu söylenebilir, üstelik aksi görüşün kabul görmemesinin yanında bu görüşü savunanları da ağır cezalar beklemektedir. Gözleme dayalı güneşin merkezde olduğu evren tasarımı kesinlikle kabul görmemektedir. Antik Yunan düşünürlerinden Aristoteles'in evren yaklaşımı ve tanrı kavramı Orta Çağ'da Hristiyanlığın evren anlayışıyla paralellik göstermektedir. Bu dönemde Orta Çağ Avrupa'sında bilimsel ilerlemelerin kaydedilemediği dönemdir.

Rönesans yeniden doğuş anlamına gelmektedir. Orta Çağ'ın etkisinden kurtulan Avrupa 15. ve 16. yüzyılda Rönesans adı verilen ve İtalya'da başlayarak diğer ülkelere yayılan hareketlenme ile Orta Çağ'ın etkisinden kurtulmuştur. Orta Çağ'da matematik, fizik, kimya gibi doğa bilimlerinde duraksama yaşanırken Rönesans dönemi bilim insanları bu konularda çalışmalara ağırlık vermişlerdir. Bir önceki dönemde kilisenin baskısı ve engelleri ile yayılamayan fikirler, bu dönemde kilisenin etkisini yitirmesi ve matbaanın icadıyla yayılmaya başlamıştır. Çünkü hem fikirlerini paylaşmada kullanabilecekleri bir materyal oluşturabilir hale gelmiştir hem de fikirlerini ifade etmeleri önünde herhangi bir engel kalmamıştır. Doğa bilimlerine yönelme sonucu özel alanlar oluşturulmuştur. Bu gelişme bilim ve bilim felsefesi açısından önemlidir çünkü bilim ve felsefenin sınırları çizilmiştir. Ayrıca bilim ve felsefe birbirinden ayrı düşünülmezken bu dönemde ele aldıkları konuların neler olduğu belirlenmiş ve sınırlar çizilmiştir. Bu dönemin en önemli gelişmelerinden biri güneş merkezli evren tasarımının kabul görmüş olmasıdır. Kopernik yer merkezli evren tasarımını bu dönemde çürütmüştür, bu durum ilerleyen dönemlerde Kepler ve Galileo tarafından da doğrulanmıştır. Yine bu dönemde Bacon'un bilim felsefesi, Descartes'in yöntem çalışmaları bilimsel araştırmaların önemini artırmıştır. Böylece süreç içinde doğa bilimlerine ağırlık verildiği ve bilimsel yöntem olarak deneysel yöntemin temel alındığı söylenebilir (Koçak, 2019: 30). Rönesans döneminde özellikle doğa bilimlerine ağırlık verilmiştir ve bu dönemde Descartes'in ele aldığı yöntem bilimi ve tartışması bilim ve felsefenin ayrılmasına yol açmıştır. Bilim insanları sosyoloji, psikoloji, biyoloji, kimya, modern fizik gibi özel alanlara yönelerek çalışmalarını sürdürmüşlerdir (Yıldırım, 1997: 21).

1.2. Bilim ve Felsefenin Birbirinden Ayrılması

Rönesans döneminde hem bilim kendi içinde dallara ayrılmıştır hem de bilim ve felsefe birbirinden ayrılmıştır. Bu gelişmenin ardından 19. yüzyıl itibariyle psikoloji, sosyoloji gibi alanlar da felsefeden ayrılmışlardır. Felsefeden bu ayrılmaların olması, felsefenin konusu nedir ve neyi inceleyecektir sorularını beraberinde getirmiştir. Bu soruya bazı felsefeciler ve bilim insanları, felsefenin bilimi incelemesi ve bilimin mantığını oluşturması gerektiği yanıtını vermişlerdir (Ergün, t.y.: 5). Bilim Felsefesi'nin doğuşu bu sorulara aranan yanıtlara dayanmaktadır. Bu soruya yanıt ararken ilk çıkış noktası bilim ve felsefe hangi noktalarda ayrılıyor, ortak noktaları nelerdir sorularını yanıtlamak olmuştur.

Tablo 1. Bilim ve felsefenin benzer ve farklı yönleri

Faklılıkları	Benzerlikleri
Bilimin yöntemi öğretilirdir ancak felsefe özeldir, standart bir düşünme biçiminden söz edilemez.	Her ikisi de kesin, güvenilir bilgiyi elde etmeye çalışır.
Bilim tekniktir felsefe ise daha entelektüeldir.	Her ikisinin de kendini savunma argümanları akla dayanır.

Her bilimin konusu ve sınırları bellidir. Felsefenin konusu ise evrenseldir, her şey felsefeye konu olabilir.

Bilim olgularla hareket eder ve ulaştığı sonucu olgularda birleştirir. Felsefe ise mantıksal çözümlenmeye dayanır. Felsefenin özünü mantıksal çözümlenme oluşturur.

Bilimler bilgi üretir, felsefenin böyle bir amacı ve çıktısı yoktur.

Bilimin kavram ve soyutlamaları felsefeninkine göre daha az geneldir.

Bilimsel çalışmalar doğrulanabilir ve tekrarlanabilir ancak felsefede tutarlılık dışında bir denetleme yoktur.

Bilimlerin sunduğu bilgiler nedeniyle insanlara pratikte faydaları vardır ancak felsefenin pratikte bir faydası yoktur, insanların anlama ve bilme merakı onları felsefeye yöneltir.

Kaynak: (Ergün, t.y.:4-6; Arslan, 2007: 59; Çilingir, 2016: 2-4)

Bilim ve felsefe ayrıldıktan sonra her ikisi de kendi içinde özel çalışma alanları arayışına girmiştir ve özel alanlar tanımlanmıştır. Bu süreç bilimi anlamayı konu alan bilim felsefesinin doğuşunu beraberinde getirmiştir. Çilingir (2016)'e göre, bilim felsefesinin amacı bilim veya bilimsel bilgiyi anlamak ve açıklamaktır. Bilim felsefesi, tarihsel süreç içerisinde bilimin nasıl geliştiğini izlemek yoluyla bilimi ve bilimsel bilginin temel niteliklerini kavramayı hedefleyen bilim tarihinin yaklaşımından farklı olarak, bilimi kavram, yöntem ve ürettiği bilginin niteliği açısından ele alarak da incelemeyi hedefleyen bir uğraştır (Topdemir, 2002: 57). Peki bilim felsefesi hangi sorulara yanıt aramaktadır? Yanıt aranan sorular ve bu sürecin getirileri Tablo 2'de özetlenmiştir:

Tablo 2. Bilim felsefesinin yanıt aradığı sorular nelerdir?

Sorular	Verilen yanıtlar
Bilimin sınırları nelerdir?	Bilimin özel alt alanlara ayrılması
Bilimsel yöntemler nelerdir?	Nitel ve nicel araştırma ayrımının yapılması
Bilimsel bilgi nedir?	Bilgi türlerinin ayrımının yapılması
Bilimsel açıklama nedir?	Bilimsel yasalar ve olguların neler olduğu ve bunlara nasıl erişilebileceği açıklamaları yapılmıştır.
Bilimsel ilerleme nasıl gerçekleşir?	Bilim devinimsel mi yoksa birikimsel mi ilerlediği
Bilimsel gerçeklik nasıl sağlanır?	Bilimsel gerçekliğe tümevarımla mı yoksa tümenden gelimle mi ulaşılır sorusunu doğurmuştur.

Bu tartışmalar bilime farklı bakış açılarının gelişmesini sağlamıştır ve bilim felsefesi alanında iki temel yaklaşım söz konusudur. Bunlar pozitivist ve post-pozitivist yaklaşımlardır.

1.3. Bilim Felsefesinde Temel Yaklaşımlar

Pozitivist bilim anlayışının kurucusu Comte'a göre bilimin amacı, olgular arasında var olan kesin ve sabit ilişkileri belirlemek ve doğa yasalarını bulmaktır. Bunun ancak gözlem ve deney yoluyla gerçekleştirilebileceği iddiasındadır. Bu yaklaşıma göre bilim insanını nesnel bilgiye götürecek en önemli ölçüt, bilim insanının sosyolojik, psikolojik ve metafizik öğelerden sıyrılabilesidir (Tekin, 2011:8). Pozitivizm, bilginin kaynağının deney olduğunu söyler bu nedenle empirizmden destek alır. Empirizmde, bireyin gözlem ve deney yoluyla bilgiye ulaşabileceği savunulur. Pozitivizmden etkilenerek kurulan, Viyana Çevresi olarak da anılan bir grup bilim insanının Neo-pozitivizm olarak adlandırdığı yaklaşımda da deneysel yolun bilimsel yol olduğu ve bu yolla "mutlak bilgi"ye ulaşılabilirliği savunulmuştur. Ancak bu çevrenin evren yaratıcısı olan Tanrı da dahil olmak üzere tüm soyut öğeleri bilim dışı olarak kabul etmesi tepkilere neden olmuştur. Mutlak bilgiye ulaşmak için izlenen yol nicel araştırmaya işaret etmektedir. Çünkü nicel araştırmalarda, araştırma sorusuna yanıt ararken sistematik ve objektif veri toplayıp bunların analiz edilmesini gerektirmektedir. Bununla birlikte nicel araştırmalarda araştırmacıdan, bilimsel araştırma sürecinin tüm basamaklarında değer yargılarını dışarıda bırakıp nesnel olması beklenir. Nicel araştırma, araştırmacı ile araştırılan konu arasındaki etkileşimin ya çok az olduğu ya da hiç olmadığı varsayımından hareket etmektedir. Araştırmacının konuya öznelliğini katmasını objektifliğin sarsılması olarak görmektedir (Koçak, 2019: 38). Pozitivizm'in, genel bakış açısı ve ona yöneltilen eleştiriler doğrultusunda sunulan alternatifler;

- Doğrulamacılığın karşı yanlışı
- Empirizmine karşı akılcılık
- Tümevarımına karşı tümdengelim
- Kümülatifliğine karşı devrimsellik
- Bilime ilişkin ürün kabulüne karşı etkinlik kabulü
- Mutlak bilgiye erişmenin imkansızlığı

şeklinde. Bu eleştiriler bir araya geldiğinde bir diğer yaklaşım olan post-pozitivist yaklaşımın temel söylemleri ortaya çıkmaktadır. Pozitivizmin savunularına karşılık getirilen eleştiriler sonucu ortaya koyulan öneriler post-pozitivizme işaret etmektedir. Bu açıdan bakıldığında pozitivizme karşı post-pozitivizm denilmesi yanlış olmayacaktır.

Newton fiziğinin çöküp yerini Einstein fiziğine bırakması, pozitivist yaklaşımın mutlak bilginin olmadığına yönelik aldığı en büyük darbedir. Frankfurt Okulu'nun, pozitivizme yönelttiği eleştiri ise araştırmacının özne değerlerinden arınarak araştırma sürecine giremeyeceği yönünde olmuştur. Bu durumun doğa bilimleri için geçerli olabileceği ancak sosyal bilimlerde bunun sağlanmasının imkansız olduğu dile getirilmektedir. Pozitivizmin bu rasyonalite ilkesi kamusal sorunlar ve insan ilişkilerinin de bilimsel aklın gereklerine uygun olarak düzenlenmesi gerektiğini savunmaktadır (Romm, 1991: 117) ancak bunun mümkün olamayacağı yönünde eleştiriler almıştır. Pozitivizmin izlediği doğrulamacılıkta çok sayıda gözlem sonucu bir bilgiyi doğruluyorsa onun mutlak bilgi olacağı iddia edilmektedir, post-pozitivizm ise iddianın doğrulanması için değil yanlış olduğu koşulların araştırılması için çaba harcanması gerektiğini savunmaktadır. Buna göre post-pozitivizmin izlediği yol, bir sorunla karşılaşılması durumunda olası çözümlere ilişkin yanlıştır birçok hipotez kurmak ve yanlıştırı eleştirmektir. Süreç sonunda henüz yanlıştırılmayan hipotez geçerliliğini yanlıştırıncaya kadar korur. Doğrulamacılık ilkesi ile tümevarım yolunu, yanlıştırıncılık ilkesi ile de tümden gelim yolunu birlikte düşünmek gerekir. Çünkü doğrulamacılık ilkesi birçok örnekten tek bir doğru kanıya varması nedeniyle doğası gereği tümevarımı gerektirmektedir. Yanlıştırıncılıkta ise, bir hipotez ya da bilgiyi doğru kabul edip bunu yanlıştırıncı bir örnek araması nedeniyle tümden gelimi gerektirmektedir. Son olarak pozitivizm, bilimsel araştırmanın sonucunu ön plana çıkartıp bilimi ürün olarak ele almaktayken, post-pozitivist yaklaşım ise bilimi süreç olarak değerlendirmektedir. Bunda

pozitivist yaklaşımın tek bir yöntemi bilimsel olarak kabul etmesinin ve mutlak bilginin mümkün olduğunu savunmasının etkili olduğu ifade edilebilir. Buna karşın post-pozitivizmde, Feyerabend ve Lakatos'un tek bir bilimsel yöntem olamayacağı görüşü hakimdir (Tekin, 2011: 80). Dolayısıyla post-pozitivizm, mutlak tek bir birliğin varlığını da reddetmektedir. Elbette pozitivizmin tek doğru yöntem, tek doğru bilgi gibi tek ve mutlak tanımlamasına karşı çıkan yaklaşım yalnızca post-pozitivizm değildir. Örneğin Postmodern yaklaşım çoğulculuğu benimseyen "her şey olur" görüşüyle kendini ortaya koyan bir akımdır. "Ya öyle-ya böyle" değil, "hem öyle-hem böyle" düşüncesini benimser ve bu yönü onu çoğulcu, çok yönlü bir yaklaşım haline getirir (Erinç, 1994: 35). Buna göre Postmodern yaklaşımın da tek bir doğru, tek bir bilimsel yöntem, tek bir doğru veri toplama yolu savunularını reddettiği ifade edilebilir.

Pozitivist ve post-pozitivist yaklaşımlardan eğitim ortamları da etkilenmiştir. Eğitim bir bilim alanıdır ve her bilimin olduğu gibi eğitimin de felsefesi vardır (Murphy, Mufti ve Kassem, 2009, 32). Eğitim Felsefesi okula ve okulla ilgili tüm öge ve süreçlere yönelik düşüncelerin ve anlamlandırma çabasıdır (Kumral, 2014: 364). Eğitim felsefesi alanında Realizm, İdealizm, İlerlemecilik ve Yeniden Kurmacılık (Kumral, 2015: 60) gibi birçok yaklaşım olmakla birlikte bilgiye, öğretmene ve öğrenciye bakış açılarına göre iki temel yaklaşımdan söz edilebilir. Bilginin mutlaklığını savunan Realist, Daimici ve Esasici akımları pozitivist paradigma etkisinden olan eğitim felsefesi yaklaşımları, bireyin deneyimlerini ve doğruyu kendisinin bulmasının değerli olduğunu savunan Pragmatik, İlerlemeci, Yeniden Kurmacı, Varoluşçu, Hümanist akımları ise post-pozitivist paradigmanın etkisinde olan eğitim felsefesi akımları olarak sınıflandırmak mümkündür (Kumral, 2015: 60).

Mutlak bilgiyi öğrenciye aktaracak olan ise bu bilgiyi bilen kişi olan öğretmendir. Bu anlayışta öğretmenden en doğru bilgiye karar vermesi ve öğrencilere aktarması, öğrenciden ise bu bilgiyi olduğu gibi öğrenmesi beklenmektedir (Demirel, 2012: 72). Bu akımlar günümüzde geçerliğini korumaktadır ve geleneksel (Orstain ve Hunkins, 2018: 171) ya da klasik, pozitivist, modernist akımlar olarak adlandırılmaktadır. Pozitivist yaklaşımlarda öğretmene biçilen rol mutlak bilgiye karar verip öğrencilere aktarmasıyken, post-pozitivist yaklaşımda öğrencilerin bilgiye erişebilecekleri, kendi deneyimlerini edinecekleri ortamı sunmak ve rehberlik etmektir. Her iki yaklaşımda da öğrenme ortamının yaklaşımın biçtiği rollere göre düzenlenmesi gerekmektedir. Bir diğer ifadeyle eğitim sürecinde kullanılan araç ve gereçler, öğretim yöntemleri ve ölçme ve değerlendirme yaklaşımları temel alınan paradigmaya göre şekillendirilmelidir. Kullanılan araç gereçlerin, öğretim yöntemlerinin bilim felsefesi ile olan ilişkisine değinilmektedir (Demirel, 2012: 72). Eğitim sürecinde kullanılan ölçme araçları ve değerlendirme yaklaşımlarının eğitim programı, öğretim yöntem ve teknikleri gibi eğitim sürecinin bir parçası olduğu düşünüldüğünde felsefi açıdan değerlendirilmesi eğitim felsefesi açısından önemlidir. Özellikle Dewey (2008: 12)'in eğitim ortamlarında mutlak bilginin olamayacağını belirtmesi üzerine bu yaklaşımları benimseyen ülkeler eğitim programlarını yeniden düzenleyip, kullanılan araç-gereç ve materyalden öğretim yöntem ve tekniklerine kadar eğitim sürecinin tüm bileşenleri bu yaklaşıma uygun olacak şekilde belirlemiştir. Girdi, işlem ve çıktı olmak üzere üç basamaktan oluşan eğitimin son basamağı olan çıktı ölçme ve değerlendirmeye karşılık gelmektedir. Bir paradigmayı temel alarak kurulan eğitim sisteminde ölçme araçlarının, madde türlerinin ve değerlendirme yaklaşımlarının da paradigmalara çerçevesinde değerlendirilmesi gerekir. Bu doğrultuda madde türlerinin bilim felsefesi ile bağı nedir ve hangi yaklaşımın etkisindedirler soruları ortaya çıkmaktadır.

4. Test Maddelerinin Bilim Felsefesi Bağlamında İncelenmesi

Bilim felsefesinde yer alan iki temel paradigma ışığında insan yaşamında önem taşıyan pek çok unsur tartışılmıştır. Örneğin pozitivist ve konvansiyonalist bilim anlayışları bağlamında coğrafya disiplininin konumu (Anlı, 2016: 36; Sayılan, 2017: 397) ve uluslararası ilişkiler (Güneş, 2017: 105) ele alınmıştır. Felsefe alanında Eğitim Felsefesi'nin başlı başına bir felsefe alt dalı olmasına ve eğitim süreçlerini felsefi açıdan ele almasına karşın, eğitim sürecinin en önemli parçalarından biri olan testlere yönelik bir değerlendirme yapılmamıştır. Eğitim sürecinin çıktı

basamağı olan değerlendirme basamağı, bir ya da birkaç testin uygulanarak elde edilen puanlar doğrultusunda birey hakkında kararlar verildiği ve eğitim sisteminin diğer bileşenlerinin değerlendirildiği basamaktır. Eğitimin bir toplumun birçok yönden yapısını belirlediği düşünüldüğünde, eğitimle ilgili kararların verilmesinde dayanak olan testler de kritik bir yere sahiptir. Bu noktada, eğitimde kullanılan geleneksel ve tamamlayıcı ölçme araçlarının pozitivist ve post-pozitivist paradigmlar çerçevesinde tartışılması ve bilim felsefesi açısından madde yapılarının konumunun belirlenmesi, verilecek kararlar açısından önem taşımaktadır.

Eğitimde kullanılan geleneksel ölçme araçları, açık uçlu, çoktan seçmeli, doğru yanlış, kısa cevaplı ve eşleştirmeli madde yapılarını içermektedir. Bu madde yapılarından çoktan seçmeli madde, sorulan bir sorunun yanıtını, verilen yanıtlar arasından seçtiren maddelerdir. Çoktan seçmeli maddelerde testi alan kişiden kökte sorulan soruya yanıt verilmesi için biri doğru, diğerleri doğru olmayan öneriler yer almaktadır ve bireyin doğru olan seçeneğe yönelmesi beklenmektedir (Baykul, 2000: 107). Sorunun tek bir doğru yanıtının bulunması pozitivist paradigmanın mutlak ve tek doğru çıkışıyla paralellik göstermektedir. Bu madde türünde testi alan kişilerin çözüm yolu değil verdiği yanıt bir diğer ifadeyle ulaştığı sonuç önemlidir, sürecin değil sonucun değerlendiriliyor olması da yine pozitivist paradigma ile paraleldir. Doğru yanlış türü maddelerde de benzer durum söz konusudur. Bu madde türünde bir ifade bireye sunulur ve bu maddenin doğru ya da yanlış bir yargı ifade ettiği kararını vermesi beklenir. Buna göre sunulan ifadenin kısmen doğru olması gibi bir seçenek söz konusu olamaz ve testi alan kişi yalnızca o ifadenin doğru ya da yanlış olduğuna odaklanır. Tek bir doğru yanıtının olması ve puanlama sürecinde yalnızca sonucun değerlendirilmesi, pozitivist paradigmanın mutlak doğru kavramı ile benzerlik göstermektedir. Eşleştirmeli madde yapılarında bir grup öncül ve eşleştirilmek üzere bir başka grup ifade sunularak bireyin doğru eşleştirmeleri yapması istenir. Örneğin geometrik şekiller ve isimleri verilerek, şekil ve isim eşleşmesinin doğru olarak yapılması beklenir. Bu yönüyle bu madde yapısı da çoktan seçmeli madde yapısının bir türü olarak düşünülebilir ve aynı durumlar bu madde yapısı için de geçerlidir. Her bir ifade için tek bir doğru yanıt vardır, bireyin bunu belirtmesi beklenir. Her üç madde yapısı da bireyin başka bir doğru olamayacağı düşüncesiyle tek olan doğruyu bulmasını gerektirmektedir. Bu yönüyle her üç maddenin de pozitivist paradigma etkisinde olduğu söylenebilir.

Bir diğer madde yapısı olan açık uçlu maddede ise, çoğunlukla tek bir doğru yanıtı olmayan sorulardır bu nedenle birey kendisi açısından doğru olan bir ya da birkaç yanıtı organize ederek sunabilir. Hatta açık uçlu maddeler kimi zaman doğru olarak ifade edilebilecek yanıtı sahip değildir ve testi alan kişinin bir durumu ya da problemi yorumlaması ve değerlendirmesi beklenir. Bu yönüyle bireyin duygularını, deneyimlerini, gözlemlerini, sosyal ve kültürel öğelerini verdikleri cevaba yansıtmasına imkân tanır ve bu tam olarak post-pozitivist paradigmanın da ön gördüğü araştırmacının sürecin dışında tutulmaması ilkesi ile örtüşmektedir. Çünkü tamamen bireysel faktörler ve kişinin görüşü etkindir yanıt verme sürecinde. Benzer şekilde sorunun tek bir doğru yanıtının olmaması, birden çok doğru yanıtının olabilmesi de post-pozitivist paradigmanın pozitivist paradigmadan ayrılan temel noktalarından birine paralellik göstermektedir. Açık uçlu maddeler bireye sorunun yazılı olarak sunulduğu ve yanıtının yazılı olarak alındığı maddelerdir. Bu madde yapısının sözlü formu ise sözlü sınavlar olarak anılmaktadır. Aralarındaki fark birinde yazılı olarak sunulan sorular diğerinde sözlü olarak sunulmaktadır, bu madde yapısı da genellikle tek bir doğru yanıt içermeyen ve bireyin soruya yaklaşımında özgür olduğu madde yapısıdır. Bu nedenle sözlü sınavların da pozitivist paradigma etkisinde olduğu ifade edilebilir.

Geleneksel ölçme araçlarından olan kısa cevaplı ve onun bir diğer türü olan boşluk doldurma türü maddeler, görüntü olarak açık uçlu maddeleri andırırsalar da yanıtının tek bir doğru olması bakımından çoktan seçmeli maddeler gibi pozitivist yaklaşım etkisindedir. Kısa cevaplı madde yapılarının yokladığı bilişsel düzey de göz önünde bulundurulduğunda, bireyden mutlak doğru bir bilgiyi belirtmesini istemektedir. Bu bilgiyi kendi cümleleri ile ifade etmesi onun bu mutlak bilgi çerçevesinden çıkabileceği anlamına gelmemektedir. Örneğin fen ve teknoloji

dersinde kan grupları ile ilgili, “Annesinin ve babasının kan grubu 0 olan bir çocuğun kan grubu ne olur” sorusunun yanıtı tektir ve bu tek doğru yanıtı yazması beklenir. Bu durumda doğru olan yanıtı ifade ediş şekli sonuç üzerinde etkili değildir.

Eğitimde kullanılan bir diğer ölçme aracı da performans görevleridir. Gronlund ve Linn (1995: 163), performansa dayalı durum belirlemenin hem süreç (bilgi toplama, örgütleme, analiz etme, araçları kullanma vb.) hem de ürün (yazılı rapor, deney raporu, özgün hikâye, resim veya materyal vb.) etkililiğini değerlendirme imkânı sunduğunu belirtmektedir. Performans görevleri öğrencilerin var olan yanıtlardan birini seçmek yerine ortaya özgün ürünler koyabildiği durum belirleme araçlarıdır. Performans görevleri öğrencilerin özgür düşüncelerine ve yaratıcı olmalarına olanak sağlar (Kirk ve Lund, 2002: 136). Gerçek yaşamda karşılaşılan problemleri ve çözüm yollarını dikkate alarak hazırlandığı için, birey doğru cevaba ulaşmada birden fazla yol kullanabilir ve birey yaratıcı çözümler üretebilir (Çiftçi, 2010: 940). Performansın değerlendirilmesinde sonuçtan çok sürece ağırlık verilmektedir. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda, performansa dayalı durum belirlemenin de açık uçlu maddede olduğu gibi post-pozitivist paradigmanın etkisi altında olduğu ifade edilebilir.

Performansa dayalı durum belirlemede performans görevi günlük yaşamda karşılaşılan gerçek problem durumlarında öğrencilerin çözüm yolu arayışlarını ortaya koymaktadır ve bu açıdan bir bilimsel araştırma süreci izlendiği ifade edilebilir. Bu durum tam da bilim tarihinin başlangıcına karşılık gelmektedir. Mısır, Sümer ve Babiller günlük yaşantılarında karşılaştıkları sorunları çözmeye çalışırken aslında bilimin temellerini oluşturmuşlardır. Bugün kullanılan performans görevleri de bilimin çıkış noktası olan toplumun ihtiyaçlarını ve sorunları temel olarak kurgulanmaktadır. Benzer şekilde yazılı sınavların ve sözlü sınavların da günlük yaşam unsuru içermesi, bireyin bir problem durumuna ya da bir olguya karşı bakış açısı geliştirip eleştirel yaklaşması bilim tarihini metodolojisiyle örtüşmektedir. Bu madde yapılarının üçü de post-pozitivist paradigma etkisindedir ancak şunu belirtmek gerekir, Feyerabend ve Lakatos’un savunduğu gibi tek bir bilimsel yöntem hâkim değildir (Tekin, 2011: 80), bu sorulara yanıt vermede kullandıkları yol bakımından özgürdür testi alanlar. Bu yönüyle de post-pozitivist paradigma etkisinde olduğu ifade edilebilir.

Özellikle performansa dayalı durum belirlemenin bireye tanıdığı özgürlük, eleştiriye açık olma bireyin gelişimini sağlamaktadır. Paul ve Elder (2001: 102) ders içeriklerinin yani kazanımlarının ancak düşünülerek edinilebileceğini, aksi halde öğrencilerin birçok bilgiyi ezberleme yoluna gideceklerini belirtmektedir. McKee (1988: 76), eleştirel düşünenin önündeki en önemli engellerden birinin öğretmenin, bireysel farklılıkları azaltmak yönünde davranması olduğunu belirtmiştir. Bu durum post-pozitivist paradigmanın savunduğu, sosyal bilimlerde ve insan ilişkilerinde bireysel faktörlerin belirleyici olacağı ilkesine de aykırıdır. Bu açıdan ele alındığında da performansa dayalı durum belirleme, bireylerin farklılıklarını kısıtlamadan yansıtma hatta avantaja çevirmelerine imkân sunmaktadır.

5. Sonuç

Bu çalışmada duyuşsal ve çoğunlukla bilişsel özelliklerin ölçülmesinde kullanılan testlerde (ölçme araçlarında) yer alan madde yapılarının bilim felsefi bağlamında değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, pozitivist ve post pozitivist paradigmlar çerçevesinde çoktan seçmeli, doğru-yanlış, boşluk doldurma, kısa cevaplı, eşleştirmeli, açık uçlu madde yapıları ve performansa dayalı değerlendirme ile sözlü sınavlar irdelenmiştir. Sonuç olarak, çoktan seçmeli, kısa cevaplı, boşluk doldurma, eşleştirmeli ve doğru-yanlış türü maddelerin pozitivist paradigma ile uyum gösteren yapıda olduğu, sözlü sınavların, açık uçlu maddelerin ve performansa dayalı değerlendirmenin ise post pozitivist paradigmaya uygun yapıda oldukları değerlendirilmiştir.

Çoktan seçmeli, doğru-yanlış, eşleştirmeli, kısa cevaplı ve boşluk doldurma türü maddeler bireye özgür düşünme ve yanıtlama hakkı vermemesi, soruların tek bir doğru yanıtının olması ve bu doğru yanıtlara kişisel görüşler değil, kesin ve katı bilgiler kullanılarak ulaşılabilir

olması nedeniyle pozitivist paradigma ile örtüştüğü ifade edilebilir. Açık uçlu maddeler, sözlü sınavlar ve performansa dayalı durum belirleme ise tek bir doğru yanıt içermemesi, bireye yanıtlama sürecinde özgürlük tanınması ve dilediği yöntemi kullanma imkânı sunması bakımından post-pozitivist paradigma ile paralellik göstermektedir. Popper'ın eleştirel akılcılığında olduğu gibi problem çözme arayışı yatmaktadır. Buna göre daima sorunlarla karşılaşılır ve bu sorunun çözümünde, sinama-yanılma-yanılgıyı ayıklama olarak adlandırdığı bir süreci işletir. Ortaya atılan bir kuram olgusal olarak sınanır ve yanlışlanmaya çalışılır; sonuç olumsuzsa yeni kuramlar ortaya atılır; değilse, yanlışlanmaya çalışılan kuram yanlışlanmadığı sürece korunur (Tekin, 2011: 14). Özellikle performansa dayalı durum belirlemede bireylerden beklenenin bu olduğu söylenebilir. Lacatos'un pozitivistliğe yönelttiği, bilimde tek bir doğrunun ya da nihai doğrunun ve yanlışın ve bilimde gerçekliği, kesin bilgiyi garanti edecek tek bir yöntem olamayacağı eleştirisi (Demir, 1992: 59), Feyerabend'in bilimsel süreçte insanın süreç dışında bırakılmayacağı ve bilimde tek bir yöntemin kabul edilemeyeceği eleştirileri de göz önünde bulundurulduğunda, sosyal bilimler alanında post-pozitivist paradigmanın hâkim olacağı şüphesizdir. Özellikle eğitim süreçleri açısından düşünüldüğünde bireye davranışlarının ve düşüncelerinin yanlış olarak değerlendirileceği algısının kazandırılmaması, onun özgür düşünmesine zemin hazırlayacaktır. Bu durum beraberinde bireyin benlik bilinci kazanmasıyla birlikte üst düzey bilişsel becerilerini geliştirme imkânı da sunacaktır. Çünkü yanlış yapmak, yanlış yanıt vermek kaygısı öğrencilerin fikirlerini ifade etmelerinin ya da doğru/mantıklı olduğunu düşündükleri fikri belirtip savunmalarının önünde büyük bir engeldir. Post-pozitivist paradigmanın ışığında olan ölçme araçları ve değerlendirme yaklaşımları bireye bilgisini ve düşüncelerini veya bir problem durumuna yönelik çözüm önerilerini özgürce ifade edebilme ve savunabilme imkânı sunmaktadır. Post-pozitivist paradigmayı temel alan ölçme ve değerlendirme yaklaşımlarının öğretmen açısından en büyük avantajı ise öğrenciler arasındaki bireysel farklılıkları fark etmesi olacaktır. Örneğin bir sınıf öğretmenin çevre kirliliğini konu alan problem durumunda öğrencilerinin bu soruna yönelik çözüm önerilerini incelemesi onların özgün düşünme tarzlarını ve birbirlerinden farklı yönlerini tanımalarını kolaylaştıracaktır. Bir anlamda post-pozitivist paradigmayı temel alan ölçme araçları bireyin tanınmasında da katkılar sunmaktadır. Öğrencilerin ilgi alanlarına, becerilerine göre yönlendirilmesinde doğru kararlar verilmesi adına tanıma basamağı önemlidir. Benzer şekilde öğrencinin kendini tanıması, güçlü ve zayıf yönlerini fark etmesi de önemlidir. Tamamlayıcı ölçme araçlarının öz değerlendirmeyi içermesi öğrencinin kendini tanımasına katkı sağlamaktadır. Pozitivist paradigma gözlemlerin her zaman doğru olamayabileceğini, hatanın olabileceğini savunmaktadır. Öz değerlendirmede kişi hata yapabileceğini ve eksikliklerin olabileceğini fark eder. Dolayısıyla post-pozitivist paradigmaya dayalı yaklaşım ve bunun etkisinde olan ölçme ve değerlendirme yolları bireyi duyguları, ilgileri, yetenekleri ve özgür düşünme stiliyle bir bütün olarak kabul edip değerlendirmektedir.

Post-pozitivist paradigmanın araştırmacılara daha özgür bir alan tanınması ve yanlışlamacılık ilkesi gereği eleştirel bakış açısı kullanmalarını gerektirmesi nedeniyle sınıf içi değerlendirmede bu yaklaşımla paralellik gösteren performansa dayalı değerlendirme, açık uçlu madde kalıcı öğrenmeyi sağlayacağı ifade edilebilir. Özellikle performansa dayalı durum belirlemenin yalnızca bir ölçme ve değerlendirme tekniği değil aynı zamanda öğrenme metodu olduğu göz önünde bulundurulduğunda, kalıcı öğrenmenin sağlanması ve bilgi ve becerilerin pekiştirilmesi noktasında başvurulabilecek yöntemdir. Çünkü bu ölçme ve değerlendirme yaklaşımları bireye özgür düşünme, düşüncesini tartışma olanağı sunmaktadır. Bu durum tam olarak eğitimde hedeflenen öğrencilere bilgiye ulaşma yollarını kazandırma amacıyla örtüşmektedir. Öğrenciler bu yöntemlerde, kendilerine verilen durumlara yönelik kendi bakış açılarını ve çözüm önerilerini geliştirip, bunları savunup tartışabileceklerdir. Benzer şekilde hatalı düşünebilecekleri ve bunun nasıl giderilebileceğini de araştırma imkânı olacaktır.

Eğitimin merkezinde birey olması ve bireyin hem psikolojik hem sosyal bir varlık olması göz önünde bulundurulduğunda post-pozitivist paradigmanın önerdiği gibi birden fazla teknikle birçok yönünün ölçülmesi ve değerlendirilmesi gerekir. Buna göre salt tek bir paradigmayı temel

alan madde türlerini ve değerlendirme yaklaşımını kullanmak yerine her iki yaklaşımın sunduğu avantajlardan faydalanmak eğitimin amaçlarına ulaşmada etkili olacaktır. Günümüzde kullanılan öğretim programlarında temel alınan eğitim felsefeleri öğrenciyi merkeze alıp ona bilgiyi bulma davranışını kazandırmayı hedeflemektedir. Buna göre bireysel farklılıkları göz önünde bulundurarak çok yönlü düşünmeyi öğrencilere kazandırmak gerekmektedir ve tek bir doğru yolun olmadığı unutulmamalıdır.

Kaynakça

- Anlı, Ö.F. (2016). The Status of Geography in The Context of Positivist and Conventionalist Understandings of Science, *Journal of Thinking*, 9(2): 37-59.
- Arslan, A.(2007). *Felsefeye Giriş*, Ankara: Adres Yayınları.
- Aslan, H. (2004). *Bilim Felsefesinin Tarihi*, *Felsefe Ansiklopedisi Cilt 2*, (Edt. A. Cevizci). İstanbul: Etik Yayınları. 423-453.
- Baykul, Y. (2000). *Eğitimde ve Psikolojide Ölçme: Klasik Test Teorisi ve Uygulaması*, Ankara: ÖSYM Yayınları.
- Çiftçi, S. (2010). İlköğretim Birinci Kademe 4 ve 5. Sınıf Öğretmenlerinin Performans Görevlerine İlişkin Görüşleri, *Elementary Education Online*, 9(3): 934-951.
- Çilingir, L. (2016). *Fen Bilimleri Öğretiminde Bilimin Doğası*, (Edt. M. Demirbaş.) 2.Baskı. Ankara: Pegem Akademi. 1-21.
- Demir, Ö. (1992). *Bilim Felsefesi*, İstanbul: Ağaç Yayınları.
- Demirel Ö. (2012). *Eğitimde Program Geliştirme*, Ankara: Pegem.
- Dewey, J. (2008). *Okul ve Toplum*, (Çev.: H.A. Başman), Ankara: Pegem.
- Ergün, M. (t.y.). *Bilim Felsefesi*. <http://mustafaergun.com.tr7wordpress/wp-content/uploads/2015/11/bilimfelsefesi.pdf>. (Erişim tarihi: 01.08.2018).
- Eriñç, S.M. (1994). Postmodernizm'in Tanımı, Konferans metni, Anadolu Üniversitesi, <https://earsiv.anadolu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11421/1059/103412.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Erişim Tarihi 08.09.2019).
- Gökberk, M. (1999). *Felsefe Tarihi*,10. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Gronlund, N. E. ve Linn, R. L. (1995). *Measurement and Assesment in Teaching*. (7th edition), Upper Saddle River: Printice-HallInc.
- Güneş, B. (2017). Uluslararası İlişkiler Disiplininde Post-pozitivist Bilim Felsefesi: Eleştirel Gerçekçilik Bağlamında Neden-Sonuç İlişkisini Yeniden Düşünmek., *Türkiye'de Bilgi Üretimi ve Bilim Politikaları Sempozyumu, 15-17 Kasım*, Kırşehir.
- Hızır, N. (1976). *Felsefe Yazıları*, İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Kirk, M. F. ve Lund, J. L. (2002). *Performance Based Assessment for Middle and High School Physical Education*, United States: Human Kinetics.
- Kumral, O. (2014). Predicting Democratic Attitudes and Educational Philosophies of Student Teachers, *International Journal of Social Science & Education*, 4(2): 359-368.
- Kumral, O. (2015). Öğretmen Adaylarının Eğitim Felsefeleri: Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Örneği, *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(2): 59-68.
- Koçak, D. (2019). Eğitimde Araştırma Yöntemleri (editör: Yılmaz K ve Arık, R.S.) içinde, *Bilimsel Araştırmalarda Temel Paradigmalar*, 28-55. Ankara: Pegem Akademi.

- Mckee, S. J. (1988). Impediments to Implementing Critical Thinking, *Social Education*, 6(2): 440-446.
- Murphy, L., Mufti, E., ve Kassem, D. (2009). *Educational studies: An introduction*, Berkshire: McGraw-Hill.
- Ornstein, A. C., ve Hunkins, F. B. (2018). *Curriculum. Foundations, Principles and Issues*. Harlow, England : Pearson Education Limited.
- Paul, R.W. ve Elder, L. (2001). *Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life*. Upper Saddle River, Nj: Prentice Hall.
- Romm, N.R.A.(1991), *The Methodologies of Positivism and Marxism/A Sociological Debate*, London: Macmillan.
- Saraç, C. (1943). Eski Mısır'da Bilim ve Teknik, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 1(5): 709-719.
- Sayılan, H. (2017). Bilim Felsefesi Bağlamında Coğrafya Disiplini İçerisindeki Bilim Anlayışlarının Analizi, *Türkiye'de Bilgi Üretimi ve Bilim Politikaları Sempozyumu, 15-17 Kasım*, Kırşehir.
- Tekin, Ö.F. (2011). Bilim Felsefesinde İlgi Kayması: Sonuçtan Sürece Geçiş, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Mersin.
- Topdemir, H.G. (2002). Bilim, Bilim Tarihi ve Felsefe İlişkisi, *Düşünen Siyaset*, 16: 53-66.
- Ural, Ş., Kaya, M., Duralı, T., Sözer, Ö., ve Erdemli, A. (1994). *Felsefe Arşivi*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2006). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Yıldırım, C. (2000). *Bilim Felsefesi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

İslam Bilim Tarihi Üzerine İdealist Bir Bilim İnsanı Fuat Sezgin ve Yaşamı Üzerine Bir Değerlendirme

Fuat Sezgin An Idealist Scientist on The History of Islamic Science and An Evaluation on His Life

Dr. Öğr. Üyesi Serdar SAYGILI ¹

Öz

İslam bilim tarihiyle ilgili çalışmalarını temel İslam ilimlerinin ötesine taşıyan Fuat Sezgin; astronomi, coğrafya, meteoroloji, kimya, matematik, geometri, tıp, genetik, optik ve felsefe gibi alanlarda faaliyetler gerçekleştirmiştir. İslam bilim tarihi alanındaki çalışmaları ile bilimler tarihine yeni paradigmlar kazandırmıştır. Bu durum İslam bilimler tarihiyle ilgili bilinçli ve/veya bilinçsiz bir biçimde yok sayılan hakikatlerin ortaya çıkarılmasında önemli bir rol oynamıştır. Buna karşın Batı dünyasında ortaya çıkan Rönesans fikir hareketi, İslam medeniyetinin insanlığa katkısını neredeyse yok saymıştır. Bu bağlamda makalemizin temel yazım amacı, tüm yaşamını İslam dünyasındaki bilimsel ve teknolojik faaliyetlerin objektif bir biçimde bilinmesine adanmış Fuat Sezgin'i hayatı, eserleri, şahsiyeti ve insani değerleri üzerinden tanıtmaktır. Bu noktada çocukluğu, gençliği, olgunluk yılları, eğitim/öğrenim hayatı ve hayatındaki dönüm noktaları tespit edilecektir. Bununla birlikte Sezgin'in İslam bilim ve teknoloji tarihi üzerine yazdığı eserler tanıtılmaya çalışılacaktır. Sezgin'in günümüze kadar yazmış olduğu eserlerin türleri ve bilim dünyasına katkısı değerlendirilecektir. Eserleri ile İslam bilim ve teknoloji tarihi üzerinde mevcut ezberleri nasıl tartışmaya açtığı gösterilecektir. Ayrıca makalemizde, idealist bir bilim insanı Sezgin'in Türk-İslam kültürü ile yoğrulmuş ilkeli yaşantısı çerçevesinde gelişen şahsiyeti ve insani değerleri ortaya koyulacaktır. Böylece Fuat Sezgin'in hayatı, eserleri, şahsiyeti, insani değerleri ve idealleri ile şekillenmiş yaşam portresi bir bütün olarak sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hayatı, eserleri, şahsiyeti, değerleri, idealleri

Makale Türü: Derleme

Abstract

Fuat Sezgin who carries his work on the history of Islamic science beyond the basic Islamic sciences; worked in fields such as astronomy, geography, meteorology, chemistry, mathematics, geometry, medicine, genetics, optics and philosophy. With his works in the field of the history of Islamic science, he has brought new paradigms to the history of science. This situation played an important role in revealing the truths that were concealed in a conscious or unconscious way about the history of Islamic sciences. However, the Renaissance idea movement that emerged in the Western world almost ignored the contribution of Islamic civilization to humanity. In this context, the basic writing purpose of our article is, to recognize Fuat Sezgin in the context of his life, works, personality and human values. At this point, childhood, youth, maturity years, education/learning life and turning points in life will be determined. In addition, the works written by Sezgin on the history of Islamic science and technology will be introduced. The types of the works by Sezgin and their contribution to the scientific world will be evaluated. It will be shown how his works led to discussion on the history of Islamic science and technology. Furthermore, in this article, the personality and human values of Sezgin, an idealist scientist, blended with Turkish-Islamic culture will be revealed. So Fuat Sezgin's life, works, personality, human values and ideals will be presented as a whole portrait of life.

Keywords: Life, works, personality, values, ideals

Paper Type: Review

¹Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, serdarsaygili@erciyes.edu.tr.

Atf için (to cite): Saygılı, S. (2019). İslam Bilim Tarihi Üzerine İdealist Bir Bilim İnsanı Fuat Sezgin ve Yaşamı Üzerine Bir Değerlendirme. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı), 27-40.

“Fuat Bey, benim konum budur veya şudur demeyen adamlardan. Tersine, Fuat Bey problemin peşine giden bilim insanlarından. Efendim; ben Arabistim, ben bilim tarihçisiyim, bu veya şu beni ilgilendirmez demiyor. Ele aldığı problem neyi gerektiriyorsa Fuat Bey onun peşine düşüyor. Fuat Bey imkân yokluğu diye bir kavram tanımayan bir insan. Peşine düştüğü şey Timbaktu'nun bilmem ne kütüphanesinde ise Fuat Bey onu bulup çıkartıyor. Bu davranışı körükleyen meraktır ki, bitip tükenmeyen merakı kanımca Fuat Beyin en önemli özelliğidir. Yetmiş dokuz yaşında iken beş yaşında bir çocuğun merakını kaybetmemiş bir insan Fuat Bey” (Şengör, 2004: 12).

Prof. Dr. Celal Şengör

“Fuat Sezgin'in bilim tarihine yeni bir boyut getiren eserleri ve görüşleri günümüz İslam dünyası için ayrı bir önem taşımaktadır. Bu kültür çevresine unutulmuş olduğu bilimsel geçmişini anımsatmak, yitirmiş olduğu belleğini yeniden kazandırarak bilimsel araştırma şevkini uyandırmak ve ona özgüven aşılamak gibi tarihi bir görevi yerine getirmektedir” (Sezgin, 2008 Önsöz'ünde: 10).

Prof. Dr. Engin Bermek

1. Hayatı

1924 yılında Bitlis'te doğan Fuat Sezgin, ilkokulu Ağrı'nın Doğubayazıt ilçesinde bitirdikten sonra orta ve lise öğrenimine Erzurum ilinde devam etmiştir (Ekici, 2013: 391). 1943 yılında mühendislik fakültesine girmek için İstanbul'a gelen Sezgin, bir yakınının önerisiyle İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde alanının önemli simalarından birisi olan Alman şarkiyatçı Prof. Dr. Helmut Ritter'in tarafından sunulan konferansa katılmıştır. Ritter'in konferansından sonra mühendislik düşüncesinden vazgeçerek bilim tarihi üzerine öğrenim yapmaya karar vermiştir (İdin, 2018). Sezgin, yaşamının dönüm noktalarından birisi olan bu süreç ile ilgili olarak şu açıklamayı yapmıştır:

“1943 yılında akrabalarımın birisi beni Edebiyat Fakültesine götürdü. Hâlbuki ben mühendis olma sevdası peşindeydim. O zaman büyük bir Alman âlim vardı. Arapçayı çok iyi bilirdi. Bana seni onun seminerine götürmek istiyorum dedi. Ben de gidelim dedim. O, büyük âlimin seminerine gittim. O gün büyük âlim beni adeta büyüledi. Ben artık mühendis olmayı veya başka bir mesleğin peşinde koşmayı kafamdan çıkardım. O büyük âlimin talebesi olmayı düşünüyordum. Kayıt zamanı geçmişti ama gecikmeli de olsa dekanaya gittim. Bir şans eseri dekanın odasında bulunduğum sırada o büyük âlim de odaya girdi. İri yarı bir adamdı. Durdu. Dekanla konuşmamın bitmesini bekledi. Dekan ona Ritter Bey dedi. Sizin talebeniz olma başvurusunda bulunan bir insanla konuşuyorum dedi. Hoca bana şöyle bir baktı, Galiba bu benim dünkü seminerimdeydi dedi. (...) Bana biraz konuşalım dedi. Çok zor bir şeye talipsiniz. Arapça öğrenmelisiniz. Bende zor hocayım. Benim talebelerim benden hep kaçır, biliyor musunuz? dedi. Biliyorum, bana bunları anlattılar. Ben bunlara rağmen bu tehlikeye girmek istiyorum dedim. Güldü, peki dedi. Böylece onun talebesi oldum” (Sezgin, 2014: 13-14).

1943 yılında İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü'ne kaydını yaptıran Sezgin, yükseköğretim tercihini İslam bilimler tarihi (doğubilim) alanında yapmıştır (Ekici, 2013: 391). Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde İslam bilimler tarihi alanına yönelmesiyle ilgili düşüncelerini Sezgin, şu sözlerle ifade etmiştir:

“O enstitüyü dünyanın en ünlü oryantalistlerinden Hellmut Ritter idare ediyordu. Daha ilk aylarda bir gün seminerinde İslam atomizminden bahsediyordu. Parmak kaldırdım, sordum. İslam'da önemli bir matematik var mıydı? Hayretle bana baktı. Cevabı şuydu: İslam dünyasında çok sayıda, Yunanlılarda ve modern

çağlarda Avrupa’da tanıdığımız en büyük adlar kadar büyük matematikçiler yetişmiştir. Misal olarak birkaç ad saydı. Bu cevap beni dehşete düşürmüş, uykusuz bir gece yaşatmıştı. O günden itibaren, artan bir açıklıkla Müslümanların bilimler tarihine olan katkısını hiç bilmeyen bir dünyada 17. yüzyıldan itibaren sayıları gittikçe artan bazı Avrupalıların, gerekli dilleri öğrenerek Arapça, Farsça ve Türkçe kitapların tercüme, yayım ve etüdüne başladıklarını, bunların birçoğunun İslam dünyasının genel bilimler tarihine önemli veya çok önemli bir katkısı olduğu gerçeğini savunduklarını öğrendim. Çok genç yaşında yapılanları öğrenmeye, mümkünse olanlara bir katkıda bulunmaya karar verdim” (Sezgin, 2011: 90).

Sezgin, bu hususla ilgili düşüncelerini yapmış olduğu bir röportajında şu sözlerle devam ettirmiştir:

“Benim öğrenciliğim döneminde İstanbul Üniversitesi’nde bilim tarihi yoktu. Ancak, hocam bana matematiği bırakma dedi. Fen Fakültesi yanımızdaydı. Matematik bölümüne git, matematiği iyi öğren. Çünkü Müslümanlardan büyük matematikçiler yetişmişti biçiminde izahatta bulundu. Konuşma esnasında birkaç isim saydı. Harezmi, Ebu’l-Vefa Buzcanî, İbn Heysem, Biruni gibi. Bu isimler benim hiç bilmediğim hatta duymadığım isimlerdi. Dehşete düştüm. Hocam, bunlar ve daha pek çok isim büyük âlimlerdi ve daha sonraki Avrupalı âlimlerle aynı seviyeydiler. Hatta yer yer onlardan da üstündüler diye açıkladı. Bu konuşmadan sonra da bilim tarihi yapmaya karar verdim” (Fazlıoğlu, 2004: 356).

İkinci dünya savaşının ilerleyen yıllarında Alman ordusunun Bulgaristan üzerine ilerlemesiyle dönemin hükümeti tarafında tüm Türkiye’deki üniversite öğrenimine kısa süreliğine ara verilmiştir. Ritter, bu süreç içerisinde öğrencilerine Arapça öğrenmeleri hususunda öneride bulunmuştur. Hocasının bu önerisi doğrultusunda yoğun olarak Arapça öğrenmeye başlayan Sezgin, Muhammed bin Cerir Taberi’nin tefsiri üzerinde altı ay boyunca ciddi bir biçimde çalışarak Arapçasını ilerletmiştir. Sezgin, bu çalışma süreci sonunda Ebu Hamid el-Gazali’nin ‘İhya-u Ulûm’id-din’ isimli eserini kolayca okuyacak seviyeye ulaşmıştır (Sezgin, 2016: 23). Sezgin, Arapça eserleri okumaya başlamasıyla hocası Ritter’in kendisiyle övünç duyması hususunda şöyle bir açıklamada bulunmuştur:

“Benim hocam, çok meşhurdu. Seminerleri vardı. Alman profesörler de gelirdi. Yahudiler de vardı. Hürmet ederlerdi hocama. O, beni göstermek istedi onlara. Gazali’nin ‘İhya-u Ulûm’id-din’ kitabını önüme koydu. Ben gazete okur gibi okudum. Belki hayatımda hocayı o kadar mesut görmemişim. Talebesinin başarısı onu çok sevindirdi. Diğer Alman Yahudi profesörlere ben hayatımda bir dili bu kadar kısa sürede öğrenen insana rastlamadım dedi” (Sezgin, 2016: 9).

1947 yılında Bedi ilminin gelişimi hususundaki lisans bitirme tezini hazırlayan Sezgin, Ritter danışmanlığında İbn el-Musenna’nın ‘Mecâz’ul-Kur’an’ındaki filolojik tefsiri ile ilgili tez hazırlamıştır. 1956 yılında Ritter’in danışmanlığında ‘Buhari’nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar’ adında doktora tezini hazırlayarak doktor unvanını kazanmıştır (Schoeler, 1997: 423). Doktora tezi çalışmaları sırasında Mecâz’ul-Kur’an’ın çeşitli kısımlarında el-Buhari’nin hadis eserinden yararlandığı tespit eden Sezgin, bu tespitiyle önceki akademisyenlerin ve muhaddislerin eserlerinin yalnızca sözlü geleneğe dayandığına ilişkin açıklamaların doğru olmadığını kanıtlamıştır (Sezgin, Ekim 2016: 23-24). Buradan anlaşılacağı üzere Sezgin, doktora çalışmasında Buhari’nin (810-870) kendinden önceki yazılı literatürden yararlanma imkânı bulamadığı için İslam coğrafyasının çeşitli bölgelerine giderek hadis ravileriyle görüşmek yoluyla elde ettiği sözlü bilgilerden eserlerini hazırladığına dair (Sezgin, 1956: V-VI) hem Batı dünyasında hem de İslam dünyasında genel kabul gören kanaati yanlışlamaya çalışmıştır (Sezgin, 2014: 37). Başka bir ifadeyle Sezgin, ‘Buhari’nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar’ isimli eserinde hadis rivayetlerinin uzun bir dönem yalnızca ezberden olduğu düşüncesini eleştirmekte

ve ‘Sahih-i Buhari’ temelinde ilgili görüşün yanlışlığını kanıtlamaya çalışmaktadır (Albayrak, 2016: 51). Dolayısıyla Sezgin, yapmış olduğu çalışmasında Buhari’nin hadis eserlerinin sözlü ifadeleri değil, yazılı metinleri referans aldığını ve yazılı metinlerin İslam’ın eski dönemlerine kadar gittiğini kanıtlamaya çalışmıştır.

27 Mayıs 1960 tarihinde meydana gelen askeri darbenin arifesinde dönemin hükümeti tarafından hazırlanan yasa ile yüz kırk yedi akademisyen ülkenin farklı üniversitelerinden uzaklaştırılmıştır. İstanbul Üniversitesi’nden uzaklaştırılan hocalar arasında Fuat Sezgin hocanın ismi de bulunmaktadır. Sezgin, yaşanan bu olumsuz durumla ilgili olarak düşüncelerini şöyle açıklamıştır:

“1960 yılında bir hükümet darbesi oldu. Askerler devletin idaresini ele geçirdiler. Millî Eğitim Komitesi adında bir komite kurdular. Bir gün bunlar ‘Hangi profesörler zararlıdır?’ diye bir liste çıkarmışlar. Bunların listeleri kanun gibidir. Gazeteler, 147 profesörün atıldığını yazıyordu. Benim de adım vardı. Askeri idarenin, bir mülki idareyi bertaraf ederek devletin başına geçmiş olmasından memnun olmadım. Birçok şeyler bekliyordum, ama bir gün üniversiteden atılacağımı beklemiyordum. Hatta Türkiye’yi kendiliğimden terk etmeyi de düşünmüyordum. Çünkü memleketime çok bağlıydım. Bu hadiseden bir yıl evvel, Almanya’da misafir doçent olarak bulunuyordum. Bana orada, doçentlik yapmamı teklif ettiler. Bu teklifi gülererek reddettim. Ben İstanbul’u, Türkiye’yi nasıl terk ederim? dedim. Özür dilediler. Gazetede zararlı profesörler listesini ve ismimin bu listede olduğunu görünce ülkeden gitmemin artık benim iradem dışında olduğunu anladım” (Aras, 2008: 1).

1960 yılında İstanbul Üniversitesi’nde doçentlik kadrosunda öğretim görevlisiyken üniversitedeki görevine son verilen Sezgin (Kenan, 2003: 79), 1961 yılında Almanya’ya giderek Frankfurt Üniversitesi Bilimler Tarihi Enstitüsü’nde misafir öğretim üyesi olarak dersler vermeye başlamıştır (Sezgin, 2014: 19-20). Frankfurt Üniversitesi’nde göreve başlayan Sezgin, yaşamak ve çalışmak için Almanya’yı seçme sebebi hususunda şunları söylemiştir:

“1960’ın sonlarına doğruydu, bir gün evimden dışarıya çıktım. Baktım gazete satan çocuklar bağıyorlar. Yazıyor, yazıyor, 147 profesörün üniversiteden atıldığını yazıyor diye. Bende enstitüye gidiyordum. Gazeteyi aldım, baktım, benimde adım yazılıydı. Gazeteyi alıp çantama koydum. Enstitüye değil, Süleymaniye Kütüphanesine gittim. Kitap okumaya başladım. (...) Memleketimi çok seviyordum. Çok şeyler yapmak istiyordum. Bir enstitü kurmuşum. Saat gibi işliyordu. Tamamıyla Avrupa’da öğrendiğim her şeyi oraya getirmiştim. (...) Süleymaniye Kütüphanesi’ne gittim. Amerika’daki, Almanya’daki dostlarıma birkaç kısa mektup yazdım. Bugünden itibaren ben üniversiteden atılmış bir insanım, yanınızda çalışmak isterim, benim için bir yer var mıdır? diye. Aşağı yukarı 10-15 gün içerisinde üç üniversiteden cevap geldi. Frankfurt Üniversitesi, Berkeley Üniversitesi ve Yale Üniversitesi. Düşündüm, taşındım. Daha kitabımın (İslam Bilim Tarihi) bütün malzemelerini toplama işim bitmemişti. İstanbul’dan uzaklaşmak istemiyordum. Doğu’dan, yani Mısır’dan, İran’dan uzaklaşmak istemiyordum. Çünkü daha toplamam gereken bir sürü malzeme vardı. Frankfurt’ta karar kıldım. Çünkü dünyanın tek bilimler tarihi enstitüsü oradaydı. (...) Yavaş yavaş işlerimi bitirip oraya gittim” (Sezgin, 2014: 63-64).

1961 yılında Frankfurt Üniversitesi’nde çalışmaya başlayan Sezgin, sonrasında Almanya’da kalacak ve tüm çalışmalarını Almanya’da tamamlayacaktır (Ekici, 2013: 392). 1961 tarihinde Almanya’ya göç eden Sezgin, Frankfurt Üniversitesi’nde Bilimler Tarihi Enstitüsü’nde (*Institut für Geschichte der Naturwissenschaften*) başlangıçta misafir öğretim üyesi olarak dersler vermiştir (Sezgin, 2015b: 1). 1965 tarihinde Frankfurt Üniversitesi Bilim Tarihi Enstitüsü’nde İslam kimyacı Cabir İbn Hayyan hakkında ikinci habilitasyon çalışmasını yapan Sezgin (Sezgin,

Ekim 2016: 24), aynı yıl Frankfurt Üniversitesi'nde profesörlük unvanı almıştır. Frankfurt Üniversitesi'nde ki bilimsel çalışmalarını Arap-İslam Edebiyat Tarihi alanında (*Geschichte des Arabischen Schrifttums*) sürdürmüştür (Mahsereci, 2018). İslam bilim ve teknoloji tarihi alanındaki çalışmalara tüm yaşamını adayan Sezgin, ulusal ve uluslararası alanda yaptığı bilimsel faaliyetler ile birçok ödüle ve nişana hak kazanmıştır. Bunlar arasında Kahire Arap Dili Akademisi, Şam Arap Dili Akademisi, Fas Rabat Kraliyet Akademisi, Bağdat Arap Dili Akademisi, Türkiye Bilimler Akademisi şeref üyeliğidir. Bununla birlikte Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde, Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi'nde, İstanbul Üniversitesi'nde ve Kayseri Erciyes Üniversitesi'nde Sezgin'e fahri doktora takdim edilmiştir. Bununla birlikte Kral Faysal Ödülü (1978), Frankfurt am Main Goethe Plaketi (1980), Almanya Birinci Derece Federal Hizmet Madalyası (1982), Almanya Üstün Hizmet Madalyası (2001), İran İslami Bilimler Kitap Ödülü (2004), Hessen Kültür Ödülü (2009), T.C. Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülü (2013) ve Kültür-Turizm Bakanlığı Özel Ödülü (2016) sahibi olmuştur (Sezgin, Ekim 2016: 26).

Sezgin, İslam bilim ve teknoloji tarihi alanındaki çalışmaları yanında çeşitli kurumların kuruluşunu sağlamış ve birçoğunun kuruluşuna da öncülük etmiştir. 1982 tarihinde Frankfurt Goethe Üniversitesi'nde Arap-İslam Bilimler Tarihi Enstitüsü'nü *'Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften'* (Sezgin, 2008: 15), 1983 tarihinde Frankfurt'ta Arap-İslam Bilimler Tarihi Enstitüsü Müzesi'ni, 2008 tarihinde İstanbul İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi'ni kurmuştur. Ayrıca 2010 tarihinde Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı'nın kuruluşuna, 2013 tarihinde Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Bilim Tarihi bölümünün kuruluşuna, 2013 tarihinde FSMVÜ Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Enstitüsü'nün kuruluşuna ve 2015 yılında Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı Yayınevi'nin kuruluşuna öncülük etmiştir (İBTAV, 2019).

İslam medeniyeti tarihi üzerinde çalışmalar yürütmüş, eserler vermiş ve birçok öğrenci yetiştirmiş olan Sezgin, 30 Haziran 2018 tarihinde İstanbul'da hayata gözlerini kapatmıştır.

2. Eserleri

Tüm yaşamını bilime adayan Sezgin'in; yazdığı, tercüme ettiği veya editörlüğünü yaptığı birçok eseri bulunmaktadır (Karakaş, 2015: 93). İslâm bilim tarihinde tarih, felsefe, coğrafya, tıp, matematik, geometri, astronomi, fizik, kimya, optik, mimari ve tabiat ilimleri gibi bilimin hemen hemen tüm alanlarında ki çalışmaların tanıtımını hazırlayıp çoğunu tasnif ve tahlil, edisyon kritik, tercüme ve tıpkıbasım yöntemleriyle bilim dünyasına kazandırmıştır (Kenan, 2003: 76). Sezgin bu eserlerde "...Kur'an ve hadis ilimleri, tarih, fıkıh, kelam, tasavvuf, şiir, tıp, farmakoloji, zooloji, veterinerlik, simya, kimya, botanik, ziraat, matematik, astronomi, astroloji, meteoroloji, tarih, dil bilgisi, matematiksel coğrafya, İslam'da kartografya (haritacılık) ve İslam felsefe tarihi gibi konular üzerine çalışmalar yapmıştır" (İdin, 2018).

Sezgin'in temel bilimler, sosyal bilimler ve formel bilimler alanında yapmış olduğu çalışmaların amacı, İslam medeniyetinin bilimler tarihindeki yerinin ve İslam âlimlerinin bilimler tarihindeki yaklaşık sekiz yüz yıllık yaratıcı devirlerinin dünya tarafından tanınmasını sağlamaktır (Ekici, 2013: 396).

Sezgin, bilimler tarihinde ilk olarak Ritter'in yönlendirmesiyle Alman oryantalist Karl Brockelmann'ın temel eser olarak kullanılan beş ciltlik Arap Edebiyat/Kültür Tarihi *'Geschichte der Arabischen Litteratur'* (GAL) isimli eserinin tashihi üzerinde çalışmaya başlamıştır. Sezgin'in Brockelmann'ın Arap Edebiyatı Tarihi isimli eseri üzerine çalışması ilerledikçe kitapta birçok açıdan eksiklikler olduğunu tespit etmiştir. Böylece eserin tashihten ziyade yeniden yazılması gerektiğine karar vermiştir (Sezgin, 2014: 69-70). Eserinin yeniden yazılması konusunda farklı gerekçelere sahip olan Sezgin, ilk olarak eserin objektif bir bilim tarihi perspektifinden yazılmadığını ileri sürmüştür. Bu hususla ilgili olarak Sezgin, şu açıklamada bulunmuştur: "Brockelmann'a birçok yönden şükran duyuyorum. Fakat bu adamcağız, İslâm dünyasını sevmiyordu. Kitabında maalesef hiçbir müspet hüküm yoktur. Başka oryantalistlerin menfi

hükümleri vardır. (...) Ayrıca eseri de bibliyografik bir kitaptır” (Karakaş, 2015: 93). Eseri yeniden yazılması hususundaki bir diğer gerekçesi ise eserde El-Biruni, el-Kindi, Farabi, İbn-i Sina vb. birçok İslam düşünürünün temel bir konu olarak değil de yan bir konu olarak ele alınmasıdır (Ekici, 2013: 394). Bunun üzerine Sezgin, Brockelmann’ın eserindeki eksiklikleri tamamlamak için kapsamlı bir zeyil (eklent) yazmayı düşünmüştür. Fakat eser üzerine bir süre çalıştıktan sonra eserde birçok eksikliklerin olduğunu tespit eden Sezgin, zeyil yazmaktan vazgeçerek özgün bir eser yazmaya karar vermiştir (Karakaş, 2015: 93-94). Sezgin, Ritter’e eserin eksikliklerini tamamlamaktan ziyade tekrardan yazacağını söylemiştir. Ritter, onun bu kararı ile ilgili olarak şunları ifade etmiştir: “*Yazamazsınız, bunu hiç kimse yapamaz. Zor, bu işe girmeyiniz, mütevazı olunuz*” (Sezgin, 2014: 69-70). Sezgin, hocası Ritter’in tüm uyarılarına karşın yeni bir eser yazımına girişmiştir

Arap Edebiyat Tarihi’nin ‘*Geschichte der Arabischen Litteratur*’ (GAL) en önemli çalışması olarak kabul edilen esere zeyil yazmaktan vazgeçen Sezgin, Arap-İslam Bilim Tarihi isimli eserini ‘*Geschichte des Arabischen Schrifttums*’ (GAS) yazmaya başlamıştır. Sezgin, eserin ön çalışması sürecinde başta İslam ülkeleri olmaz üzere birçok ülkenin kütüphanesinde binlerce cilt yazma eserler üzerinde araştırmalar yapmıştır (Ekici, 2013: 394). 7. yüzyıl ile 14. yüzyıl arasındaki dönemi kapsayan Arap-İslam Bilim Tarihi araştırmalarına İstanbul’da başlayan Sezgin, bu alandaki faaliyetlerine Almanya’da da devam etmiştir. Arap-İslam Bilim Tarihi isimli eserin ilk cildini 1967 tarihinde (Mahsereci, 2018) son cildini 2015 tarihinde yayımlanmıştır. Yaklaşık yarım asırlık bir sürede hazırlanan eserin tamamı on yedi cilt ve sekiz bin sekiz yüz yirmi sayfadan oluşmaktadır. Eserin I. cildi 1967 tarihinde yayınlanmış olup kıraat, Kur’an ilimleri, hadis, tarih, fıkıh, kelam, tasavvuf konularını; II. cildi edebiyat, şiir konularını; III. cildi tıp, eczacılık, zooloji, veterinerlik konularını; IV. cildi simya, kimya, botanik, ziraat konularını; V. cildi matematik konularını; VI. cildi Astronomi konularını; VII. cildi astroloji, meteoroloji konularını; VIII. cildi sözlük çalışmalarını; IX. cildi gramer konularını; X. XI. XII. cildi matematiksel coğrafya ve haritacılık konularını; XIII. cildi matematiksel coğrafya ve haritacılık konularını; XIV. XV. cildi beşeri coğrafya konularını; XVI. cildi 2015 tarihinde yayınlanmış olup retorik, şiir, antolojiler, edebî teori ve edebî nesir konularını; XVII. cildi 2015 tarihinde yayınlanmış olup eğitim ve eğlence konularını ele almaktadır (Hansu, 2016: 222-223). Sezgin, on yedi ciltlik eserinin ilk cildini tefsir, hadis, kelam, fıkıh, tasavvuf gibi temel İslam ilimlerinin tanıtımına tahsis etmiş, geri kalan ciltlerin tamamında Müslüman bilginlerin tarih boyunca bilim ve teknik alanındaki katkılarını incelemiştir. Sezgin, kısaca GAS olarak adlandırılan Arap-İslam Bilim Tarihi isimli eserindeki tezlerini hem İslam kaynaklarına hem de Batılı kaynaklara dayandırmıştır (Hansu, 2016: 225).

Sezgin’in on yedi ciltten oluşan Arap-İslam Bilim Tarihi ‘*Geschichte des Arabischen Schrifttums*’ (GAS) isimli kitabı Brockelmann’ın beş ciltlik Arap Edebiyat/Kültür Tarihi ‘*Geschichte der Arabischen Litteratur*’ (GAL) isimli eserinin sistematigi çerçevesinde hazırlanmış özgün bir eserdir. Sezgin, oryantalistik araştırmalar için kaynak esere dönüşen bu çalışmasıyla 1982 tarihinde İslâm dünyasının önemli ödülllerinden birisi olan ‘Kral Faysal Ödülü’nü almıştır (Kenan, 2003: 76). Bununla birlikte Alman ve Fransız oryantalist araştırmacılar Brockelmann’ın kitabının yeni baştan yazımının bir kişi tarafından değil, bir komisyon tarafından yapılması gerektiğini belirtmiştir (Sezgin, 2015a: IX). Komisyon üyeleri redaksiyon işi konusunda “(...) biz bunu bir Türk’ün veya bir Müslüman’ın yapabileceğine inanmıyoruz” (Sezgin, 2014: 72-73) şeklinde açıklama yapmışlardır. Sezgin Arap-İslam Bilim Tarihi ‘*Geschichte des Arabischen Schrifttums*’ (GAS) isimli eserin birinci cildi 1967’de yayımlandığında oryantalist araştırmacıların kanaatlerinin olumlu olarak değiştiğini ifade etmiştir (Sezgin, 2014: 72-73). Ayrıca eserin ilk cildini değerlendirmesi için hocası Ritter’e gönderen Sezgin, onun böyle bir çalışmayı bu güne kadar kimsenin yapmadığını belirtmesiyle hocasının takdirini kazanmıştır (Sezgin, Ekim 2016: 25). Dolayısıyla Sezgin’in nerdeyse tüm yaşamını adanmış olduğu eseri hem doğu dünyası hem de Batı dünyası araştırmacıları tarafından kaynak eser olarak kabul görmüştür.

Diğer yandan Sezgin, dünyanın değişik coğrafyalarında ve dönemlerde yaşayan İslâm âlimlerinin muhafaza edilemeyen veya yalnızca eserlerde teorik bir biçimde anlatılan veya çizimleri var olan icatlarını yeniden aletleştirmiştir. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu döneminde yaşamış bilginlerinin eserlerinin de olduğu sekiz yüzden fazla mekanik araç yapmıştır. Bu mekanik araçlar, Almanya’da Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi’nin Arap-İslam Bilimleri Tarihi Enstitüsünde kurulan müzede sergilenmektedir (Kenan, 2003: 77). Bununla birlikte tıbbi olsun, coğrafi olsun, astronomik olsun, matematik ile ilgili olsun bugün örneği bulunmayan bilimsel aletler hakkında elyazmalarını inceleyerek, bunların tasvirlerini çıkartarak aletlerin birebir replikalarını yapmıştır (Şengör, 2004: 13). Görüldüğü üzere Sezgin, eserlerinin yansira İslam dünyasındaki bilginlerin sadece torik düzlemde kalan çalışmalarını da pratiğe dökerek yeniden gün yüzüne çıkarmıştır.

Sezgin yarım asırlık çalışmaları neticesinde başta İslam Bilim Tarihi ‘Geschichte des Arabischen Schrifttums’ (GAS) olmak üzere birçok eser meydana getirmiştir. Bu eserlerinde tefsir, hadis, fıkıh, kelam gibi temel İslam ilimlerinin yansira astronomi, astroloji, meteoroloji, coğrafya, matematik, tıp, farmakoloji, fizik, kimya ve felsefe gibi farklı bilimlerin tarihsel sürecini incelemiştir. Sezgin, dünya çapında kabul gören eserleriyle adeta yok sayılan İslam medeniyetinin varlığını yeniden ortaya çıkarmıştır. Böylece İslam dünyasının bilim ve teknoloji alanında önemli çalışmalar yapan bir medeniyet olduğunu güçlü bir biçimde dünyaya duyurmuştur.

3. Şahsiyeti ve Değerleri

İslam bilim ve teknoloji tarihi alanında yapmış olduğu çalışmaları ile İslam medeniyetinin bilimler tarihine katkılarını objektif bir biçimde ortaya koyan Sezgin, tüm bu çalışmalarını yüksek bir çalışma disiplini ve isteği içerisinde gerçekleştirmiştir. İslam bilimler tarihi alanındaki tüm eserlerini yoğun bir çalışma temposunda gerçekleştiren Sezgin, çalışma disiplininin ve isteğinin, mücadeleci tavrının üniversite yıllarından başladığını belirtmiştir.

İstanbul Üniversitesi’nde Alman oryantalist Ritter’in öğrencisi olan Sezgin, hocasının eğitim sürecindeki tüm taleplerini yerine getirmiştir. Sezgin’deki çalışma disiplinini fark eden Ritter, öğrencisinin daha nitelikli yetişmesi için onu üniversitenin ilk sınıfında başta Latince ve Yunanca olmak üzere Farsça ve Arapça öğrenmeye yönlendirmiştir (Sezgin, Mayıs 2016: 8). Hocasının isteği ile yabancı dilleri öğrenmeye başlayan Sezgin, Arapça’da hocasının istediği seviyeye gelememiştir. Bu durumu kendisine dert edinen Sezgin, bu hususla ilgili olarak şöyle bir açıklama yapmıştır:

“Arapça öğrenmeye başlamıştım. Ama hiçbir mesafe kaydetmiyordum. Bütün gayretlerime rağmen hocam ilk aylarda benden memnun değildi. 1943 yılında Almanlar, Bulgaristan’a girmişlerdi. Bizim hükümet, bütün üniversiteleri, mektepleri tatil etti. Hocam bana dedi ki: Şimdi elinizde bir fırsat var. Altı aylık bir tatiliniz olacak. Bu zaman içerisinde Arapçayı öğrenin. Fakat bu söz bana çok tesir etti. Hakikaten altı ay kendimi Arapça öğrenmeye verdim. Evimizde babamdan kalma otuz ciltlik Taberi tefsiri vardı. Onu okumaya başladım. Başlangıçta anlamıyordum. Türkçe tefsirlerle karşılaştırarak yavaş yavaş tefsirin içine girmeye çalıştım. Günde aşağı yukarı on yedi saat çalışıyordum. Erken kalkıyordum, gece geç yatıyordum. Evden hemen hemen hiç çıkmıyordum. Altı ay sonra Taberi tefsirinin otuz cildini bitirmiş oldum. Başlangıçta hemen hemen hiç anlayamadığım bu tefsiri altı ayın sonunda gazete gibi okuyordum.(...) Hocama gittim. İlk ders seminerinde bazı Alman profesörler vardı. Hocam önüme Gazali’nin İhyâ’ü Ulûmiddîn adlı eserini koydu. Okuyun bakalım dedi. Okudum.(...) Hocam bana baktı, gülümsedi, sevindi. Orada beni biraz methetti. Benim için o an hayatımın unutulmaz anıydı. Arapça’da artık kitapları okuyabilecek hale gelmişim” (Sezgin, 2014: 15-16).

Buradan da anlaşılacağı üzere İkinci Dünya Savaşı sırasında Alman silahlı kuvvetlerinin Bulgaristan'a hareket etmesi sebebiyle Türkiye'de üniversite öğretimine altı ay süreyle ara verilmiştir. Ritter, bu arada öğrencilerine Arapça öğrenmelerini tavsiye etmiştir. Bu süreçte Muhammed bin Cerir Taberi'nin tefsirini okumaya karar veren Sezgin, eski dille yazılan tefsiri kavrayabilmek adına altı ay süresinde günlük on beş saatten fazla çalışmıştır. Bu süreç sonunda Taberi tefsirinin Arapça çözümlemesini yaparak Arapçasını önemli ölçüde geliştirmiştir (Sezgin, Mayıs 2016: 8-9). Bu noktada çalışma disiplinine verdiği önemle ilgili olarak Sezgin, şunları söylemiştir:

Bir hoca vardı. Hem de büyük bir hoca.(...) Alman asıllı Helmut Ritter.(...) Bir süre konuştuğundan sonra içimden büyük bir adammış dedim.(...) O an karar verdim. Şarkiyat okuyacağım. Ritter ile çalışmaya başladım.(...) Çalışmaya başladıktan bir iki gün sonra bana 'Fuat, günde kaç saat çalışıyorsun?' diye sordu. On üç on dört saat çalışıyorum dedim. O zaman bana 'Bu çalışmayla âlim olamazsın. Eğer âlim olmak istiyorsan daha çok çalışacaksın. Benim hocam Eilhard Wiedemann günde yirmi dört saat çalışırdı. Gün daha uzun olsaydı daha çok çalışırdı dedi.' Ben bu konuşmadan sonra çalışma saatlerimi yavaş yavaş artırdım. On yedi saate kadar çıkardım. Uzun zaman böyle devam ettim (Fazlıoğlu, 2004: 355).

Sezgin, bilim hayatında merakın ve çalışma disiplininin önemi ile ilgili sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

"Hocamla kütüphanelere gidiyorduk ve yazmaları tarıyorduk. İstanbul'da o zaman iki yüz binden fazla yazma eser vardı. Onların hemen hemen hepsini görmek lazımdı. Ne yapıyordum? Kütüphanelerin muayyen temizlik günleri vardı. Temizlik günlerini ben kaydedirdim. Kütüphanecilere lütfen başladığınız zaman bana haber verin, ben de gelip o yazmaları görmek istiyorum. Bu bir fırsattı benim için. Onlar birden başlayıp iki bin, üç bin ciltlik kütüphaneyi temizliyorlardı. Ben de onların eline geçen her yazmayı elime alıyordum. Yazmalara bakıp çok mühimlerini kaydedip ondan sonra bir daha gidip o yazmaları görüyordum" (Sezgin, 2014: 71).

Akademik yaşamında disiplinli çalışmanın önemine inanan bir bilim insanı olan Sezgin, araştırmalarında kararlı bir tutum içerisinde olmuştur. Bu kararlı tutumu sayesinde İslam bilim ve teknoloji tarihi alanında kaynak olarak kabul edilen çok önemli eser meydana getirmiştir. Sezgin, çalışmalarındaki kararlı ve azimli tutumu ile ilgili olarak şunları ifade etmiştir:

"Hocam seminerlerinde ara sıra Brockelmann'ın kitabının birçok noksanı olduğunu ve bunların giderilmesi gerektiğini söylerdi. Birisinin artık hiç olmazsa İstanbul'daki yazmalara dayanarak bu boşlukları gidermesi lazım derdi.(...) Ben de içimden ben bunu yapacağım derdim. Bu fikir bende gittikçe yerleşti.(...) Üniversiteyi bitirip doktoramı yapar yapmaz Brockelmann'ın kitabının noksanlarını gidermeyi kafama koydum ve derhal başladım. Doçent olduktan sonra bu işe daha da yoğunlaştım. İş ilerledi. İlerleyince baktım ki, Brockelmann'ın kitabındaki boşluklar giderilebilecek gibi değil. Düşündüm. Brockelmann kitabım yeni baştan yazma fikrini geliştirmeye başladım. Epeyce mesafe kat ettiğim bir sırada, o zamanlar Ritter Almanya'dan dönmüştü. Hocama Brockelmann'ın kitabına bir zeyl yazmak değil, dünyadaki bütün yazmalara bakarak yeni bir kitap yazmak istiyordum dedim. Bana dedi ki, onu yapamazsınız. Bunu hiç kimse yapamaz. Ben içimden hocam bunu yapacağım dedim. 1967 yılında kitabımın birinci cildi çıktı" (Sezgin, 2014: 16-17).

Sezgin, çalışmalarındaki kararlı ve azimli tutumu ile ilgili sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

“1967 yılında kitabın birinci cildi, İslam Bilim Tarihi (*Geschichte des Arabischen Schrifttums*) çıkar çıkmaz hocama gönderdim. Üç dört ay cevap gelmedi. Ben o zaman Almanya’daydım, o da Türkiye’de. Kendisine bir mektup yazdım. Ne oldu hocam? Size kitap gönderdim, henüz cevap alamadım dedim. O zaman Ne acele ediyorsun? Koca kitabı okumak lazım şeklinde bir cevap gönderdi. Daha sonra gönderdiği bir karta şimdiye kadar böylesini hiç kimse yapamadı. Senden başka da hiç kimse yapamayacak. Tebrik ederim cümlelerini yazdı” (Fazlıoğlu, 2004: 359).

Görüldüğü üzere, İslam medeniyeti üzerine çalışmalarında her daim idealist bir bilim insanı kimliği ile hareket eden Sezgin, her zaman sistematik çalışma disiplini içerisinde olmuştur. İslam bilim ve teknoloji alanında yazdığı eserlerinde disiplini hiçbir zaman bir kenara bırakmamıştır. Azmi, kararlılığı ve çalışma disiplini sayesinde kendi milletine, devletine, kültürüne ve medeniyetine önemli hizmetler yapmış inançlı bir şahsiyettir.

Öte yandan İstanbul Üniversitesi’nden ihraç edilen Sezgin, 1961 tarihinde Frankfurt Üniversitesi’nden çalışma davetiyesi almıştır. Frankfurt Üniversitesi’nde altı aylığına misafir öğretim üyesi olarak çalışırken üniversite yetkilileri tarafından kendisine iki aylık çalışma döneminin kaldığını söylenmiştir. Frankfurt Üniversitesi tarafından kendisine yapılan bu hatırlatma karşısında Sezgin, rektör yardımcısı Prof. Dr. Willy Hartner’e şöyle söylemiştir.

“Hiç üzülmeysin dedim. Ben hayatımı daima planladım. Liseyi şu zamanda bitireceğim diye planladım. Üniversiteyi öyle(...) Şu yaşta doçent olacağım dedim. Bütün bunlarda muvaffak oldum. Baktım her şeyde muvaffak oluyorum, bende bir şımarma başladı. Ondandan sonra bir askeri darbe geldi. Bir balığın üzerine atılan ağ gibi ben de o ağın içinde kaldım. O zaman baktım ki beşer olarak benim irademin bir sınırı varmış. İşte o olaydan sonra ben şuna karar verdim. Hayatımda eğer altı haftalık bir geleceğim garanti edilse, yani o kadar yaşayabilecek kadar maddi imkânım varsa yedinci haftayı düşünmeyeceğim. Onun için önümde iki ay daha var. Para da biriktirdim. Onları düşünmüyorum dedim(...) Ayağa kalktı, beni kucakladı. Bana dedi ki: ‘Ben ateistim, Allah’a inanmıyorum. Fakat bu kadar inanan bir insana ne kadar gıpta ediyorum’(...) Sonra adam bana hissettirmeden çalışmış, kimlerle görüşmüş bilmiyorum. Orada Marburg şehri var bizden 100 km. ötede. Oradaki üniversitenin Hititler bölümü başkanı geldi. Bana dedi ki: ‘Biz burada yeni Şarkiyat Kürsüsü kurduk, orada ders verecek kimse yok, siz bu dersleri üstünüze alırsınız?’ Ben de tamam dedim. Daha altı hafta dahi geçmeden oldu bütün bunlar. Böylece hayatımda çizdiğim yeni yolun doğru olduğuna inanmaya başladım” (Sezgin, 2014: 66).

İslam medeniyeti üzerinde yaptığı çalışmalarda merakı, çalışkanlığı, disiplini, araştırma azim ve kararlılığı ile bilim tarihi alanında saygın bir konuma ulaşan Sezgin, özel yaşamındaki inançlı kişiliği ile bilim çevrelerinde saygınlık kazanmış bir bilim insanıdır. İslam bilim ve teknoloji alanında ki çalışmalarında hiçbir zaman bilim etiğini göz ardı etmediğini belirten Sezgin, her daim bilimsel faaliyetlerde dürüstlükten ödün vermediğini belirtmiştir. Sezgin bu hususla ilgili olarak Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi’ndeki söyleşisinde şu açıklamada bulunmuştur:

“Elimden geldiği kadar çok çalışıyorum. Kitaplar keşfediyorum, onların da bulamadığı kitapları, ama hiçbir zaman kitabımda bilerek hata yapmadım. Hakikati hiçbir zaman bilerek zorlamadım. Arkamda bir takım hatalar bırakmaya çalışmadım. Bunu size garanti ederim. Bilime her zaman sadık kaldım” (Sezgin, Mayıs 2016: 15).

Görüldüğü üzere İslam medeniyeti üzerine ciddi çalışmalar yapmış olan Sezgin, bilimsel kimliği ile şahsiyetini bütünleştiren önemli bir insandır. Bilimsel çalışmalarında bilim etiğine sadık kalan Sezgin, kültürel kimliğini bilimsel araştırma sürecinde hiçbir zaman ön plana çıkarmamıştır. Sezgin, tüm eserlerinde ciddi çalışma faaliyeti içerisinde olmuş ve çalışma disiplini hiçbir zaman bırakmamıştır. Azim ve kararlılığı ile birçok eser meydana getirmiş, inançlı bir insan olarak da dürüstlükten asla ödün vermemiştir. Bu bakımdan Sezgin, söylemleri ve eylemleri ile tutarlı olan erdemli bir bilim insanı olarak yaşamıştır.

4. Bilim Tarihi Paradigması

Sezgin açısından bilim tarihi, elde edilen araçların ve aletlerin tarihsel kayıtlarını tutmaktan öteye geçemeyen basit bir disiplin değildir. Bilim tarihi toplumsal yaşam içerisinde ki sosyal hayatın ve mantıksal düşüncenin de tarihidir. Sezgin'in bilim tarihi anlayışı hem bilim tarihi açısından hem sosyal tarih açısından bir sentez ortaya koymaktadır (Sezgin, 2004: 13). Demek oluyor ki bilim tarihi, insanlık tarihinde ki bilginin ortaya çıkması, gelişmesi ve değişmesi sürecinin detaylı bir anlatımı olarak ifade edilebilir.

Sezgin açısından bilim tarihinin konusu, tarih içerisinde ortaya çıkmış medeniyetlerin bilim tarihlerinin tespit edilmesi ve İslam bilim ve teknoloji tarihinin medeniyetler tarihindeki konumunun objektif bir biçimde tespit edilmesidir (Sezgin, 2012: 54-55). Bununla birlikte Sezgin açısından bilim tarihinin amacı, bilimlerin bugünkü yüksek düzeye ulaşmasında İslam kültür dünyasının rolünü objektif bir biçimde ortaya koymaktır (Sezgin, 2012: 55). Bu bağlamda Sezgin, İslam bilim ve teknoloji tarihi araştırmalarındaki amacı hususunda şu değerlendirmede bulunmuştur:

“Ben bir kültür dünyasına mensubum. Bu kültür dünyasına yüzyıllardır zulüm edildiğini, hakkının yendiğini, asla lâıyk olmadığı bir şekilde aşağılandığını gördüm. Bu kültür dünyasını, hakikaten olduğu gibi -ne eksik ne de fazla- dünyaya tanıtmayı kendime amaç edindim. Bu amacın bir bölümü dünya bilimine bir şey katmak fakat bir diğer bölümü koskoca bir insan topluluğuna kaybetmiş olduğu kendine saygıyı, kendine güveni, insan cemiyetindeki yerini hatırlatarak iade etmektir. Bunun için de çalıştım” (Sezgin, 2004: 11).

Dolayısıyla Sezgin'in bilim tarihi araştırmalarında ki genel amacının bilime hizmet etmek olduğu özel amacının ise İslam bilim tarihinin genel bilimler tarihindeki yerinin açıkça ortaya koyulması olduğu görülmektedir. Başka bir ifadeyle Sezgin'in bilim tarihindeki amacı, derin kültürel birikime sahip olan İslam medeniyetinin diğer kültürler karşısındaki köklü birikimini açığa çıkarmaktır. Böylece İslam dünyasının batı dünyası karşısında kaybettiği umudunu, özgüvenini ve yaratıcılığını yeniden kazanacaktır.

Sezgin açısından bilimler tarihi ardışık bir biçimde tarih sahnesine çıkan ulusların ve uygarlıkların etkileşimi neticesinde meydana gelmiştir. Antik Yunan biliminin kökeni Mısır ve Babil bilimine, İslam biliminin kökeni ise Yunan bilimine dayanmaktadır. Benzer bir biçimde Batı medeniyetinin elde ettiği bilimsel gelişmenin köklerinde İslam dünyasının izdüşümünü görmek mümkündür (Sezgin, 2004: 22). Başka bir ifadeyle İslam medeniyeti hem Yunan ve Helenistik bilim ve felsefe geleneğini sentezleyen İskenderiye'nin hem de Bizans, Pers, Asya, Çin ve Hint kültürlerinin mirasçısıdır (Bozkurt, 2004. 21). Aynı şekilde Batının 12'nci yüzyıla başlayan ve Rönesans'tan çağımıza uzanan bilimsel başarılarının İslam dünyasının bilimsel faaliyetlerine bağlılığı göz ardı edilemez (Yıldırım, 2012: 14). Bu bakımdan bilimler tarihinin tek bir ulusun veya uygarlığın eseri olmadığını belirten Sezgin'e göre bilim Mezopotamya'da doğmuş; oradan eski Yunan'a göç etmiş; eski Yunan'dan İslam dünyasına gelmiş; oradan da tekrar Avrupa'ya dönmüş ve bu arada sürekli bir biçimde gelişmiştir (Sezgin, 2004: 13-14). Bilimler tarihinin bütünlük teşkil ettiğini düşünen Sezgin, bilim tarihçilerinin ödevinin ise bütünü oluşturan parçaları hakikate uygun bir biçimde, duygulardan ve ön kabullerden uzak nesnellik

içerisinde tartışmak ve tanıtmak olduğunu belirtmiştir (Sezgin, 2004: 22). Sezgin, bilimler tarihinin bir bütün olduğu hususunda şu açıklamayı yapmıştır:

“Ben altmış yıllık çalışma hayatım sırasında her gün biraz daha fazla İslam uygarlığını tanımanın ve tanıtmamın Batı dünyasına ulaşma davası bakımından en sağlam daha doğrusu tek yolu olduğuna inandım. Bugünkü bilgime göre, genç Batı uygarlığını İslam uygarlığının değişik coğrafi ve iktisadi şartlar altında gerçekleşen devamı olarak görüyorum. Bu anlamda İslam bilimleri Yunan bilimlerinin devamı olarak gelişti. Diğer taraftan Yunan bilimlerinin temelini eski Mısır ve Babilonya bilimlerine dayandığını bilimler tarihi ortaya koyuyor. Benim için bilimler tarihi bir bütündür” (Sezgin, 2012: 11-12).

Diğer yandan İslam’ın ilk yüzyılında bilimsel faaliyetler hususunda merak içerisinde ki İslam dünyası; Yunanca, Süryanice, Farsça ve Sanskritçe gibi dillerden başta astronomi, matematik, geometri ve coğrafya olmak üzere birçok alanlardan ilk çevirileri yapmıştır (Sezgin, 2004: 24-25). MS 9. yüzyılın başlarında Bağdat şehrinde Abbasi Halifesi Me’mun zamanında Beytü’l Hikme (Hikmet Evi-Hikmet Akademisi) adıyla bilim akademisi kurulmuştur. İslam dünyasının ilk bilim akademisi Beytü’l Hikme’de Müslüman, Hristiyan ve Musevi dinlerine mensup bilginler yeni çeviriler yaparak, eski çevirileri düzelterek bilimin çeşitli alanlarında araştırmalar yapmışlardır (Sezgin, 2004: 26). Görüldüğü üzere Beytü’l-Hikme temel bilimler, sosyal bilimler ve formel bilimler alanındaki çalışmaların İslam dünyasında tanınmasında önemli rol oynamıştır (Sezgin, Şubat 2016: 26-27). Bu bakımdan İslam kültür dünyası MS 7. yüzyıldan itibaren başta eski Yunan eserlerinin çevirisiyle kazanılan birikim sürecinin ertesinde kendi yaratıcılığını geliştirmiştir. Böylece MS 16. yüzyıla kadar özgün bilimsel faaliyetler gerçekleştirmiştir. Bununla birlikte Sezgin açısından İslam medeniyeti sadece, Batı medeniyetinin eski Yunan dünyasının birikimlerini kazanmasında basit taşeronluk faaliyeti yapmamıştır. Bunun ötesinde, Batı dünyası 12. yüzyıldan itibaren İslam bilim dünyasının ürünü olan özgün eserlerle karşılaşmış, bu eserleri Latince’ye tercüme ederek kendi kültürlerine götürmüşlerdir (Sezgin, 2004: 7). Hatta İslam dünyası Yunanlılardan aldıkları bilimleri geniş ölçüde geliştirmiş ve yeni araştırmalar çerçevesinde yeni bilimler elde etmişlerdir (Sezgin, 2004: 33). Dolayısıyla İslam dünyası farklı ulus ve uygarlıkların bilimsel eserlerini kendi kültürlerine taşımışlar, bu eserler üzerinde çalışmışlar ve yeni problemler yaratmak şartıyla özgün eserler meydana getirmişlerdir.

Öte yandan 10. yüzyıldan itibaren Arapça eserler, Bizans’ta Yunanca’ya çevrilmeye başlamıştır. 11. yüzyıla birlikte Arapça eserler önce İbraniceye sonra da İbranice’den Latinceye çevrilmiştir. 12. yüzyılda Fransa’nın ve İngiltere’nin birçok şehrinde çevrilen kitapların birebir replikaları yapılmaya başlanmıştır. Avrupa kültür tarihi 13. 14. 15. asırlarda bilginlerine önemli icatlar atfetmiştir. Sezgin açısından Avrupa’nın bu yüzyıllardaki bilimsel faaliyetleri tamamen kendi düşünürlerine bağlamaları onların İslam düşünürleriyle bağlarının göz önüne alınmadığının bir göstergesidir. Bununla birlikte Avrupa’da 17. yüzyıla kadar kaynak verme kavramı olmadığını belirten Sezgin, birçok Arapça eserin tercümesinin hem Avrupalı hem de Yunanlı bilginlerin adı altında yüzyıllarca yayınlandığını ifade etmiştir. Buna karşın Sezgin, yazılan veya çevrilen eserlerde kaynakların sistemli bir şekilde verilmesi ve önceki kuşakların emeklerinin anılması prensibinin İslam bilim dünyasının karakteristik niteliklerinden birisi olduğunu belirtmiştir (Sezgin, 2004: 34). Görüldüğü üzere Avrupa’da yapılan bilimsel faaliyetlerde atıf verme veya kaynak gösterme alışkanlığının olmaması o dönemlerde bilim etiğinin yerleşmemiş olduğunun bir göstergesidir. Bu durumda birtakım bilimsel kazanımların Batı dünyasına atfedilesi olasılığının söz konusu olduğu söylenebilir.

17. yüzyıldan itibaren Batı dünyasının kendisini İslam dünyasından yüce görmeye başladığını belirten Sezgin, Avrupalıların bu durumu Rönesans (Renaissance; yeniden doğuş) kavramı ile açıkladığını ifade etmiştir. Bu kavram açısından Batıda 12. yüzyıla gelişmeye başlayan bilimsel ilerleme hamlesi doğrudan Yunan bilimlerinin Latince’ye tercümesine

bağlanmış. Sezgin açısından bu düşünce çoğu bilim tarihçileri için tarihi hakikatlerle uyumsuzluğuna karşın, Batı dünyasında ve İslâm dünyasında genel kabul görmüştür (Sezgin, 2004: 20-21). Bunun anlamı 12. yüzyıldan itibaren İslam dünyasında ki bilimsel faaliyetlerde dekadans çağının başladığı kabulüdür. Bu kabule karşın İslam dünyasında 13. ve 14. yüzyılda bilimlerin birçok alanda yükseliş dönemi yaşadığını savunan Sezgin, Rönesans düşüncesiyle İslam dünyasının unutulmasını kabul etmemiştir (Sezgin, 2004: 34). Zira bu perspektif İslam kültür dünyasının bilim mirasının ihmal edildiği ve peşin hükümler çerçevesinde değerlendirildiği anlamına gelmektedir (Sezgin, Aralık 2014: 2). Bu bakımdan Batı dünyasının İslam dünyasına karşı bu tutumunun ideolojik histerilerden kaynaklandığını düşünen Sezgin, İslam dünyasına bilimsel geçmişinin güçlü olduğunu belirtmiştir. Bu hususla ilgili olarak Sezgin, şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur:

Bütün geçmiş büyük uygarlıklarda olduğu gibi İslâm uygarlığı da politik, jeopolitik ve ekonomik koşullarla 16. yüzyıldan itibaren bir yıpranma çağı içine girmiştir. Uygarlık bayrağını taşıyacak ardılı kendisi geliştirmiştir. Şimdi o uygarlığın bugünkü ve yarınki kuşakları bu ardılın başarısı önünde aşağılık ve yabancılık duygusuna düşmeden ondan hızla öğrenmek, ona ulaşmak gereksinimi ile karşı karşıya bulunmaktadır (Sezgin, 2004: 34).

Sonuç ve Öneriler

Fuat Sezgin, İslam dünyasında bilim ve teknoloji alanında ki faaliyetlerin tespitinde ciddi çalışmalar yürütmüş önemli bilim insanlarından birisidir. İslam medeniyetinin binlerce yıllık kadim kültür dünyasının mirasını taşıdığını düşünen Sezgin, tüm yaşamını unutulmuş ve/veya unutturulmuş bu kültür mirasını ortaya çıkarmaya adanmıştır. İdealist bir bilim insanı olan Sezgin, bilimsel hayatının çoğunu yurtdışında geçirmesine karşın kültürel kodlarını hiçbir zaman kaybetmemiştir. Yurtdışında geçen yarım asırlık süreç içerisinde Türk-İslam kültürünü her daim yaşamış ve yaşatmıştır. Yaşadığı tüm zorluklara karşın Türk-İslam kültürüne aidiyetini kaybetmemiştir. Türk-İslam kültürü ile hiçbir zaman çatışma yaşamamıştır. Her daim Türk-İslam kültürü ile barışık ilkeli bir yaşam sürmüştür.

Yurtdışında farklı kültürden gelen bir bilim insanı olarak kalmanın önemli ölçütlerinden birisinin kendi kimliğinde var olabilme olduğunu her zaman hatırlamıştır. Yabancı kültürler ve kimlikler karşısında kendi kültürünü ve milli kimliğini her zaman korumuştur. Kendi kültürü ve milli kimliği ile her daim onur duymuştur. Kendi kültürüne ve kimliğine aidiyetini açıkça ortaya koymaktan geri durmamıştır. Bununla birlikte kökleri derinlere inmiş, dünya medeniyetine yön vermiş kadim bir kültürün ve milletin mensubu olmanın sorumluluğunu her zaman üzerinde taşımıştır. Müslüman bilim insanı olarak kültürüne, milletine ve insanlığa karşı sorumluluğunun yükünü hiçbir zaman hafife almayarak çalışmalarının titizlikle sürdürmüştür.

İslam medeniyeti üzerinde yaptığı bilimsel çalışmalarda hiçbir zaman çalışma azmini, kararlılığını ve disiplinini kaybetmemiştir. Türk-İslam kültürü üzerine yapmış olduğu çalışmalarını her daim daha ileriye taşımaya gayretinde olmuştur. Tüm yaşamını adanmış olduğu çalışmalarında hiçbir zaman yorgunluk içinde olmamıştır. Her zaman vermiş olduğu kararların arkasında durarak çalışmalarında umutsuzluğa düşmemiştir. Bununla birlikte tüm çalışmalarını kendi milleti, kültürü, devleti ve medeniyeti adına ödev ahlakı içerisinde gerçekleştirmiştir. Bilimsel faaliyetlerinde hiçbir zaman objektivizmi bir kenara bırakmamış her zaman hakikatlerin peşinde olmuştur. Hakikat arayışında hem Batı kültürüne hem de İslam kültürüne karşı eşit mesafede objektif bir duruş sergileyerek doğruları hiçbir zaman çarpıtmamıştır. Böylece Sezgin, gerek Batı dünyasında gerekse İslam dünyasında yaygın yanlış kabulleri değiştirecek, medeniyetimize özgün perspektifler sağlayacak, kaybedilen özgüveni yeniden kazandıracak ve geleceğe umutla bakmamamıza imkân verecek bilimsel, kültürel ve değersel bir mirasın öncülerinden olmuştur.

Kaynakça

- Albayrak, A. (2016). Fuat Sezgin'in Buhari'nin Kaynakları Kitabı Üzerine Değerlendirmeler, *Usul İslam Araştırmaları*, (26): 51-100.
- Aras, H. (2008). Prof. Dr. Fuat Sezgin Kimdir? http://www.yaklasansaat.com/dunyamiz/bilim_ve_teknoloji/fuat_sezgin_kimdir.asp (Erişim Tarihi: 09.04.2019).
- Bozkurt, N. (2004). *Bilimler Tarihi ve Felsefesi*, İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- Ekici, A. (2013). *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları İçinde: Tarihi Uyanışın Mimarı: Prof. Dr. Fuat Sezgin* (Ed: Muharrem Balcı). İstanbul: Matbaa Basım.
- Fazlıoğlu, İ. (2004). Fuat Sezgin ile Bilim Tarihi Üzerine, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2(4): 355-370.
- Germaner, S. İnankur, S. (1989). *Oryantalizm ve Türkiye*, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Sanat Yayınları.
- Hansu, H. (2016). *Fuat Sezgin: Arap-İslâm Bilimleri Tarihi I*, İstanbul: Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı Yayınları 2015, XIII + 1072 sayfa. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (34): 221-228.
- İdin, Ş. (2018). Prof. Dr. Fuat Sezgin Kimdir? <http://bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/prof-dr-fuat-sezgin-kimdir> (Erişim Tarihi: 07.04.2019).
- İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı (2019). Prof. Dr. Fuat Sezgin'in Öncülüğündeki Kuruluşlar, <http://www.ibtav.org/sayfa/2/onculugundeki-kuruluslar>(Erişim Tarihi: 11. 04. 2019).
- Karakaş, A. (2015). *20.Yüzyıl Hadis Eksenli Oksidentalizm Çalışmaları: Fuat Sezgin Örneği*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Adana.
- Kenan, S. (2003). İslâm Dünyasının Duraklama Sebepleri Üzerine Ünlü Bilimler Tarihiçisi Fuat Sezgin'i Dinlemek, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1(4): 73-98.
- Mahsereci, N. (2008). Bilimin Merkezi Bir Zamanlar Doğu'daydı <https://bilimvegelecek.com.tr/index.php/2008/02/01/prof-dr-> (Erişim Tarihi: 08.04.2019).
- Sezgin, F. (1956). *Buhari'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.
- Sezgin, F. (2008). *İslam'da Bilim ve Teknik I*, (Çev: Abdurrahman Aliy), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- Sezgin, F. (2011). İslam'ın Bilimler Tarihindeki Yaratıcı Yerine Bir Bakış, *Adam Akademi*, 1: 89-98.
- Sezgin, F. (2004). *İslam Kültür Dünyasının Bilimler Tarihindeki Yeri*, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Formu.
- Sezgin, F. (2012). *İslam Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar İçinde: İslam Kültür Dünyasının Bilimler Tarihindeki Yeri* (Ed: Zeynep Berktaş-Tuççe İnceoğlu), İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sezgin, F. (2012). *İslam Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar İçinde: Müslümanların Bilimler Tarihinde 800 Yıl Süren Yaratıcı Merhalesini Ne Kadar Tanıyoruz* (Ed: Zeynep Berktaş-Tuççe İnceoğlu), İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sezgin, F. (2014). *Bilim Tarihi Sohbetleri İçinde: İlmin Dar Kapısından Geçiş, Söyleşi Sefer Turan* (Ed: Cüneyt Dalkıran), İstanbul: Timaş Yayınları.

- Sezgin, F. (2014). *Bilim Tarihi Sohbetleri İçinde: İlk Eserler: İslam Bilim Tarihi, Söyleşi Sefer Turan*, (Ed. Cüneyt Dalkıran), İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sezgin, F. (2014). *Bilim Tarihi Sohbetleri İçinde: Batıya Yolculuk, Söyleşi Sefer Turan* (Ed: Cüneyt Dalkıran). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sezgin, F. (2014). *Bilim Tarihi Sohbetleri İçinde: Oryantalist Tezlere İtiraz ve Batı'daki Etkiler, Söyleşi Sefer Turan* (Ed: Cüneyt Dalkıran) İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sezgin, F. (2014). *Bilim Tarihi Sohbetleri İçinde: İstanbul'dan Ayrılış Almanya'ya Gidiş, Söyleşi Sefer Turan* (Ed: Cüneyt Dalkıran), İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sezgin, F. (2014). *Bilim Tarihi Sohbetleri İçinde: Bir Valizle Çıktım Yola. Söyleşi, Sefer Turan* (Ed. Cüneyt Dalkıran), İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sezgin, F. (2014). *Bilim Tarihi Sohbetleri İçinde: Eşim Benim İçin Çok Önemliydi, Söyleşi Sefer Turan* (Ed: Cüneyt Dalkıran), İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sezgin, F. (2014). *Bilim Tarihi Sohbetleri İçinde: Bu Kitabı Bir Türk Yazamaz, Söyleşi Sefer Turan* (Ed. Cüneyt Dalkıran), İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sezgin, F. (Aralık 2014). *1984 Yılından 2011 Yılına Kadar Arap İslam Bilimleri Tarihi Enstitüsü Yayınlarına Yazılan Avrupa Dillerindeki Önsözler*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sezgin, F. (2015a). *Arap İslam Bilimleri Tarihi I*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayımcılık.
- Sezgin, F. (2015b). Müslümanların Coğrafya Tarihine Bugüne Kadar Bilinmeyen İnanılmaz Büyük Katkısı. [Öz]. Fuat Sezgin'in Erciyes Üniversitesi'nde Konferansı, Erciyes Üniversitesi, Kayseri. <http://www.tuba.gov.tr/upload/files/fsezgin.pdf> (Erişim Tarihi: 01.04.2019).
- Sezgin, F. (Şubat, 2016). *Tanınmayan Büyük Çağ: İslam Bilim ve Teknoloji Tarih'inden*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sezgin, F. (Mayıs, 2016). Prof. Dr. Fuat Sezgin Öğrencilerle Söyleşi. [Öz]. Prof. Dr. Fuat Sezgin'in Süleyman Demirel Üniversitesi'nde Söyleşisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta. <http://dergipark.gov.tr/download/issue-file/5825> (Erişim Tarihi: 02.04.2019).
- Sezgin, F. (Ekim, 2016). Prof. Dr. Fuat Sezgin'in Açılış Dersi. [Öz]. Prof. Dr. Fuat Sezgin'in İstanbul Üniversitesi'nde Verdiği Açılış Dersi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul. http://www.ibtav.org/userfiles/file/fuat_sezgin_istanbul_uni_konusma.pdf (Erişim Tarihi: 03.04.2019).
- Schoeler, G. (1997). *Writing And Publishing On The Use And Function Of Writing In The First Centuries Of Islam*, Arabica, 44(3): 423-435.
- Şengör, C. (2004). *Fuat Sezgin'in İslam Kültür Dünyasının Bilimler Tarihindeki Yeri Konferansı İçinde: Açılış Konuşması*, Ankara: Semih Matbaacılık.
- Yıldırım, C. (2012). *Bilim Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitapevi.

Hacı Bektaş Veli Felsefesinin Etnopedagojik Açından İncelenmesi*

Investigation of Hacı Bektaş Veli Philosophy in Terms of Ethnopedagogy

Dr. Öğr. Üyesi Recep KAHRAMANOĞLU¹, Öğrt. Fulya ŞAHİN²

Öz

Anadolu'nun önemli düşünürlerinden biri olan Hacı Bektaş Veli, yaşadığı dönemde toplumun eğitilmesine büyük katkı sağlamıştır. Bu araştırmada, Hacı Bektaş Veli'nin insan eğitimiyle ilgili düşüncelerini ortaya koymak amaçlanmıştır ve konuyla ilgili etnopedagojik açıdan bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Çalışmada nitel araştırma modeli kullanılmış, veriler ise doküman incelemesi yöntemiyle elde edilmiştir. Hacı Bektaş Veli'nin Makâlât, Kitâbü'l Fevâid, Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye ve Emânet-i Hazret-i Pir adlı eserleri, araştırma kapsamında ele alınmıştır. Bu eserlerden eğitimle ilgili elde edilen veriler Hacı Bektaş Veli'nin eğitime genel yaklaşımı ve benimsediği eğitim ilkeleri şeklinde iki kategoriye ayrılmıştır. Araştırmanın sonucunda Hacı Bektaş Veli'nin ahlâki değerler etrafında şekillenen hümanist bir eğitim anlayışına sahip olduğu; akla ve ilime oldukça önem verdiği; mürşide bağlılık, bireysel farklılıklar, aşamalı eğitim, eşitlik gibi ilkeleri benimsediği görülmüştür. Eğitim anlayışının, idealizm ve ilerlemeciliğin bir sentezi olduğunu söylemek mümkündür. Hacı Bektaş Veli'nin Türk kültüründe önemli bir değer olması nedeniyle fikirlerinin doğru anlaşılmasının, milli eğitim politikalarına olumlu katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hacı Bektaş Veli, eğitim felsefesi, etnopedagoji, değerler eğitimi

Makale Türü: Araştırma

Abstract

Hacı Bektaş Veli, who is one of the important philosophers of Anatolia, contributed enormously to the education of society in the period he lived. In this research, it is aimed to reveal the thoughts of Hacı Bektaş Veli about the education of people and it is tried to make an evaluation about this subject in terms of ethnopedagogy. In this study, quality research model was used and data was obtained by searching the documents. The works of Hacı Bektaş Veli such as Makâlât, Kitâbü'l Fevâid, Makâlât-ı Gaybiyye Kelimât-ı Ayniyye and Emânet-i Hazreti Pir were handled within the scope of this investigation. The data about the education gained from these works was categorized in two ways; the general approach of Hacı Bektaş Veli towards the education and educational principles. As a result of the research, it was seen that Hacı Bektaş Veli had a humanistic education understanding that involved moral values, he gave importance to wisdom and science very much, he adopted individual differences, equality, loyalty of the guide and gradual education. It is possible to say that his education understanding is a synthesise of idealism and progressivism. As Hacı Bektaş Veli is an important value in Turkish culture, it is thought that if his thoughts are understood in a correct way, they will contribute to national education politics positively.

Keywords: Hacı Bektaş Veli, ethnopedagogy, education philosophy, values education

Paper Type: Research

* Bu çalışma Gaziantep Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim bilimleri alanında Fulya Şahin tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinden derlenmiştir.

¹Gaziantep Üniversitesi, Nizip Eğitim Fakültesi, recepkahtamanoglu@gmail.com

²MEB, fulyasahin1988@gmail.com.

Atf için (to cite): Kahramanoğlu, R., Şahin, F. (2019). Hacı Bektaş Veli Felsefesinin Etnopedagojik Açından İncelenmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı), 41-58.

Giriş

Eğitimin dünya üzerindeki varlığı, insanlığın varoluşu kadar eskidir. Kurulan uygarlıkların ve geliştirilen kültürel mirasın devamlılığının sağlanması; toplumun bilgi, değer, inanç ve normlarının yeni nesillere aktarımıyla mümkün olabilmektedir (Demirel, 2006: 41). Okuryazarlığın hızla arttığı 19. yüzyıla kadar halk arasında eğitim büyük ölçüde sözlü olarak yapılmıştır. Felsefe, atasözleriyle; bilgi, efsane ve destanlarla; görgü, hikâye ve masallarla; ahlâk, halk ezgileriyle kazandırılmıştır (Çınar, 2018a: 368). Küreselleşmenin bir doğurgusu olan kültürel tektipleşme ve asimilasyon problemi, son yıllarda halkların gelenekten gelen bu pedagojik mirasının daha fazla dikkat çekmesine sebep olmuş ve etnopedagoji adı verilen bir bilim dalı ortaya çıkmıştır (Kaya vd., 2019: 79).

Etnopedagoji, “etnos” ve “pedagoji” kavramlarından oluşan birleşik bir sözcüktür. “Etnos” soy, halk, millet gibi anlamlara gelmektedir. Pedagoji ise çocukların eğitimiyle ilgilenen bilim dalıdır. O hâlde etnopedagoji; soyların, halkların ve milletlerin geleneksel eğitim tecrübelerine dayanan bir bilimdir (Ulu ve Arabova, 2006: 44). Çınar (2018b), etnopedagojiyi “Etnopedagoji, bir toplumun (kavmin) çocuklarını gelenekten getirdiği ampirik bilgilerle yetiştirerek kendi kültür kalıbına sokmasıdır.” şeklinde tanımlamaktadır. Sovyet Rusya döneminde, 1960 ve 1970’li yıllarda G. N. Volkov adlı bilim insanı “Çuvaş Halkının Etnopedagojisi” ve “Etnopedagoji” isimli çalışmalarıyla bu bilimin temellerini atmıştır (Tosun, 2015: 2025). Etnopedagoji genel olarak iki temel amaç güder. Bunlardan ilki, halkın eğitimle ilgili geçmişten getirdiği bilgi ve tecrübeleri araştırarak sistemli bir hale getirmektir. İkinci amaç ise bu bilgi ve tecrübeleri günümüz eğitim sistemlerinde ve programlarında kullanmanın yollarını araştırarak bu doğrultuda öneriler sunmaktır (Meirkulova, 2017: 97). Halk, kendi milli pedagojisinin yaratıcısı ve aynı zamanda mirasçısı konumundadır. Modern gençlik, kuşaktan kuşağa aktarılan ve günümüze kadar ulaşan bilgeliğin pedagojik hazinelerini takdir etmeli ve onlara saygı duymayı bilmelidir (Abdurahmanova, 2016: 2-5). Eğitim politikalarının etnopedagojiye dayalı olarak belirlenmesi ve yürütülmesi toplumu ideolojik ve kültürel çalkantılardan korur. Böylece toplum moda akım ve hareketler karşısında kırılabilirlik göstermez (Çınar, 2018a: 368-369). Atatürk’ün üzerinde önemle durduğu Doğu’dan ve Batı’dan gelebilecek etkilerden uzak milli eğitim anlayışı tam olarak buna işaret etmektedir (Dönmez, 2006: 96).

Ülkemizde geçmişten bugüne eğitimle ilgili pek çok farklı görüş ortaya atılmış, hedefler ve içerik değiştirilmiş, farklı yöntemler denenmiştir. Diğer ülkelerde geliştirilen yaklaşım ve modeller ülkemizde de uygulanmaya çalışılmış fakat eğitim sistemimizde gerçek anlamda istikrarlı bir gidişat sağlanamamıştır. Bu durum, “toplumsal yapıya uygun milli bir eğitim politikası” gereksinimine işaret etmektedir. Bilindiği gibi bir toplumda eğitim sisteminin en temel işlevi kültürel değerlerin aktarımını sağlamaktır (Demirel, 2006: 41; Özen, 2014). Toplumun yapısıyla, değerleriyle ve kökünü tarihten alan eğilimleriyle örtüşmeyen eğitsel yaklaşımlar, bireylerin öz kültürüne yabancılaşması problemini beraberinde getirmektedir. Küreselleşmenin yarattığı kültürel boşluk nedeniyle toplumu bir arada tutan değerlerde çözümler yaşanmakta ve bu durum kültürel yozlaşmaya davetiye çıkarmaktadır. Kendi kültüründe yer alan kahramanları, kanaat önderlerini, sanatçıları yeterince tanımayan ve onlara saygı duymayan bir nesil yetişmektedir (Tosun, 2015: 2036). Bu nedenle çağa ve topluma en uygun eğitim modellerinin belirlenebilmesi için toplumumuzun geçmişten gelen eğitim mirasının tüm yönleriyle ele alınıp incelenmesi; eğitim üzerine görüşleri olan filozof, bilgin ve sanatçıların görüşlerinin dikkate alınması yararlı olacaktır (Çınar, 2018b: 80).

Türk eğitim tarihinde, insan-ı kâmil olma yolunda eğitim faaliyeti yürüten tasavvuf ekolü önemle üzerinde durulması gereken bir konudur. Bu öğretisi, insanların kendi özünü anlamasına, manevi ve ahlâki yönden gelişmesine büyük katkılar sunmuş; toplumsal birlik ve beraberliği desteklemiştir (Güzel, 2007: 19). Türk tasavvuf hareketinin öncüsü kabul edilen Hoca Ahmet Yesevi sıklıkla, “Pir-i Türkistan, mürid-i kâmil, toplumun hocası” unvanlarıyla anılmaktadır (Korkmaz, 2001: 332). Yesevi’nin izinden giden ve 13. yüzyılda yaşamış bir Türk mutasavvıf

olan Hacı Bektaş Veli de fikirleriyle Anadolu'nun kültürel yapısını derinden etkilemiştir (Yıldız, 2012: 188). Hacı Bektaş Veli, Horasan'ın Nişabur kentinde dünyaya gelmiştir. Hayatını menkıbevi bir biçimde anlatan Vilâyetnâme'ye göre asıl adı Bektaş'tır. Tarihi kaynaklar, 1209-1270 yılları arasında yaşadığına işaret etmektedir (Yılmaz vd., 2007: 15). Babası Horasan ülkesinin hükümdarı Seyyid İbrahim Sanî, annesi ise Nişabur'un ünlü bilginlerinden olan Şeyh Ahmet'in kızı Hatem Hatun'dur. Hacı Bektaş Veli, Hoca Ahmet Yesevi'nin halifelerinden olan Lokman Perende tarafından eğitilmiştir (Yavaş, 2006: 29). Eğitimini tamamladıktan sonra Anadolu'ya gelerek Nevşehir yakınlarındaki Sulucakarahöyük Köyü'ne yerleşmiştir. O dönemde Anadolu'da merkezi otoritenin zayıflaması, yöneticiler arasındaki iktidar çatışmaları, Moğol istilası, Rumlar ve Ermenilerle devam eden savaşlar refah ve düzeni bozmuş; Anadolu Selçuklu Devleti dağılma sürecine girmiştir (Melikoff, 2010: 80). Hacı Bektaş Veli, böylesine çalkantılı bir dönemde fikir ve görüşleriyle halka umut aşılamış; dergâhında yetiştirdiği dervişleri o zamanlar Rum diyarı olarak anılan Anadolu'nun çeşitli bölgelerine göndererek Anadolu'nun Türk diyarı haline gelmesine önemli katkılar sunmuştur (Tekin, 2014: 19). Bektaşilik akımının öncüsü olarak temsil ettiği değerler yerelden çok evrensel nitelik taşımaktadır. "Gelin canlar bir olalım." diyerek gönüllere girmiş, birleştirici ve hoşgörü sahibi bir tutum içinde olduğunu göstermiştir (Işık vd., 2010: 176). Hacı Bektaş Veli, yerleştiği Sulucakarahöyük'te vefat etmiştir. Sulucakarahöyük ismi zamanla unutulmuş buraya Hacıbektaş adı verilmiştir. Hacı Bektaş Veli'nin türbesi günümüzde Nevşehir iline bağlı olan bu ilçede yer almaktadır. (Yılmaz vd., 2007: 15).

Hacı Bektaş Veli'nin bıraktığı eserlerde hayatın pek çok alanına dair öğütler yer almaktadır (Cömert, 2011: 315). Eğitim de bu alanlardan biridir. Eğitimin millileştirilmesi kapsamında tıpkı diğer abide şahsiyetler gibi Hacı Bektaş Veli'nin de eğitim hakkındaki görüşlerinin dikkatle incelenmesi gerekli görülmektedir (Bayar ve Bayar, 2014: 38). Hacı Bektaş Veli, eğitim konulu özel bir eser kaleme almamıştır. Fakat yazmış olduğu eserler incelendiğinde çeşitli yerlerde eğitimle ilişkili ifadeler yer verdiği görülmektedir. Bu ifadeler, bütüncül bir yaklaşımla ele alınarak değerlendirildiğinde "kâmil insan ideali" etrafında şekillenen bir eğitim anlayışının ortaya çıktığı görülmektedir. Bu çalışmanın amacı, Hacı Bektaş Veli felsefesini eğitsel bir açıdan ele alarak onun insan yetiştirme konusundaki fikirlerini sistematik bir şekilde ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda araştırmanın problem cümlesi "Hacı Bektaş Veli'nin eğitim konusundaki görüşleri nelerdir?" şeklinde belirlenmiştir. Araştırma kapsamında ele alınacak alt problemler ise şöyle sıralanmıştır:

1. Hacı Bektaş Veli'nin eğitime genel yaklaşımı nasıldır?
2. Hacı Bektaş Veli'nin insan yetiştirmede benimsediği ilkeler nelerdir?

Hacı Bektaş Veli'nin hayatı, eserleri ve inançsal kimliği ile ilgili pek çok akademik çalışma bulunmasına rağmen eğitim hakkındaki görüşleri konusuna değinen çalışma sayısı oldukça sınırlıdır. Bu anlamda bu araştırmanın, var olan açığı kapatmaya bir nebze katkı sunacağı düşünülmektedir. Ahlâk temelli bir düşünce sistemi olması sebebiyle Hacı Bektaş felsefesinden özellikle değerler eğitimi konusunda faydalı çıkarımlar sağlanabilir.

2. Yöntem

2.1. Araştırmanın Modeli

Bu çalışmada, nitel verilerin bütüncül bir yaklaşımla ele alınarak derinlemesine incelenmesine imkân veren nitel araştırma modeli kullanılmıştır. Bu model gerçeklerin, içinde bulunduğu ortamla birlikte ele alınması gerektiğini savunan, antipozitivist bir yaklaşımdır. (Büyüköztürk vd., 2016: 12-13).

Bu çalışmada, veri toplama yöntemi olarak doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem, araştırılması hedeflenen olgular hakkında bilgi içeren yazılı ve görsel materyallerin analizine dayanır. Bu araştırma kapsamında, birincil veri kaynakları olarak Hacı Bektaş Veli'ye ait kitaplar incelenmiştir.

2.2. Veri Kaynakları

Bu araştırma kapsamında Hacı Bektaş Veli felsefesine eğitsel bir bakış açısı sunmak amacıyla incelenen dokümanlar, kendisine ait olduğu konusunda genel kanı bulunan eserlerdir. Hacı Bektaş Veli'ye atfedilen eserler Makâlât, Kitâbü'l Fevâid, Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye, Besmele Şerhi, Fâtiha Suresi Tefsiri, Emânet-i Hazret-i Pir (Hacı Bektaş Veli Nasihatleri), Hadîs-i Erbaîn Şerhi ve Şathiyye'dir. Bunlardan Makâlât, Kitâbü'l Fevâid, Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye ve Emânet-i Hazret-i Pir adlı eserler, Hacı Bektaş Veli'nin öğretilerini anlatarak nasihatler verdiği eserler olmaları nedeniyle araştırma kapsamında ele alınmıştır. Bu eserlerle ilgili detaylı bilgiye aşağıda yer verilmiştir. Besmele Şerhi, Hadîs-i Erbaîn Şerhi ve Fâtiha Suresi Tefsiri adlı eserler araştırma konusuyla alâkalı muhteva bulundurmadığından bu araştırmanın kapsamı dışında kalmaktadır. Hacı Bektaş Veli'ye atfedilen iki sayfalık bir yazma olan Şathiyye'ye ise ulaşılamadığından araştırmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

Araştırmada, çalışırken kolaylık sağlaması açısından Hacı Bektaş Veli'nin eserlerinin büyük çoğunluğunu içinde barındıran "Hacı Bektaş Veli Külliyyatı" isimli ansiklopedi temel kaynak olarak kullanılmıştır. Bu ansiklopedide Makâlât, Kitâbü'l Fevâid, Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye, Besmele Şerhi ve Fâtiha Suresi Tefsiri olmak üzere beş farklı kitap tek ciltte toplanmıştır. Eser, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi ile Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Vakfı işbirliğiyle hazırlanmıştır. Editörlüğünü Doç. Dr. Gıyasettin Aytaş'ın yapmış olduğu eser, 2010 yılında Ankara'da basılmıştır.

Bu araştırma çerçevesinde incelenen ilk eser olan Kitâbü'l Fevâid, Hacı Bektaş Veli Külliyyatı'nda 19-167. sayfalar arasında Farsça aslıyla birlikte yer almaktadır. Baki Yaşa Altınok tarafından yayına hazırlanan nüsha, İstanbul Kitaplığı Osman Ergin yazmalar bölümü 948-02'de kayıtlıdır (Hacı Bektaş Veli Külliyyatı, 2010: 20-21).

İncelenen ikinci eser olan Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye, Hacı Bektaş Veli Külliyyatı'nda, 329-469 sayfaları arasında yer almaktadır. Kitabın orijinal dili Farsça olup Doç. Dr. Gıyasettin Aytaş tarafından yayına hazırlanmıştır (Hacı Bektaş Veli Külliyyatı, 2010: 331-335).

İncelenen üçüncü eser olan Makâlât, Hacı Bektaş Veli Külliyyatı'nda, 471-767 sayfaları arasında bulunmaktadır. Eseri yayına hazırlayanlar, Doç. Dr. Ömer Özkan ve Yrd. Doç. Dr. Malik Bankır'dır. Makâlât, Hacı Bektaş Veli'nin fikirlerini anlattığı en önemli eser olarak kabul edilmektedir. Kelime anlamı "makaleler" demek olan Makâlât'ın orijinal dili Arapçadır. Özel kütüphanelerde ve devlet kütüphanelerinde yaklaşık otuz nüshası tespit edilmiştir. Araştırmada kullanılan nüsha Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Hacıbektaş 71 numarada kayıtlı bulunan nüshadır (Hacı Bektaş Veli Külliyyatı, 2010: 473-482).

Bu araştırma çerçevesinde incelenen son eser, Emânet-i Hazret-i Pir adlı risaledir. Hacı Bektaş Veli Külliyyatı ansiklopedisinde yer almayan bu risalenin transkribe edilip sadeleştirilmiş haline, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisinin 2013 yılında yayınlanan 67. sayısında yer alan "Hacı Bektaş Veli'ye İfade Edilen Bir Eser: Emânet-i Hazret-i Pir" adlı makaleden ulaşılmıştır. Bu risale, Hacıbektaş İlçe Halk Kütüphanesi Nu: 29'da Erkân-ı Bektâşîyye adıyla kayıtlı bir dergide "Der Beyân-ı Emânet-i Hazret-i Pîr Efendimiz" adıyla geçmektedir. Ali Kozan tarafından transkribe edilen metin Hacı Bektaş Veli Nasihatleri şeklinde çevrilmiş olup çeşitli konularda öğütler içermektedir (Kozan, 2013: 15-67).

2.3. Verilerin Analizi

Bu araştırmada, doküman incelemesinden elde edilen verilerin analizinde içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. İçerik analizinde, toplanan verileri açıklayabilecek kavram ve ilişkilere ulaşmak amaçlanır. Temelde yapılan işlem, birbirine benzeyen verileri, belli kavram ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve yorumlamaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2018: 242).

Bu araştırmanın veri analizi aşamasında öncelikle Makâlât, Kitâbü'l Fevâid, Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye, Emânet-i Hazret-i Pir adlı eserler tek tek incelenerek eğitim-öğretimle ilişkili olabilecek kısımlar çıkarılmış ve kodlar oluşturulmuştur. Aralarında anlamlı ilişkiler bulunan kodlar bir araya getirilmiş ve araştırmaya ilişkin temalar elde edilmiştir. Daha sonra bu temalar Hacı Bektaş Veli'nin eğitime genel yaklaşımı ve eğitimde benimsediği ilkeler şeklinde iki kategoriye ayrılmıştır. Belirlenen temalara ilişkin bulgular, başlıklar halinde sunulmuştur. Daha sonra, elde edilen bulgular ilgili kuramsal çerçeve ışığında yorumlanmış ve çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır. Varılan sonuçlardan hareketle bazı önerilerde bulunularak çalışma sonlandırılmıştır.

2.4. Geçerlik ve Güvenirlik Çalışmaları

Bu çalışmada aktarılabilişliğı sağlamak açısından ayrıntılı betimleme ve amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. İncelenen eserlerden konuyla ilgili elde edilen tüm veriler, tema başlıkları altında doğrudan alıntılar şeklinde ve yorum katılmadan sunulmuştur. Bu şekilde okuyucuya yorum yapma ve kendi sonuçlarına ulaşma fırsatı verilmiştir. Hacı Bektaş Veli'ye ait olan tüm eserler tek tek incelenmiş ve bunlardan eğitimle alakalı içerik barındıran dört eser seçilerek amaçlı örnekleme yapılmıştır. Kullanılan eserlerin özellikleri ve veri analiz süreci ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Verilerin sonuçlarla tutarlılığına özen gösterilmiştir. Ayrıca kategori, tema ve kodların tutarlılığını sağlamak için ilgili eserler birer hafta aralıklarla üç kez incelenmiş, belirlenen kodlarda bir değişiklik olmadığı tespit edilmiştir. Elde edilen veriler tarafsız bir bakış açısıyla yorumlanıp sunulmaya çalışılmıştır.

3. Bulgular

Bu bölümde Hacı Bektaş Veli'nin Makâlât, Kitâbü'l Fevâid, Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye ve Emânet-i Hazret-i Pir eserlerinden eğitime genel yaklaşımı ve eğitimde benimsediği ilkeler konusunda elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Çıkarılan kodlar doğrultusunda oluşturulan kategori ve temalar şekil 1'de sunulmuştur.

Şekil 1. Bulgulardan elde edilen kategori ve temalar

Şekil 1.'de görüldüğü gibi içerik analizi sonucunda elde edilen temalar, Hacı Bektaş Veli'nin eğitime genel yaklaşımı, eğitimde benimsediği ilkeler şeklinde iki kategoriye ayrılmıştır. Birinci kategorideki temalar eğitim anlayışı, öğretmene bakışı ve öğrenciye bakışı; ikinci kategorideki temalar mürşide bağlılık ve teslimiyet, bireysel farklılıklar, eşitlik, aşamalı eğitim, akla ve ilme dayalı eğitim, gönüllülük ve ahlâk temelli eğitimidir.

3.1. Hacı Bektaş Veli'nin Eğitime Genel Yaklaşımı

Hacı Bektaş Veli'nin eğitime genel yaklaşımına yönelik elde edilen kodlar Şekil 2.'de sunulmuştur.

Şekil 2. Hacı Bektaş Veli'nin eğitime genel yaklaşımına ilişkin kodlar

Eğitim anlayışı	Öğretmene bakışı	Öğrenciye bakışı
<ul style="list-style-type: none"> •İnsana verilen değer •Cehalete karşı duruş •Aklın önemi •Bütünsel eğitim •Kendini tanıma •Nefis terbiyesi •Edep	<ul style="list-style-type: none"> •Kâmil insan •Bütün âlemi gören •Ayna gibi gösteren •Önder •Bilgiç •Ermiş •Tatlı dilli	<ul style="list-style-type: none"> •Sürekli gelişim odaklı •Dürüst •İyiliğe yönelen •Nefsini arındıran •Ahlâklı

Şekil 2. Hacı Bektaş Veli'nin eğitim anlayışını, ideal öğretmene ve öğrenciye bakış açısını özetlemektedir. Bu kategoriyle ilgili elde edilen bulgular aşağıda açıklanmalı olarak verilmiştir.

3.1.1. Eğitim Anlayışı

Hacı Bektaş Veli felsefesi, insan sevgisi ve hoşgörüye dayalı, evrensel ahlâk ilkelerini güden bir yaklaşımdır. Buna bağlı olarak yetiştirilmek istenen insan, mürşit-mürit ilişkisi içinde manevi bir eğitimden geçer. Hacı Bektaş Veli'nin insana atfettiği değeri “*Altın ve gümüş ocakları gibi insanın zatı da maden ocaklarıdır.*” sözlerinden anlamak mümkündür (Kitâbü'l Fevâid, 2010: 123). Maden ocağına benzettiği insanın da tıpkı altın ve gümüş rezervleri gibi işlenmesi gerekmektedir. Zira işlenmemiş maden fazla bir işe yaramayacaktır. Bunu yapacak olan da kuşkusuz ki eğitimidir. Hacı Bektaş Veli, cehalet konusunda Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye adlı eserinde şu sözlere yer vermektedir:

“*Su tufanında her ne kadar su bela ise de vücutlara yönelik olduğu için ondan kurtulmak kolaydır. Ancak cehalet tufanı ondan daha zordur, daha kötüdür. Çünkü onda boğulan kimse ilelebet kurtulamaz.*” (Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye, 2010: 397).

İnsan eğitimine verdiği önemi ifade ettiği bu sözlerde kişinin cahilliğinin farkına varamayarak o şekilde yaşayıp gitmesini, bir nevi boğulma olarak nitelendirmiş ve suda boğulmaktan bile daha kötü bir olgu olarak değerlendirmiştir. Cehaletten kurtulmak ve hedeflenen insana ulaşmak için akıl temelli bir yol izlenmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

“*Akıl bir sultandır ki sultan tahtına oturmuş ve anlama onun yardımcısıdır. Bu sultanın komutanları vardır. Deniliyor ki bu komutanların birincisi ilim, ikincisi perhiz (sakinme), üçüncüsü edep, dördüncüsü nezaket, beşincisi iyi ahlâktır. Bu beşi tamamlanınca yüce Allah ona marifet verir.*” (Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye, 2010: 425).

Akıl ve ilim temelli bir eğitim anlayışına sahip olan Hacı Bektaş Veli, akıllı bir sultana; ilim, güzel ahlâk, nezaket ve kötülüklerden sakınmayı ise onun komutanlarına benzetmiştir. Bu söz esasında, onun insan yetiştirmede kullanılmasını önerdiği formülü özetler niteliktedir. “*Yüce Allah ona marifet verir.*” sözüyle kastettiği ise kişiye artık sezgisel olarak bilgi edinme kapısının açılmasıdır. Marifet sahibi kişi, bilgiye kendi deneyimleri yoluyla kavrayarak ulaşır.

Hacı Bektaş Veli, “*İlme'l-yakin bedeni eğitmek, ayn'el-yakin kalbi eğitmek, hakka'l-yakin canı eğitmektir.*” sözüyle bedensel, duygusal ve manevi eğitime işaret etmektedir. Buradan hareketle eğitimi, bütünsel bir yaklaşımla ele aldığı söylenebilir (Kitâbü'l Fevâid, 2010: 49). Kişinin ilim öğrenirken alçakgönüllülüğü elden bırakmaması gerektiğini ise “*Bir kimse gelmiş geçmiş bütün ilimleri tahsil etmiş dahi olsa, onun bu ilmi son nefesinde elinden tutacak değildir.*”

sözleriyle dile getirmiştir (Kitâbü'l Fevâid, 2010: 57). Kişi ilim öğrenirken aynı zamanda nefisini terbiye etmeyi de bilmelidir.

Hacı Bektaş Veli'nin insan yetiştirme modelinin temelini ahlâki değerler oluşturur. Aklın komutanları arasında gösterdiği edep ile ilgili olarak Kitâbü'l Fevâid adlı eserinde şu beyit yer almaktadır:

*‘Efendi bil ki insanın bedeninde can olan şey edeptir.
İnsanların gözlerinin, gönüllerinin nuru edeptir.’* (Kitâbü'l Fevâid, 2010: 55).

İnsan varlığının ahlâki değerlerle örülmesi; görgülü, nezaketli ve utanma duygusu olan kişilerin yetiştirilmesi bu anlamda önemlidir. Ahlâki değerler sözde kalmamalı, kişi tarafından içselleştirilmelidir. Nitekim Hacı Bektaş Veli de *‘Biz lafa değil içe ve hâle bakarız.’* sözlerinde bunu dile getirmektedir (Kitâbü'l Fevâid, 2010: 163). Ayrıca insanın aradığı gerçeği ancak kendi içinde bulabileceğini *‘Muhiplerin söyledikleri hakikat insanın kendi içindedir. Başka yerde arayan asla bulamaz. Bu yüzden kendisini tanıyıp bilmeyen Tanrı'yı nasıl bilecek ve görecek?’* sözleriyle belirtmiş, insanların kendilerini tanımasını öğütlemiştir (Makâlât, 2010: 519).

Hacı Bektaş Veli'nin eserlerinden hareketle insan yetiştirme felsefesi özetlenecek olursa düşünmeye, ilim öğrenmeye, ahlâki değerlerin kazandırılmasına özellikle önem veren; bütüncül ve insancıl bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Ona göre akıl, imanın koruyucusudur. Gerçeğe ancak akıl yoluyla ulaşılabilir.

Hacı Bektaş Veli, eserlerinde manevi yolda yol gösterici olan öğretmenlerden *‘mürşit, üstat, şeyh, evliya’* olarak bahsetmektedir. Bu yolun yolcuları olan öğrenenler için ise *‘mürit, talip, muhip, derviş’* tabirlerini kullanmaktadır.

3.1.2. Öğretmene Bakışı

Hacı Bektaş Veli, Kitâbü'l Fevâid isimli eserinde kişinin bir öğretmene duyduğu ihtiyacı şu sözlerle ifade etmektedir:

‘Bir kimsenin kendi içtihadıyla uzun zaman boyunca kazanamadığı şeyin iki misli, şeyh sohbetiyle bir saatte kolaylaşır. Ancak nadiren yüce Hakk'ın bir kimseyi şeyhsiz ve üstatsız eğittiği olur. O şeyhsiz, üstatsız çok az yetişen de başkaları ondan öğrensin diye çıkar.’ (Kitâbü'l Fevâid, 2010: 139).

Kişi kendi çabasıyla öğrenmeye çalıştığında bu öğrenme hem zaman alıcı hem de eksik olacaktır. Bu nedenle hızlı ilerlemek için kişinin bir mürşide bağlanmasını gerekli görmektedir.

Verilen eğitim neticesinde varılmak istenen nokta *‘insan-ı kâmil’* mertebesine ulaşmaktır. Hacı Bektaş Veli kâmil insanı, manevi yol öğretmenlerini nitelendirdiği sıfatlarla tanımlamaktadır. Şöyle ki:

‘İnsan-ı kâmil sıfatları yahut itibarı sebebiyle farklı adlarla anılmıştır, hepsi doğrudur: mürşit, şeyh, önder, hidayetçi, bilgiç, ermiş, kâmil, yüksekte, bütün âlemi gören, ayna gibi gösteren, panzehir, kimya taşı...’ (Kitâbü'l Fevâid, 2010: 141).

Demek ki yol gösterici kişi, kazandırmak istediği özelliklere önce kendisi sahip olmalı yani rol model olmalıdır. Bu sözleyle, ideal bir mürşitte bulunması gereken sıfatları özetlemiştir. Mürşit önderlik edebilen, bilgili, olgun, bütünü görebilen, kişiyi ayna gibi kendi gerçeğiyle yüzleştirebilen, bir kimya taşı gibi insanda dönüşüm sağlayabilen kişidir. Cehaletin panzehridir. Yine aynı eserinde mürşitleri canın yani ruhun doktorlarına benzeterek şunları söylemektedir:

‘Su ve topraktan oluşan bedenin doktorları vardır. Kalbin canının da doktorları vardır; o doktorlar enbiya, evliya ve yolu doğru olanlardır. Doktorlar beden sağlıklı olsun ve güç kazansın diye bunu ye şunu yeme derler. Enbiya ve evliya

da bunu yap şunu yapma derler ki can arınsın safâ bulsun.” (Kitâbü’l Fevâid, 2010: 137).

Mürşitler yani öğretmenler, kişiyi belli konularda sohbet yoluyla eğitirler ve ona doğru yolu gösterirler. Bir mürşidin sohbeti sırasında takınması gereken tavrı Hacı Bektaş Veli, “*Sohbet iderken tatluca ve yumuşak olarak söyleyip muhâtabları nefret itdirmemelidir ve usandurmayup dâimâ kendine celb ve mütelezziz itmelidir.*” şeklinde belirtmiştir (Emânet-i Hazret-i Pir, 2013: 32). Öğretmen güzel konuşmayı, doğru iletişim kurmayı bilmeli; karşısındaki öğreneni bıktırmamalıdır. Öğrenci öğretmeninden “mütelezziz olmalı” yani hoşnut kalmalı, bu şekilde ona bağlanmalıdır.

3.1.3. Öğrenciye Bakışı

Hoca Ahmet Yesevi’nin başlattığı toplumun hocası olma geleneğini Anadolu’da devam ettiren Hacı Bektaş Veli’nin, yola talip olacak kişilerde görmek istediği özelliklere eserlerinden ulaşmak mümkündür. Muhip, talip, derviş gibi isimlerle adlandırdığı öğrenenlerin bulunduğu seviyeyle hiçbir zaman yetinmeyen, gelişime açık kişiler olmaları gerektiğini şu sözleriyle vurgulamaktadır:

“Peygamberlerin sultanı her zaman ‘Allah’ım! Bilgimi arttır.’ der ve daha yüksek makam isterdi. Aynı şekilde derviş de önüne hangi makam çıkarsa çıksın, orada kalmamalı ve onunla yetinmemelidir.” (Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye, 2010: 389).

Buna göre öğrenci öncelikle bilgiyi almaya istekli, azimli ve çalışkan olmalıdır. Kendi öğrenme sorumluluğunu alabilmelidir. Öğrenciden ikinci olarak beklenense “*Derviş sözlerinde, amellerinde ve davranışlarında doğru olmalı...*” sözünden de anlaşılacağı üzere her zaman doğruluktan yana olmaya gayret göstermesidir. (Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye, 2010: 349). Hacı Bektaş Veli, burada ahlâki olgunlaşmaya işaret etmektedir. Yine aynı eserin başka bir sayfasında talibin yani öğrencinin ahlâkı ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

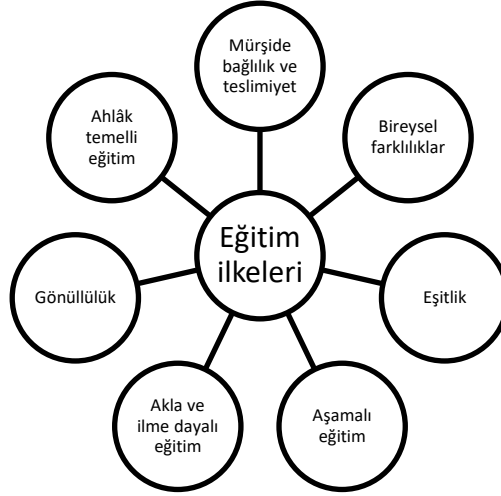
“Talip dilini dosttan başkası hakkında konuşmaktan sakındırmalı, nefsinin heveslerden temizleyip arındırmalıdır. Bu durumda, ahlâki kusurlardan uzaklaşıp iyiliğe yönelecektir.” (Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye, 2010: 385).

Bu sözlerden hareketle talibin dedikodu ve riyakârlıktan uzak duran, nefesine uyup aşırı davranışlarda bulunmayan, dengeli, dürüst, yumuşak huylu bir yapıda olması gerektiği söylenebilir.

3.2. Hacı Bektaş Veli’nin Eğitimde Benimsediği İlkeler

Hacı Bektaş Veli’nin insan yetiştirmede kullandığı temel ilkeler Şekil 3.’de şematize edilmiştir.

Şekil 3. Hacı Bektaş Veli'nin eğitimde benimsediği ilkeler

Şekil 3.'de görüldüğü gibi Hacı Bektaş Veli eğitimde mürşide bağlılık ve teslimiyet, bireysel farklılıklar, eşitlik, aşamalı eğitim, akla ve ilme dayalı eğitim, gönüllülük ve ahlâk temelli eğitim olmak üzere yedi ilke gözetmektedir. Bu ilkelerle ilgili elde edilen bulgulara, aşağıda başlıklar halinde yer verilmiştir.

3.2.1. Mürşide Bağlılık ve Teslimiyet

Hacı Bektaş Veli, eğitimin bir yol gösterici olmadan kendiliğinden gerçekleşmesinin mümkün olmayacağını düşünmektedir. Bununla ilgili olarak “*Bir şeyi temizlemek için mutlaka bir su gerekir. Sanat ve meslek, öğretmen veya usta olmadan öğrenilemez.*” ve “*Öğretmensiz öğrenmek pek nadir mümkün olur. Nadir ise bir hüküm taşımaz.*” ifadelerini kullanmıştır (Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye, 2010: 451). Burada mürşide bir teslimiyet söz konusudur. Kişi için en doğru olanı, onu sürekli gözlemleyen mürşidi bilir ve söyler. Bu nedenle Hacı Bektaş Veli talibin bir tek öğretmene bağlanmasını önerir. Bununla ilgili olarak kendi dervişlerine şunları söylemektedir:

“Başka şeyhlere bakma çünkü en doğru şeyh benim. Onların sohbeti zararlıdır. Zira bizim bakışımız güneştir, mürit ise ham taştır ve taş güneşin ışığıyla lal yani kırmızı olur. Onların ışığı ise gölge gibidir. Lal olabilecek taş, güneşin ışığından gölgeye giderse lal olmaz, olgunlaşmaz.” (Kitâbü’l Fevâid, 2010: 135).

Burada amaç şüphesiz ki diğer mürşitleri karalamak değil, talibin ihtiyaçlarına en uygun olan yol göstericinin zaten kendi isteği ve nasibiyle bağlandığı mürşidi olduğunu ifade etmektir. Kişi kendi için doğru olmayan ellerde olgunlaşamaz, potansiyelini ortaya çıkaramaz ve ham kalmaya devam eder. Bu nedenle kişi öğretmenini titizlikle seçmeli ve bu yoldan geri dönmemelidir. Bu düşünceleri Hacı Bektaş Veli, Emânet-i Hazret-i Pir adlı risalesinde “*Erenler bildirmişlerdür: ‘Gelme gelme, dönme dönme, gelenün malı gidenün cânı gider.’*” diyü.” sözleriyle belirtmektedir (Emânet-i Hazret-i Pir, 2013: 25).

Pir ve talip yani öğretmen ve öğrenci arasındaki eğitsel süreci Hacı Bektaş Veli “*Muhip, pirin emriyle seyredip, dikkatle gözlemleyip görüş sahibi olur. Pirin yardımıyla seyreder ve gönlün fazilet odağı olduğunu öğrenir.*” şeklinde özetlemiş ve “*Emir vermenin anlamı yol göstermek, yardımın anlamı güç vermektir.*” açıklamasında bulunmuştur (Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye, 2010: 433). Buna göre, talip pirin yol göstericiliğinde gözlemlerde bulunarak dünyayı anlamaya çalışır ve ondan aldığı güç ile olumlu davranışlar geliştirir.

3.2.2. Bireysel Farklılıklar

Hacı Bektaş Veli, Makâlât isimli eserinde insanları yaradılışlarına göre dört kısma ayırmıştır. Bunlar; abidler, zahidler, arifler ve muhiplerdir. “*Bu dört türlü topluluğun dört türlü*

ibadetleri ve dört türlü arzuları ve dört çeşit hâlleri vardır.” diyerek bu grupların farklı özelliklerini vurgulamaktadır (Makâlât, 2010: 491). Abidler (ibadet edenler), şeriat ehli olup asılları yeldir. Gece gündüz Hakk’a ibadet ederler. Kalplerinde kibir, haset ve düşmanlık bulunmamalıdır. Zahidler, tarikat ehli olup asılları ateştedir. Bu kişiler nefislerini yakarak ahirette azaptan kurtulurlar. Arifler, marifet ehli olup asılları sudandır. Bununla ilgili olarak, *“Bilindiği gibi su temizdir ve temizleyicidir. Öyleyse ariflerin de temiz ve temizleyici olması gerekir.”* ifadelerine yer vermektedir. Arifler de hem kendilerini hem de çevrelerini su gibi arıtırlar. Şeriat katında giysi ve beden suyla temizlenebilirken arifler katında suyla temiz olunmaz. Önce yıkayan temiz olmalıdır ki sonra da yıkanan temiz lensin. Dördüncü bölüm olan muhipler (sevenler) ise hakikat ehli olup asılları topraktır. Bununla ilgili olarak Hacı Bektaş Veli, *“Toprak teslimiyet ve rıza demektir. Muhip de zaten daima teslim ve rıza halindedir.”* ifadelerini kullanmaktadır (Makâlât, 2010: 491-517).

Hacı Bektaş Veli, insanları yaradılışlarına göre dört bölüğe ayırarak bireysel farklılıklara işaret etmektedir. İnsanların öğrenirken kullanacakları yöntem, karşılaşacakları güçlükler birbirinden farklıdır. Varacağı sonuç da yine kendine özgü olacaktır. Mürşit, müridinin özelliklerini iyi değerlendirerek ona özgü bir yol çizmelidir. Bu sayede her birey kendi yolunda ve kendi hızında ilerleyebilir

3.2.3. Eşitlik İlkesi

Hacı Bektaş Veli, yaşamın her alanında insanlara karşı adaletli olunmasını öğütlemiş bir düşünürdür. Bunu, hakikat kapısının ikinci basamağını *“Yetmiş iki millete bir gözle bakmak ve eşit hizmet etmektir.”* şeklinde tanımlayarak ifade eder (Kitâbü’l Fevâid, 2010: 41). Eşitlikçi, paylaşımcı ve adil bir toplum modeli önermektedir. Onun bu hoşgörü ve adalet anlayışı kuşkusuz bireylerin eğitilmesi için de geçerlidir. Her türlü insanlık hizmeti gibi eğitim hizmeti de din, dil, ırk, cinsiyet ayrımı gözetilmeden verilmelidir.

Yaşadığı döneminin asalet anlayışına istinaden söylediği şu sözler eğitim açısından da çıkarımlar barındırmaktadır:

“Gerçeği araştıranlar yanında asalet, insanın emir yahut vezir sülalesinden gelmesi, fasıklar ve zalimler zümresinden olması değil, yaradılışı sağlam ve ahlâki, mayası temiz olmak gibi insanın zatında bulunan bir cevherin cinsinden ibarettir. Halkın asalet sandığı şey asaletsizliğin ta kendisidir.” (Kitâbü’l Fevâid, 2010: 57).

Gerçeği araştıranlar yani kendini eğitime çabasında olanlar, kişinin kendi seçimi olmayan ve toplumsal eşitsizlik yaratan asalet kavramına farklı yaklaşırlar. Bu kimselerin nazarında asalet, sağlam bir karaktere ve güzel ahlâka sahip olmaktır. Buradan hareketle, insanlar arasında illaki bir ayırım yapılacaksa bunun ancak ahlâki değerler üzerinden yapılabileceğini, bunun dışında insanların eşit olduğunu belirttiği söylenebilir.

3.2.4. Basitten Karmaşığa ve Somuttan Soyuta Aşamalı Eğitim

Hacı Bektaş Veli’nin tasavvuf öğretisinde, kişi basitten karmaşığa doğru giden belli basamaklardan geçerek eğitilir. Her biri onar makamdan oluşan şeriat, tarikat, marifet ve hakikat kapılarını Hacı Bektaş Veli Makâlât isimli eserinde ayrıntılarıyla anlatmıştır. Şeriat kapısı; imanın ispatı, Kur’an ve hadislerde geçen hükümlerin yerine getirilmesi esaslarına dayanır. Tarikat kapısı; insan-ı kâmil olmak için bir yola girmeyi; marifet kapısı duygu ve ilimde en yüce düzeye ulaşmayı, arif olmayı; hakikat kapısı ise Allah’a ulaşmayı, ilahi aşkla yok olmayı tanımlar. Burada şeriat ve tarikat kapılarında kişinin kazanması beklenen hedefler ibadet etmek gibi daha somut bir yapıdayken marifet ve hakikat kapılarında daha içsel ve gözlemlenemeyen bir şekil kazanmaktadır. Görüldüğü gibi kademeli bir ilerleme söz konusudur. İnsan ancak bu basamakları eksiksiz bir şekilde çıktığında tanımlanan olgun insan idealine ulaşabilir (Makâlât, 2010: 521-555).

3.2.5. Akla ve İlime Dayalı Eğitim

Hacı Bektaş Veli, eserlerinde düşünme ve ilim öğrenme konusuna sıklıkla değinmektedir. Kitâbü'l Fevâid'de yer alan “*İnsanın kendi yokluğu üzerinde bir saat düşünmesi, kendi varlığında yaptığı bir senelik ibadetten daha iyidir.*” sözleriyle düşünmenin önemini vurgulamıştır (Kitâbü'l Fevâid, 2010: 71). Yine bu konuda “*Zahidin yetmiş yıllık ibadeti, arifin bir saatlik tefekkürüne eşittir.*” sözleriyle derin düşünmenin, düşünmeden yapılan ibadetten daha üstün olduğundan bahsetmektedir (Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye, 2010: 433).

Makâlât adlı eserinde akli teraziye benzetmiş ve aklın üstünlüğünü şu sözlerle ifade etmiştir: “*Yani akıl, Tanrı'nın terazisidir demektir. Zaten dünyada akıl terazisine eşdeğer başka bir nesne yoktur. İyiyi ve kötüyü ayırt eden akıldır.*” (Makâlât, 2010: 745).

İlme verdiği önemi ifade etmek için bir hadisten yola çıktığı “*Selam olsun Hz. Peygamber buyurdu: Allah, cahili dost tutmaz; dost tuttuğunu ilminden dolayı dost tutar.*” sözleriyle, kendini eğitmemiş kişilerin Allah tarafından sevilmeyen kimseler olduklarını, bu sevgiye layık olmak için ilim öğrenmek gerektiğini dile getirmektedir (Kitâbü'l Fevâid, 2010: 41). Yine aynı eserin bir başka bölümünde konuyla ilgili olarak “*Aklı olana bir işaret yeter ve onlar müjdelenenlerdir.*” cümlesi göze çarpmaktadır (Kitâbü'l Fevâid, 2010: 49).

Hacı Bektaş Veli'ye göre ilme önem vermek kişiyi gelişmeye sevk eder. “*Dört şey büyüklüğün sebebidir: ilme değer vermek, haramdan sakınmak, adaletli idarecilere saygı göstermek ve yol ehli ile oturup kalkmak...*” (Kitâbü'l Fevâid, 2010: 91). Bu cümlesinden hareketle insanın büyümesini, yücelmesini ve ilerlemesini ahlâki değerlerle birlikte ilim öğrenmeye ve ilim sahibi kimselerle muhabbet kurmaya bağladığını söylemek mümkündür.

3.2.6. Gönüllülük

Hacı Bektaş Veli, eğitimde gönüllü olmanın esas olduğunu belirtmektedir. “*İlimdir ki onu talep etmek lazımdır. Selam olsun Hz. Peygamberin buyurduğu gibi 'İlim talep etmek erkek ve kadın tüm Müslümanlara farzdır.*” (Kitâbü'l Fevâid, 2010: 33). Kadın veya erkek fark etmesizin kişi, ilim öğrenmeyi kendisi talep etmelidir. Böylece, girmiş olduğu uzun yolun zorluklarıyla baş ederek hedefe ulaşabilir. Gelişim konusunda gönülsüz davranan talibe kimsenin yol göstermeyeceğini şu beyitle dile getirmektedir:

“*Sen yol gitmemişsin o yüzden göstermemişler.*”

Yoksa kim bu kapıyı çaldı da ona açmadılar?” (Kitâbü'l Fevâid, 2010: 69).

Yine aynı eserinin başka bir bölümünde, insanın hedeflediği şeyi kendine dert edinmesi gerektiğini şu sözlerle anlatmaktadır: “*Bir insana rehberlik eden şey 'dert'tir. Bir işi yapmak için içinde hevesi, derdi, aşkı uyanmadığı sürece insan o işe girmez ve o murat dertsiz ona kısmet olmaz.*” (Kitâbü'l Fevâid: 109). Burada “dert” sözcüğünden kasıt bir işi yapmaya karşı duyulan aşırı istektir. Buna göre ilim öğrenmek ve olgun bir insan olmak hedeflerinin, ancak içten gelen bir istek ve azimle gerçekleşeceğini; aksi hâlde kişinin o işe tam anlamıyla girişmeyeceğini belirttiği söylenebilir.

3.2.7. Ahlâk Temelli Eğitim

Hacı Bektaş felsefesi genel itibarıyla ahlâki değerler üzerine kuruludur. Yetiştirilmek istenen insana bu değerleri kazandırmak hedeflenir. Hacı Bektaş Veli marifet kapısının ilk makamını “edep” yani güzel ahlâk olarak belirlemiştir. Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye adlı eserini vasiyetiyle noktalarken kendi öğrencilerine şöyle seslenmektedir: “*Size vasiyetim ey oğlum akıldır, edeptir... Hiçbir zaman şöhret arama ki şöhret alettir. Soya sopa rağbet etme. Daima ismin az söylensin. İlk önlere kendi adını yazma.*” (Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye, 2010: 463). Bu sözlerinde ahlâki değerlere ve özellikle de alçakgönüllülüğe vurgu yaptığı görülmektedir. Kitâbü'l Fevâid adlı eserinde ise ahlâki değerlerle ilgili olarak şu nasihatlerde bulunmaktadır:

“Her zaman Allah tarafından güvende olmak istersen eğer, bu nasihati can kulağıyla dinle. Buyurdular ki: Hak’la saadet ile, halkla insaf ile, büyüklerle hürmet ile, düşkünlerle şefkat ile, düşmanlarla yumuşaklık ile, dostlarla vefa ile, nefesine kahr ile, dervişlerle cömertlik ile, alimlerle alçakgönüllülük ile, cahillerle susmak ile güven bulursun.” (Kitâbü’l Fevâid, 2010: 95).

Yukarıdaki sözlerinde merhamet, saygı, şefkat, vefa, cömertlik ve alçakgönüllülük değerlerine dikkat çekmektedir. Yine aynı eserde geçen şu dörtlükle her durumda iyi davranışlarda bulunulmasını öğütlemektedir:

“Kötülüğe karşılık vermek kötülükle
Akıllılık etmektir şekilcilere göre
Anlamaları sezen kişilerse
İyilik ederler kötülük görseler bile” (Kitâbü’l Fevâid, 2010: 39).

“Yazık sana ki içinde kibir, haset, cimrilik, düşmanlık, tamah, gıybet ve maskaralık gibi nice türlü şeytanî fiil varsa bunları suyla nasıl yıkayıp artacaksın?” sözlerinde ise kötü vasıflara sahip kişilerin acınası bir durumda olduğunu dile getirmiştir (Makâlât, 2010: 509). Netice itibarıyla Hacı Bektaş Veli’nin ahlâki değerlere çok önem verdiği ve bu konuda öğrencilerine öğütlerde bulunarak ahlâki yönden gelişimlerini hedeflediği söylenebilir.

4. Tartışma Sonuç ve Öneriler

İnsan sevgisi, hoşgörü ve ahlâki değerlere verilen önem tasavvuf öğretisinin kökeninde mevcuttur. Avcı (2003), “Tasavvuf ve İnsan Eğitimi” adlı makalesinde Hoca Ahmet Yesevi, Mevlana, Yunus Emre, Hacı Bayram Veli, Erzurumlu İbrahim Hakkı, Niyazî Mısırî gibi mutasavvıfların eğitim hakkındaki görüşlerini anlatırken tüm bu isimleri insan odaklı ahlâk eğitimi ortak paydasında birleştirmiştir. Bu geleneğin Anadolu’daki önde gelen isimlerinden biri olarak Hacı Bektaş Veli, her yerde aranan hakikatin insanın kendi içinde olduğunu, öyleyse insanın önce kendini tanıyıp bilmesi gerektiğini belirtmiştir. Hacı Bektaş Veli’nin insan eğitiminde benimsediği felsefenin genel itibarıyla insan sevgisi ve ahlâki değerler üzerine kurulu olduğu görülmektedir. O, insanın özünü işlenmeyi bekleyen maden cevherine benzeterek insana atfettiği değeri ortaya koymaktadır. Kendisiyle özdeşleşen “Okunacak en büyük kitap insandır.” sözü de bu değerlerin bir kanıtı niteliğindedir. Bu yönüyle Türk hümanizminin önemli temsilcilerinden biri olduğu aşikârdır. Aytaş (2010), Hacı Bektaş Veli ve Thomas More’nin hümanizm anlayışını karşılaştırdığı çalışmasında, Batı’nın hoşgörü örneği olarak sunulan Thomas More’nin kendinden olana hoşgörülü yaklaşırken kendinden olmayana karşı acımasız ve reddedici bir tutum içinde olduğunu; buna karşılık Hacı Bektaş Veli’nin tüm insanlara aynı nazarla baktığını ifade etmektedir. Dilden dile aktarılan “İncinsen de incitme.”, “Düşmanınızın da insan olduğunu unutmayınız.”, “Hiçbir milleti ve insanı ayıplamayınız.” sözleri onun hoşgörü anlayışını özetleyen güzel birer örnektir. Bu durum, Hacı Bektaş Veli felsefesine evrensel bir nitelik kazandırmaktadır.

Hacı Bektaş Veli, cehaleti suda boğulmaktan bile daha kötü ve içinden çıkılmaz bir hâl olarak değerlendirmektedir. Bu nedenle akla ve ilme büyük önem verdiği görülür. Birçok kaynakta sıklıkla kendisine atfedilen “İlimden gidilmeyen yolun sonu karanlıktır.” sözüyle bunu ifade etmektedir. Eserlerinde anlatımını desteklemek için sıklıkla kullandığı benzetmelerden birinde akli sultana; ilim, nezaket ve iyi ahlâki ise onun komutanlarına benzetmiştir. Bunların birbirini tamamlamasıyla Allah’ın kişiye marifet vereceğini, yani ilham ile öğrenme kapılarının açılacağını ifade etmiştir. Bu, olgunlaşma yolunda ileri bir düzeydir. Ergün (2016), “Mevlâna’nın Eğitim Görüşleri” adlı kitabında Mevlana’nın; Allah’ın her şeyden önce akli yarattığını, insanın çevresinde gördüğü ve anladığı her şeyin kendi içindeki akıl ve bilgi ışığının dışı vurumu olduğunu düşündüğünü dile getirmektedir. Ayrıca Gül (2018) de yaptığı çalışmada Hacı Bektaş Veli’nin öğretilerinde aklın ve ilmin önemine vurgu yapmaktadır. Buna göre Hacı Bektaş Veli ve Mevlana’nın akla ve bilgiye verdikleri önem yönünden benzer fikirlere sahip oldukları söylenebilir.

Hacı Bektaş Veli'nin eğitim anlayışı yöntem, öğretmen ve öğrenciye bakışı yönünden geleneksel bir yapıda olup öğretmen merkezlidir. Mürşit sarsılmaz bilgi otoritesidir. Bu geleneksel anlayış günümüzde her ne kadar kırılmaya çalışılsa da okullarda varlığını hâlâ büyük ölçüde sürdürdüğü söylenebilir. Bununla birlikte önerdiği eğitimin hayatla iç içe olması, yaşam boyu devam etmesi ve bireysel özelliklere göre şekillenmesi onu modern eğitim anlayışına da bir nebze yaklaştırmaktadır. Hacı Bektaş Veli'ye göre eğitimde genel amaç kişinin kendini bilmesi, nefsini köreltmesi, kalbini kötülüklerden arındırması ve ahlâki melekelerle donanmasıdır. Bunları başarabilen kişi insan-ı kâmil olur ve en nihayetinde Allah'a ulaşır. Aydın (2010), Türk-İslam tarihinin ünlü filozoflarından Fârâbî'nin eğitime ilişkin görüşlerini incelediği çalışmasında, Fârâbî'ye göre eğitimin insan nefsiyle ilgili olduğunu, kişinin yaradılış amacına eğitim sayesinde ulaştığını ifade etmektedir. Fârâbî, eğitimin en temel işlevinin ise ideal toplumun bir üyesi olabilmesi için insanı mükemmelleştirmek olduğunu düşünmektedir. Hacı Bektaş Veli ve Fârâbî'nin insanı yaradılış amacına ulaştırma işlevi yönünden eğitime benzer perspektiflerden yaklaştıkları görülür. Fakat Fârâbî konuyu daha toplumsal bir yönden ele alırken Hacı Bektaş Veli anlayışında manevi yön ağır basmaktadır.

Hacı Bektaş Veli'ye göre kişi, olgun insan olma yolunda ileri bir makamda bulunan mürşitlerin rehberliğinde yetiştirilmelidir. Kendi başına öğrenmeye kalktığında, bu öğrenme kusurlu ve eksik olur. Bir mürşide bağlanarak öğrenmek, hızlı gelişim göstermeyi sağlar. Bireysel ve öğretmenden bağımsız öğrenmeyi pek tasvip etmediği anlaşılmaktadır. Fakat kişi yine de öğrenmelerinden birinci dereceden sorumludur. Çünkü Hacı Bektaş Veli'ye göre yeterince istekli olunup sorumluluk almadan hiçbir amaca ulaşılamaz. Kişi bulunduğu makamla yetinmemeli, hep daha iyi olmaya çalışmalıdır. Özen'in (2011) belirttiği üzere Bektaşî eğitim yoluna girmek için yapılan nasip töreninin sonunda söylenen "Seni senden aldık, sana teslim ettik." sözü, kişinin gelişiminden kendisinin sorumlu olduğunu anlatmaktadır. Mevlana'ya göre de insanın yetişmesinde mutlaka bir eğitici, bir usta, bir yol göstericiye ihtiyaç vardır. Kendi başına giden sadece kendini görür, sadece kendi görüşüne bağlanır. Bir insan ne kadar zeki ve becerikli olursa olsun bilen bir kılavuz her zaman gereklidir (Ergün, 2016). İnsanın öğrenme sırasında daha tecrübeli kişilerce yönlendirilmesinin zamandan tasarruf sağladığı ve öğrenmeyi kolaylaştırdığı bir gerçektir. Özellikle eski zamanlarda bilgiye ulaşmak zor olduğundan geleneksel olarak öğretmen temel bilgi kaynağı olmuştur. Bu durum günümüz şartlarında değerlendirildiğinde ise aynı şeyleri söylemek pek mümkün görünmemektedir. Bireyin bağımsız öğrenme imkânları artık oldukça genişler ve kendi başına gerçekleştirdiği, plânlı olmayan öğrenmelerle de derin anlamlar keşfedebilir.

Hacı Bektaş Veli mürşit olacak kişinin, eğitimin de nihai hedefi olarak gördüğü, kâmil bir insan olması gerektiğini belirtmiştir. Yani öğretmen, öğrencisine kazandırmak istediği niteliklere önce kendisi sahip olmalı ve örnek teşkil etmelidir. Nitekim halkın öğretmeni olarak kendisi, Bayar ve Bayar'ın (2014) da belirttikleri gibi sadece öğütler veren bir lider değil aynı zamanda söylediklerini yaşayan örnek bir kişi olmuştur. Öğretmeni önder, bilgiç, ayna gibi gösteren, kimya taşı, kâmil, hidayetçi gibi sıfatlarla anmaktadır. Bu sıfatlardan özellikle kimya taşı, dönüşüm yaratma anlamı itibarıyla dikkat çekicidir. Öğretmen öğrencisini sohbet yoluyla irşat eder yani aydınlatır; ona doğru yolu gösterir ve dönüşümünü sağlar. İyi bir öğretmen bunu yaparken öğrencisine yumuşak bir şekilde yaklaşmalı, onu bıktırmamalıdır. Öğrencisi hoşnut olursa, öğretmenini severse eğitim süreci daha verimli geçecektir. Muhip, talip, derviş adlarıyla andığı öğrenci ise bulunduğu makamla yetinmemeli daima daha iyi olmak için gayret göstermelidir. Bu konuda, en derin bilgi sahibi insan olarak gördüğü Hz Muhammed'in bile "Allah'ım bilgimi arttır." demesini örnek göstermiş; insan için öğrenmenin sınırsız olduğuna işaret ederek sürekli gelişim odaklı bir bakış açısı ortaya koymuştur. Fârâbî'nin öğretmen ve öğrenciye bakışı incelendiğinde ise üç tür eğitici tanımlandığı görülmektedir. Ona göre aile reisi, ailenin eğitici; öğretmen, çocuk ve gençlerin eğitici; devlet başkanı ise halkın eğiticisidir. Fârâbî'ye göre hem eğitici hem de öğrenen iyi bir karaktere sahip olmalı, dünyevi arzularından kaçınmalı ve sadece doğruyu arzulamalıdır. Öğretmen eğitimciliği gönüllü olarak yapmalı; öğrenciler ise öğrenmeye ve çalışmaya çok istekli olmalı, öğrendiklerini tekrar etmede sabırlı

olmalıdır (Aydın, 2010). Bu yönden, Fârâbî'nin öğretmen ve öğrenci hakkındaki görüşleri de Hacı Bektaş Veli'ninkiyle benzerlik taşımaktadır.

Hacı Bektaş Veli'nin eğitim anlayışını günümüzdeki eğitim felsefesi akımlarından daimicilik ve ilerlemecilikle ilişkilendirmek mümkündür. Daimicilik, değişmeyen evrensel ahlâk değerlerinin çocuğa kazandırılmasına, hem manevi hem de maddi gerçeklerin öğretilmesine önem verir. İnsanın en önemli özelliği düşünme yeteneğine sahip olmasıdır. Bu nedenle eğitim, sağlam karakterli ve aklını kullanabilen entelektüel insan tipi yetiştirmekle meşgul olmalıdır (Demirel, 2006: 21-22). Benzer şekilde Hacı Bektaş Veli de manevi eğitime büyük önem vermekte; sevgi, saygı, hoşgörü, yardımseverlik, adalet, dürüstlük, dostluk gibi evrensel değerleri sıklıkla vurgulamaktadır. Ayrıca akla ve düşünme eylemine atfettiği değer de onu daimicilik felsefesine yaklaştırmaktadır. Öte yandan ömür boyu devam eden, hayatla iç içe olan ve bireysel özelliklere göre şekillenen bir eğitim biçimi önermesi ve öğretmeni bir rol model, bir rehber olarak konumlandırması ilerlemecilik akımının özellikleriyle örtüşmektedir. Sonuç olarak Hacı Bektaş Veli felsefesinin eğitsel boyutunun, günümüzdeki eğitim felsefesi akımlarından daimicilik ve ilerlemeciliğin bir sentezi olduğu söylenebilir.

Hacı Bektaş Veli insanları yaradılışlarına göre abidler, zahidler, arifler ve muhipler olarak dört sınıfa ayırmış ve her birinin dünyayı farklı biçimlerde algıladığını ifade etmiştir. Bu sınıfların her birine de farklı şeyler önermiş, mizaçlarına göre onları bekleyen tehlikelere karşı uyarmıştır. Mürşit, müridinin özelliklerini gözlemleyerek ona özel görevler ve öğütler verir. Her bireyin bireysel ihtiyaçları farklı olacağından bire bir eğitim önemsenir. Eğitimde bireysel farklılıklar ilkesinin diğer pek çok düşünür tarafından önemsendiği yapılan çalışmalarda ortaya konmuştur. Örneğin Gazâlî'ye göre insanlara anlatılacak konuları onların anlayışlarına göre seçmek, insanlarla seviyelerine göre konuşmak eğitimi daha etkili kılmaktadır (Çelikel, 2006). Yine Ev (2007), İbn Haldun'un eğitimde çocuğa görelilik ilkesini benimsediğini söylemektedir. Fârâbî'nin bu konudaki düşüncelerine bakıldığında ise insanları öğrenme yeteneklerine göre seçkinler ve sıradanlar olmak üzere iki kategoriye ayırdığı görülmektedir. Seçkinler doğuştan yetenekli, zekâ kapasitesi yüksek kimseler olup bunların eğitimi genel kabul gören kuramsal bilgiyle sınırlandırılmaz. Sıradanlar ise çoğunlukta olup, doğuştan bilgi öğrenme yetenekleri eksik olanlardır. Bu kişilerin eğitimleri genel kabul gören ve yükümlülüklerini ilgilendiren konulardan ibarettir (Aydın, 2010: 137). Her ne kadar belli kategorilerle sınırlandırılmışsa da eğitimde farklılıkların o dönemde de göz önünde bulundurulduğu görülmektedir. Bu anlamda, insan eğitilirken bireysel farklılıkların dikkate alınmasının oldukça eskilere dayandığını söylemek mümkündür.

Eğitim; din, dil, ırk ve cinsiyet ayrımı gözetilmeksizin her bireyin doğal bir hakkıdır. Günümüz çağdaş eğitim sistemleri eğitimde fırsat ve imkân eşitliğini bir ilke olarak benimsemekte, tarihte biraz geriye gidildiğinde ise durumun farklılaştığı görülmektedir. İnsanlık tarihi düşünüldüğünde çok da uzun denemeyecek bir süre öncesine kadar formal eğitimin büyük ölçüde seçkinlerin ve çoğunlukla da erkeklerin egemenliğinde olduğu söylenebilir. Hacı Bektaş Veli, yaşamın her alanında insanlara karşı adaletli olunmasını öğütlemiş bir düşünürdür. Bunu “*Yetmiş iki milleti bir görünüz.*” sözüyle ifade etmektedir. Eşitlikçi, paylaşımcı ve adil bir toplum modeli önermektedir. Onun bu hoşgörü ve adalet anlayışı bireylerin eğitilmesi için de geçerlidir. Eserlerinde ilim talep etmenin kadın ve erkek her Müslümana farz olduğunu belirterek kadın-erkek eşitliğine atıfta bulunduğu görülmektedir. Kadınlara büyük önem veren Hacı Bektaş Veli'ye ait olduğu söylenen “*Kızlarınızı okutunuz, onlar geleceğin anneleridir.*”, “*Kadınları okutmayan milletler yüксеlemezler.*” sözleri kadınların okutulmasını öğütlemektedir. Bayar ve Bayar (2014) ise Hacı Bektaş Veli'nin eğitim anlayışında fırsat eşitliğinin önemli ilkelerden biri olduğunu belirtmektedirler.

Hacı Bektaş Veli, insanın ancak kendi isteğiyle bir işte başarılı olabileceğini “*Bir işi yapmak için içinde hevesi, derdi, aşkı uyanmadığı sürece insan o işe girmez ve o murat dertsiz ona kısmet olmaz.*” sözleriyle belirtmiştir. Öğrenme davranışını ortaya çıkaran ve sürdürülebilir kılan şey istekliliktir. Kişi, öğrenmeyi ve gelişmeyi kendine dert edinmelidir. Aksi hâlde bunun

için çaba sarf etmeyecek başkalarının zorlamasıyla ilerleme sağlayamayacaktır. Hacı Bektaş Veli, yol gitmeye gönüllü olan kimseye mutlaka bir yol gösteren olacağını belirtmektedir. Burada, etkili öğrenmenin ilkelerinden biri olan güdülenmeye vurgu yaptığı görülmektedir.

Köle (2013), tasavvuf ilminin akli etkin bir şekilde kullandığını ancak aklın yetersiz kaldığı durumda keşif ve ilham gibi bilgi kaynaklarını devreye soktuğunu belirtmektedir. Hacı Bektaş Veli eserlerinde akla, düşünmeye ve ilim öğrenmeye ilişkin bölümlere sıklıkla yer vermektedir. Türk tasavvufunda önemli bir yere sahip olan “dört kapı” geleneğindeki şeriat kapısında, iman etmekten sonra ikinci makam olarak ilim öğrenmeyi göstermektedir. Geleneksel anlayıştan farklı olarak İslam’ın şartlarını dahi bundan sonra anması onun insan yetiştirmede bilime ve akla verdiği önemin kanıtı niteliğindedir.

Hacı Bektaş Veli, düşünce sistemini ahlâki değerler üzerine kurmuştur. İncelenen tüm eserlerinde insana iyi, doğru ve edepli olmayı öğütlediği görülmektedir. Hacı Bektaş Veli’yi eğitsel açıdan ele alan araştırmaların çoğunluğu değerler eğitimiyle alakalıdır. Çoban (2016), “Değerler Eğitiminin Referansları Bağlamında Hacı Bektaş-ı Veli’nin Makâlât’ı” adlı çalışmada küreselleşen dünyada, pragmatist aktörlerin menfaatleri karşısında ayakta kalmak için milli değerleri temsil eden şahısları iyi tanımak gerektiğini belirtmektedir. Bu anlamda, bir kanaat önderi olarak Hacı Bektaş Veli’nin düşüncelerini değerler eğitiminin ana konuları arasında göstermektedir. Yine Kurtoğlu (2019), Hacı Bektaş Veli’nin eserlerinde geçen kök değerleri araştırmış ve eserlerin verdiği mesajlar ile ders öğretim programlarında yer alan kök değerlerin büyük oranda örtüştüğü sonucuna ulaşmıştır. Aktürk ve Tuğrul (2014), Hacı Bektaş Veli’nin temel eğitim anlayışının ahlâk eğitimi üzerinde yükseldiğini şu sözlerle ifade etmektedirler:

“Hacı Bektaş-ı Veli bireylerin eğitiminin merkezine ‘eline, beline, diline sahip olmak’ şeklinde formüle edilen ahlak eğitimi yerleştirmiştir. Zira İslam’ın Müslüman’a zorunlu kıldığı ya da tavsiye ettiği tüm ilke, değer ve ibadetlerin temel amacı, onu iyi ve ahlâklı bir insan yapıp kendisine ve topluma faydalı bir birey kılmaktır. Bu durum pek çok hadisi şerifte de dile getirilmiştir.” (Aktürk ve Tuğrul, 2014: 213).

Eğitimde akademik başarıyla birlikte iyi bir insan ve iyi bir vatandaş yetiştirmek hedeflenmektedir. Bu hedef doğrultusunda eğitim programlarında yer verilen adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik ve yardımseverlik gibi kök değerlere Hacı Bektaş Veli’nin eserlerinde sıklıkla rastlamak mümkündür. Günümüz eğitim uygulamalarında bu felsefeden en çok istifade edilecek alanın değerler eğitimi olduğu açıktır.

Hacı Bektaş Veli eserlerinde sıklıkla akıl ve ilimden bahsetmektedir. Bilişsel anlamda insanların bilgilerini artırarak cehaletten sakınmalarını, düşünme becerilerini geliştirmelerini hedeflediği görülmektedir. Bununla birlikte sıraladığı hedeflerin büyük ölçüde inanç, değer, ahlâki kural, tutum, istek ve yönelimler gibi duyuşsal ağırlıklı hedefler olduğunu belirtmek gerekir. Bunda şüphesiz onun din adamı kimliği ve yaşadığı dönemin özellikleri büyük pay sahibidir. Merhametli olmak, kanaatkârlık, imanlı olmak, ümitle yaşamak, cömertlik, sabırlı olmak, gerektiğinde utanmak, alçak gönüllülük, insanlar arasında ayırım yapmamak, elinden gelen iyiliği yapmak, güven duyulan biri olmak, helâl kazanç sağlamak, kendini tanımak, yaradılışın sırrına ermek ve en nihayetinde Allah’a kavuşmak eğitimin kazandırmasını beklediği duyuşsal hedeflerdir. Bu hedeflerden kendini tanımak ve yaradılışın sırrına vâkıf olmak insan için en zoru ve en son gerçekleşecek olanıdır.

Günümüzün en önemli sosyal gerçeklerinden biri kabul edilen küreselleşme, yerel kültürler için ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Küresel dünyada öz varlığımızı koruyabilmek, kültürümüzü doğru bir eğitimle yeni nesillere aktarmakla mümkündür. Bu anlamda Anadolu’nun kültür bahçesinde önemli izler bırakan Hacı Bektaş Veli, Yunus Emre, İbn-i Sina, Mevlana, Fârâbî, İbn Haldun ve Gazâlî gibi bilginlerin pedagojik yaklaşımlarını iyi analiz etmek, güçlü ve zayıf yönlerini belirlemek bize milli bir eğitim politikası oluşturmak açısından önemli katkılar sunacaktır. Bu düşüncülere ait eserler, öğrencilerin anlayabileceği şekilde sadeleştirilerek Türkçe

dersi kapsamında okutulacak kitap serileri oluşturulabilir. Bunun yanı sıra Anadolu'nun fikir dünyasına katkı sunan önemli şahsiyetleri tanıtan belgesel, sinema filmi, çizgi film gibi yapımların sayısı arttırılabilir ve bununla ilgili bilgisayar oyunları tasarlanabilir. Özellikle değerler eğitimi konusunda tarihimizdeki örnek şahsiyetlere eğitim programlarında daha fazla yer verilmelidir. Tüm derslerde yeri geldiğinde Hacı Bektaş Veli ve diğer Türk düşünürlerine dair hikâyeler örnek olay olarak kullanılabilir. Birlik, beraberlik, hoşgörü, adalet, iyi bir insan olma ve insanları eşit görme konusunda ders kitaplarında Hacı Bektaş Veli'ye atıfta bulunulabilir ve eserlerinden alıntılar yapılabilir. Öğrenciler, yabancı kültürlerden verilen örneklerdense kendi kültürlerinden olanı daha kolay anlayacak ve örnek alacaktır. Hacı Bektaş Veli felsefesi üzerine ahlâk ve karakter eğitimi konusunda daha kapsamlı çalışmalar yapılmalıdır. Kendi kültürümüzün içinde filizlenen bu düşünce tohumlarını konu edinen bilimsel araştırmaların artması oldukça yararlı görülmektedir.

Kaynakça

- Abdurahmanova, G. (2016). Modern Gençlerin Etnopedagojik Temellerde Eğitimi, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, (2): 1-6.
- Aktürk, H. ve Tuğrul, T. (2014). Alevi Bektaşî Kaynaklarında İnsan Yetiştirme Modeli, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (72): 211-225.
- Avcı, Ü. P. (2003). Tasavvuf ve İnsan Eğitimi, *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Dergisi*, (27): 40-48.
- Aydın, H. (2010). Dini-Felsefi Temelleri Işığında Fârâbî'nin Eğitim Ütopyası, *Kelam Araştırmaları*, 8(1): 123-150.
- Aytaş, G. (2010). Hacı Bektaş Veli ve Thomas More'da Hümanizm, *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Dergisi*, (55): 139-148.
- Bayar, V. ve Bayar, S. A. (2014). Erdemli İnsan Yetiştirme Modeli: Hacı Bektaş-ı Veli Felsefesinden Çağcıl Eğitim Sistemleri İçin Bazı Çıkarımlar, *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi*, 5(9): 19-42.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö.E., Karadeniz, Ş. ve Demirel F. (2016). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Cömert, Ö. B. (2011). Hacı Bektaş Veli'ye Ait Eserlerden Hareketle Alevilik Ve Bektaşilik Kavramlarının Algılanma Esasları, *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (60): 313-334.
- Çelikel, B. (2006). *Gazâlî'nin Eğitim Görüşü*, Doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çınar, İ. (2018a). Atabek Yurdu Etnopedagojisi: Ahıska örneği, *Turkish Studies*, 13(4): 363-386.
- Çınar, İ. (2018b). Mankurtlaştırma ve Etnopedagoji Kavramlarına Aytmatov Gibi Bakmak, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 13(6): 80-99.
- Çoban, M. (2016). Değerler Eğitiminin Referansları Bağlamında Hacı Bektaş-ı Veli'nin Makâlât'ı, *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1): 1-22.
- Demirel, Ö. (2006). *Eğitimde Program Geliştirme*, Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Dönmez, C. (2006). Atatürk'ün Eğitim İle İlgili Görüş Ve Uygulamalarına Toplu Bir Bakış, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7(1): 91-109.
- Ergün, M. (2016). *Mevlana'nın Eğitim Görüşleri*, Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

- Ev, H. (2007). *İbn Haldun'un Eğitim Görüşü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gül, İ. (2018). Hacı Bektaş-ı Veli Öğretisinde Aklın ve İlimin Yeri, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (88): 97-109.
- Güzel, A. (2007). Ahmet Yesevi, Hacı Bektaş Veli, Yunus Emre ve Kaygusuz Abdal'da Dört Kapı Kırk Makam, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (41): 19-159.
- Hacı Bektaş Veli (2010a). Kitâbü'l Fevâ'id, B. Y. Altınok, (Ed.). *Hacı Bektâş Veli Külliyyatı*. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları.
- Hacı Bektaş Veli (2010b). Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye. G. Aytaş, (Ed.). *Hacı Bektâş Veli Külliyyatı*. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları.
- Hacı Bektaş Veli (2010c). Makâlât. Ö. Özkan ve M. Bankır, (Ed.). *Hacı Bektâş Veli Külliyyatı*. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları.
- Hacı Bektaş Veli. (2011). *Makâlât, I*. Kaygusuz. (Ed.). İstanbul: Demos Yayınları.
- Hacı Bektaş Veli (2014). *Makâlât Kitâbü'l Fevâid Besmele Tefsiri ve Fâtiha Tefsiri*, A. Tekin, (Ed.). İstanbul: Kelâm Yayınları.
- İşık, M., Akdağ, M. ve Türk, M. S. (2010). Türk toplumunda Hacı Bektaş Veli Algısı Üzerine Bir Çalışma, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (55): 173-192.
- Kaya, N., Erişen, Y. ve Gürol, M. (2019). MEB 2013 Okul Öncesi Eğitim Programının Etnopedagojik Açından İncelenmesi ve Uygulamalara Yansımaları, *Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi*, 6(19): 77-101.
- Korkmaz, S. (2001). Ahmet Yesevi ve Hacı Bektaş Veli, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (11): 325-355.
- Kozan, A. (2013). Hacı Bektaş Veli'ye İfade Edilen Bir Eser: Emânet-i Hazret-i Pîr, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (67): 15-38.
- Köle, B. (2013). Tasavvufa Göre İlâhi Hakikatlerin İdrakinde Aklın Konumu, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (3): 81-96.
- Kurtoğlu, F. S. (2019). Kök değerler açısından Hacı Bektaş Veli'nin Eserleri, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (89): 55-70.
- Meirkulova, A. (2017). Çok Kültürlü Eğitim Bağlamında Etnopedagoji Olasılığı Üzerine Yansımaları, D. Özyürek, M. Yıldırım, S. Ege ve T. Eğri (Ed.). *Uluslararası Öğrenciler Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı-I*. İstanbul: İlmî Etüdler Derneği.
- Melikoff, I. (2010). *Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe*, T. Alptekin. (Çev.). İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- Özen, G. (2011). Bektaşilikte Olmazsa Olmaz Sembollerden Çerağ ve Yola Giren Can'ın Ziyaretleri: Arakiye, Teslim Taşı ve Tıg'bent, *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (60): 413-432.
- Özen, Y. (2014). Türk Milli Kültüründe Değerler ve Bu Değerlerin Milletleşmeye Etkisi, *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 14(7): 59-87.
- Tosun, İ. (2015). Etnopedagoji Açısından Monguş Kenin-Lopsan'ın Tıva Çançıl Adlı Eseri, *Turkish Studies*, 10(8): 2017-2038.
- Uulu, I. O. ve Arabova, G. (2006). Kırgız Etnopedagojisinde Dini Motifler, *Alatoo Academic Studies*, 1(1): 43-53.

- Yavaş, F. (2006). *Hacı Bektaş-ı Veli'nin Vilâyetnâmesi'ndeki İslâmî Motiflerin Değerlendirilmesi*, Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, A. ve ŐimŐek, H. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel AraŐtırma Yöntemleri*, Ankara: Seąkin Yayıncılık.
- Yıldız, H. (2012). Hacı Bektaş Veli ile Ahi Evran İlişkisi, *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (61): 187-205.
- Yılmaz, A., AkkuŐ, M. ve Öztürk, A. (2007). *Makâlât*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

İbn Haldûn'da Varlık ve İnsanın Evrimi

Evolution of Existence and Man on Ibn Khaldun

Dr. Öğr. Üyesi Murat ERTEN¹

Öz

İbn Haldûn'un hiyerarşik varlık evreni, cansız varlıklardan melekler âlemine dek uzanan bir yapıdadır. Her varlık kuşağının en üst üyesi, kendisinden sonra gelen kuşağın en alt üyesine komşudur. Bu komşu varlıklar birbirlerinin evrimleşmiş halleridir. İnsan, hayvanlar âleminin en gelişmiş türüdür ve kendisinden önce gelen maymunun gelişmiş biçimidir. İnsanın en gelişmiş örnekleri olan veliler ve peygamberler, kendilerinden sonra gelen melekler âleminin en alt türlerine komşudurlar ve bu âleme yükselmek suretiyle ilham ve vahiy alırlar. Ancak insanın melekliğe evrimi fiziksel değil ruhsal ve akılsaldır. Ona göre insanın fiziksel olarak evrimleşmediğinin kanıtı, geçmiş toplumlardan kalan eserlerin bugünkülerle aynı temel prensiplere sahip olmasıdır. Böylece maymunun fiziksel ve aklı gelişimin sonucu olan insan, melekler âlemine yükselmek için yalnızca ruhsal yetilerini geliştirir. Evrim düşüncesinde İbn Haldûn, tümel bir yaklaşımla tüm varlıkları birbirine bağlar ve sürece maddî olmayan evreni de dâhil eder. Ancak insanın evrimini, tasavvufta ve On Akıl Teorisinde yer aldığı biçimiyle Allah'la ittisale dek yükseltmez ve vahiy alma ile keser. İbn Haldûn evrimin imkânını kimya, yöntemini tasavvufla belirler.

Anahtar Kelimeler: İslâm felsefesi, mukaddime, evrim, vahiy, kimya, tasavvuf, Darwin

Makale Türü: Derleme

Abstract

Ibn Khaldun's hierarchical universe of being runs from inanimate beings to world of angels. The highest type of each generation of being is adjacent to the lowest type of the subsequent generation of being. These neighbouring beings are evolved. Man is the most developed species of the animal kingdom and he is the advanced form of the ape that preceded it. *Walîs* and prophets, the most advanced examples of human beings, are adjacent to the lowest types of the angels and receive inspiration by rising to this realm. However, the evolution of man into the world of angels is not physical but spiritual and mental. Evidence that human beings have not evolved physically is that the works of past societies have the same conditions of use as those of today. Thus, as the result of the physical and mental development of the ape, the human being only develops his spiritual abilities to rise to the realm of angels. In his evolution thought Ibn Khaldun connects all beings with a holistic approach and includes non-material universe. However, the evolution of man does not ascend to alliance with Allah as it is in Sufism and the Ten Intellects Theory and interrupted by revelation. Ibn Khaldun determines the possibility of evolution by chemistry and the method by Sufism.

Keywords: Philosophy of Islam, mukaddimah, evolution, revelation, chemistry, sufism, Darwin

Paper Type: Review

¹ Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, muraterten1@gmail.com.

Atf için (to cite): Erten, M. (2019). İbn Haldûn'da Varlık ve İnsanın Evrimi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı), 59-79.

Giriş

Toplum yaşamının nihaî hedefi olan medeniyeti, gelişmeyi ve gelişirken çürümeyi bünyesinde aynı anda barındıran İbn Haldûn'un sosyal değişim veya umran teorisi, toplumsal evrim olarak da değerlendirilebilir (Arslan, 2002, 98; Özel, 1992, 118 vd). Asabiyye kavramı ile medeniyetin bedevî ve hadarî umran aşamaları sürecin sosyal duraklarıdır. Bunun bir parçası olarak insanın evrimi de; fiziksel, ruhsal ve zihinsel yönler barındırır. İbn Haldûn'un insanın evrimine ilişkin düşünceleri bu yönleriyle bazı araştırmacılar tarafından Charles Darwin'in habercisi sayılır (Hassan, 1977, 134). Buna karşın İbn Haldûn ile Darwin'in tam bir benzeşim içinde olduğunu söylemek güçtür. Güncel tartışmalara konu edilen İbn Haldûn benzer şekilde sosyal teorisi bakımından Montesquieu ve Machiavelli, iktisat düşüncesi bakımından Ricardo ve Malthus gibi başka bazı Batılı düşünürlerle de karşılaştırılsa da (Sezgin, 2008, C.I, 63; Tomar, 2006, 20) çalışmamızda biz yalnızca, *Mukaddime*'de çeşitli başlıklar halinde bulunan insanın ve o arada diğer varlıkların evrimine ilişkin düşünceleri bir araya getirdik. Bu bağlamda Darwin'in evrim teorisiyle de temel bazı konularda karşılaştırmasını yaptık.

Başlangıçta *organik değişim* anlamında kullanılan evrim/*evolution* kavramı daha sonra bildiğimiz şekliyle 'uzun bir olaylar dizisinin sırasıyla birbirini izlemesi, basitten karmaşığa doğru sıralı açılma ve ilkel olandan olgun ve eksiksiz olana doğru gelişme süreci' anlamlarında kullanılmıştır. Bu anlam, belli belirsiz ve örtülü mânâda tercihli bir *ilerleme* anlamını da içerir. Dolayısıyla evrimin bir amacı olmadığını ve maddesel/*natural* bir süreç olduğunu düşünen Charles Darwin (1809-1882), içerdiği bu anlamdan ötürü kavramı (1838'de yazıldığı halde 1859'da yayımlanan) *Origin of Species*/Türlerin Kökeni'nde kullanmamıştır. Darwin'in de bir parçası olduğu 19. Yüzyıl; dinî, siyasal ve bilimsel laiklik ile siyasî ve iktisadî hayat kavgası ilkeleri üzerinde yükselmekte olan bir çağdır. Toplum, geneli itibarıyla pozitivist bir bilim, sosyalist bir siyaset anlayışına sahiptir. Bu itibarla daha önce de bazı yazarlar tarafından (Ricardo (1772-1823) ve Malthus (1776-1865) tarafından *iktisadî*, Proudhon (1809-1865) tarafından *sosyo-ekonomik*, Mendel (1822-1884) tarafından *kalıtım kanunları* ve Lamarck (1744-1829) tarafından *kazanılmış karakterlerin aktarımı* gibi) çeşitli anlamlarda dile getirilmiş olan evrim kuramı; o dönemde Darwin'le kısa zamanda yayılmış ve kitlelere mal olmuştur. (Bayrakdar, 2001, 13).

Evrim, terim olarak, esas itibarıyla gelişmeyi ve değişmeyi ifade eder. Bu değişme veya gelişme, ister içten dışa doğru, dışsal etkenlerden bağımsız olsun, ister başlangıçta belirsiz bir biçimde bulunan bir ilkenin, yavaş yavaş kendini gerçekleştirip ortaya çıkması olsun, isterse de bir amaca doğru adım adım ilerlemeyi içersin. Evrimin Darwinci anlamında ise bir anlam ve bir ereğe yönelmişlik başka deyişle iradî bir yönelim kastedilmeksizin gerçekleşen değişim ifade edilir. Kavramın Nietzsche ve Bergson'da kazandığı derinlik, bulucu, sınıyıcı, yeniyi yaratıcı ve gelecekteki bir amaca yönelmiş, akılsal bir oluş ve ilerleme süreci işaret edilir. Lamarck ve Darwin'de türlerin birbirlerine dönüşümü, doğal bir türeyiştir ve Spencer'in ileri sürmüştüğü düşüncenin geliştirilmiş bir biçimidir. Buna göre evrim yasası cansızlardan düşünceye, insanî-toplumsal kurumlara değin her *gerçek olana* egemendir ve hem insan zihninin hayvanlarınkine üstünlüğü hem de ahlâk bilincinin ortaya çıkışı, evrimsel dönüşümün ürünüdür. (Akarsu, 1975, 71.) *İnsanın evrimi* konusunda ise bilim adamları dâhil çoğu kimse, azar azar gerçekleşen bir değişim süreci sonucunda hayvanların meydana gelmesi ve değişmekte olan bu hayvanlardan birinin insanın kökenini oluşturması, tek hücreli varlıktan insana dek uzayan uzun bir ilerleme, yükselme ve gelişme sürecini anlamaktadır. Bu değişiklik de, herhalde Darwin'in türeyiş anlayışına vurulmuş en ağır *yanlış anlama darbesi* olsa gerektir (Gould, 2002, 19 vd).

Evrim düşüncesini, ilk değişimin mecrasını su, kök canlıyı ise balık olarak kabul eden Anaksimandros'a (M.Ö.610-547) değin geri götürmek mümkünse de (Arslan, 2006, 104), hem Pre-Sokratiklerde yer alan bu düşüncelerden evrim düşüncesine ulaşmak güçtür, hem de *Metafizik*'te Aristoteles'in türlerin sabitliğinden bahsettiği hatırlandığında, evrim düşüncesinin köklerinin Antik Yunanda bulunduğu iddiası tartışmaya açıktır. (Bayrakdar, 2001, 15 vd.). İslâm'da bu düşüncüyü İbn Haldûn'dan önce, transformizmi anımsatan düşünceleriyle Câhiz

(ö.H.255/M.868), inorganik maddelerden organik yapılara dönüşümü/evrimleşmeyi savunan İhvân-ı Safâ (H.334-373/M.945-985), insanı konuşan hayvan, yeryüzünü ise bir mücadele alanı olarak tanımlayan Fârâbî (M.870-950), İbn Miskeveyh (M.920-1020), İbnü'l-Heyssem (965-1039), Râgıb el-İsfehânî (ö.H.502/M.1008), insanın evrimini melekler âlemine dek sürdüren Mevlânâ Celâledin-i Rûmî (1207-1273) ve Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvinî (M.1203-1283) gibi düşünürler savunmuştur.²

Biyolojik evrim düşüncesi alanında ilk adımı Nazzâm atmış olsa da, bilim tarihinde bu konuyu orijinal, bütünlüklü ve ilk olarak 9. yüzyıl düşünürü Câhız (776-869) ortaya koymuştur. Ünlü eseri *Kitâbu'l-Hayavân*, Doğulu ve Batılı araştırmacılar üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Eserinde, hayvanları lineer bir seri halinde, en basitten en karmaşığa dek bir sınıflamaya tâbi tutmuş, benzer olanları bir grup içerisine alarak işaretlemiş ve bu grupları alt gruplara bölerek türlerde nihai birimlere ulaşmayı hedeflemiştir. Hayvanların yaşamında çevresel faktörlerin etkisini keşfeden Câhız, farklı faktörler altında hayvan türlerinin dönüşümünü gözlemiştir. Aynı şekilde varlık mücadelesinin amacı ve mekanizmin değeri üzerine açıklamalar kaydetmiştir. Ona göre evrimin yapısı, üç temel süreç üzerine kuruludur: Yaşam mücadelesi, türlerin birbirine dönüşümü ve çevresel faktörler. Bu üç mekanizmin ilki ve ağırlıklı olanı, yaşam mücadelesi, güçlü olan türlerin hayatta kalması ve sonuçta ortaya doğal seleksiyonun çıkmasıdır. Bu mücadele sadece farklı türlerin üyeleri arasında değil, aynı türün üyeleri arasında da gerçekleşir. Yiyecek, içecek, sığınak ve iklim gibi biyolojik ve psikolojik faktörlerin etkisiyle türler zorlu bir yaşam mücadelesi verirler, değişen çevre ile birlikte türlerin karakter yapıları da değişime uğrar ve bu değişiklikler üreme yoluyla gelecek nesillere aktarılır. Faslı ve Nabatlı insanların, toz ve toprak gibi çevresel etkilerle bazı maymun türlerine benzediğini işaret eden Câhız, bu etkilerin artmasına bağlı olarak değişimin ve maymuna benzeme oranının da artacağını vurgular. Türlerin değişkenliği ve birbirine dönüşümü, ona göre çevresel faktörlerin etkisi altında tesadüfen gerçekleşmektedir. Orijinal formlar, tedricen gelişerek yeni formları meydana getirirler. Türlerin mutasyonunda Tanrısal kuvvetler etkin güçlerin ilkidir, diğer faktörler bundan sonra gelir. Bu yaklaşımıyla Câhız, hem çevreye ve değişen koşullara uyum sağlamanın hayatta kalmayla doğrudan bağlantısını, hem de kullanılan ve kullanılmayan organlar konusunu açıklığa kavuşturmuştur. Bu konudaki düşünceleri, Darwin'in doğal seleksiyon kuramıyla da büyük oranda benzerdir. Câhız'ın düşünceleri İhvân-ı Safâ, İbn Miskeveyh ve İbn Tufeyl gibi Müslüman düşünürleri doğrudan etkilemiştir. İbn Haldûn'un evrim düşüncesi, bunun geliştirilmiş bir formu sayılabilir. Darwin ve Lamarck'ın içkin ve materyalist evrim yaklaşımından farkı ise Câhız'ın teolojik ve aşkın bir tavrı benimsiyor olmasındadır. (Bayraktar, 2012, 120 vd.)

İhvân-ı Safâ'da varlıklar madenlerden başlayarak bitkilere, hayvanlara ve insanlara doğru sürekli yükselen bir çizgide bulunurlar. Aralarında bir irtibat vardır ve her varlığın en yüksek veya son basamağı, kendisinden sonra gelen varlığın en alt veya ilk basamağı ile bağlantılıdır. Böylece organik olmayan madenler toprağın, toprak bitkilerin, bitkiler hayvanların, hayvanlar insanların ve insanlar meleklerin oluşmasına katkıda bulunur. Madenlerle bitkiler arasında mantarlar, bitkilerle hayvanlar arasında asma ve hurma ağacı, hayvanlarla insanlar arasında maymun türü vardır. İnsanların en yüksek türleri, hayatı ilim ve bilgide bulan, gönül gözü açık basiret sahipleri olarak melekler âlemini müşahade ederler (İhvân-ı Safâ Risâleleri, C.3, 181-184).

İbn Miskeveyh (ö.1030), *el-Fevzu'l-Asgar*'da varlık ufukları arasında benzerlik, bitişiklik ve ayrıklık olduğunu ileri sürerek, varlık türleri dizgesini inci kolye benzetir. Ona göre her türün sonu, kendisinden sonra gelenin ilkinin oluşturur. Tohumuz bitkilerdeki canlılık etkisi gelişerek

² M. Hamidullah ve M. Bayraktar hem evrim düşüncesini çeşitli biçimlerde içeren Nüveyrî'nin *Kitâbu'l-Hayavân*'ı, *İhvân-ı Safâ Risâleleri* ve İbn Tufeyl'in *Hayy b. Yekzân*'ı gibi eserlerin 19.Yüzyılda Batı üniversitelerinde okutulduğunu, hem de Darwin'in Cambridge'de ilâhiyât okurken Samuel Lee'nin (1783-1852) Arapça sınıfına devam ettiğini tespit etmektedir. (Fr. Dieterici'den akt. Bayraktar, 2012, 124; M. Hamidullah'tan akt. Yakıt, 1984,101-122). Bayraktar ve Hamidullah'ın, bu eserleri Darwin'in evrim düşüncesine kaynak olarak görmek iddiası bulunmuyor fakat verilen bilgilerin yalnızca tarihsel birer tespit olmaktan öte olduklarını ve Batı düşüncesinde evrimin kökenleri üzerine yeni ve daha derinlikli araştırmalara gereksinim olduğunu gösterdiğini de kaydedelim.

her bitki türünde ilerler, yükselir ve ağaç türlerine evrilir. Dağlarda kendiliğinden yetişen ve bakıma muhtaç olmayan ağaçlardan, zeytin ve meyve türleri benzeri değerli ağaçlara çıkılır. Bitkilerin son sınırı asma ve hurmadır. Yaratıcının yaygın hikmetinin etkisi artınca bitkiden hayvan türlerine geçilir. Hurmanın tozaklanması/*telkih*, hayvanların çiftleşmesine benzer. Hurmanın özü, hayvanın beyni gibidir. Hayvan türlerinin en az gelişmiş olanları istiridyeye ve salyangozdur. Bunları bitkiden ayıran temel özellik, dokunma duyusudur. Hikmetin etkisinin artmasıyla hareket kabiliyeti de artar. Hayvanlar âleminin en gelişmiş üyesi olan at ve atmaca gibi türler, insanların en az gelişmiş üyesine bitişiktir. Maymun türleri ise diğer hayvan türlerinden uzak özellikleriyle insanlar âlemine daha yakın kabul edilir. Düşünme gücü gelişmemiş insan, maymunla yakın özelliklere sahiptir. Bundan sonra akıl yürüten, konuşan ve ayırt eden varlık olarak insan gelir. İnsanların hayvanla olan farkını belirleyen, yaşadıkları iklim kuşaklarıdır. Kuzey ve Güneyde yaşayan Türk ve zenci kavimleri hayvana yakınken, üç, dört ve beşinci iklim kuşaklarında yaşayan insan toplulukları, düşünce gücü ve hikmeti ortaya koymaları bakımından da üst düzeydedirler. Bu uç iklim kuşaklarında yaşayanlar, uygun iklim koşullarına geldiklerinde evrimleşirler. Bu yükselmenin son noktasında insan, meleklerle iletişime geçme becerisi kazanır. Bu, *Kur'ân*'da Rûh, Rûhu'l-Kuds veya Cibril olarak anılan vahiy meleği ile insanın ilişkisini de açıklar. Böylece vahiy ya sürekli düşünme etkinliği gerçekleştiren ve melekî seviyeye yükselen kimselerin ulaştığı bir hakikat olur ya da bu seviyeye yükselmeye gerek olmaksızın yukarıdan aşağıya doğru kendisine iner ve ilahî bilgi, kişinin önünde açıkça serili hale gelir. Aşağıdan yukarıya yükselen kişi felsefe yapan/filozof, ilahî bilginin yukarıdan aşağıya akarak kendisine ulaştığı kişi peygamberdir. İhvân-ı Safâ'da arılar, atlar, maymunlar gibi canlılar insanla benzerlik arz eder ve maymun özelinde insan hayvanlaştırılırken, İbn Miskeveyh'te maymun, insanlar âlemine dâhil edilir. (İbn Miskeveyh, 2014, 254 vd.) İbn Haldûn'un varlık ufukları kavramı İbn Miskeveyh'ten mülhem görünmektedir. Ayrıca teorisinde yer alan asma ve hurma türleri, insanın maymuna benzemesi ve evrene içkin bir tedriciliğin bulunması düşünceleri de, İbn Haldûn ve Râgıb el-İsfehânî ile benzerlik gösterir (Yakıt, 1984, 106).

İbn Tufeyl (ö.1185), *Hayy b. Yakzân* kurgusunda, insanın ilk olarak ya bir anne-babadan dünyaya geldiğini, ya da yaşamaya en elverişli sıcaklığa sahip dördüncü iklim kuşağında bir adanın ortasında, yıllar içinde mayalanmış, sıcakla soğğun, yaşla kurunun tam bir uyum ve dengesine ulaşmış bir çamurdan meydana geldiğini anlatır. Ona göre bu mayalanmış çamur, büyük bir kütleyle, mutedil bir mizaca ve uygun bir ortama sahiptir. Zamanla kabarmaya başlayan çamur, kabarcıklar çıkarır ve en uygun bir hava veya benzeri saydam bir cisimle dolu olan kabarcığın içinde yer alan iki yapışkanımı bölüme, Allâh'ın emri ile ruh tutunur. Ardından meydana gelen yeni kabarcıklar, insanın organlarını oluşturur. Ona göre bu süreç, insanın anne karnındaki gelişim süreciyle benzerdir. (İbn Tufeyl, 2003, 24 vd.) İbn Tufeyl'in insanın kökenine ilişkin düşünceleri, İbnu'n-Nefis'in düşünceleriyle paraleldir. Aralarındaki farklardan biri, İbnu'n-Nefis, ruhun, çamurun mayalanması sonucunda ortaya çıkan buhar gibi havamsı latif bir cisimden oluşmuştur. Dolayısıyla o da Galeanos gibi ruhun cismanî bir yapıda olduğunu iddia etmektedir. İbn Tufeyl'e göre ilk insan çamurun ortasından bebek olarak dünyaya geldiğinden bir hayvanın/*ceylan* bakımına muhtaçtır. İbnu'n-Nefis ise ilk insanın/*Kâmil* on-on iki yaşlarında bir genç olarak bir mağaranın ağzında dünyaya geldiğini, dolayısıyla herhangi bir hayvanın bakımına ihtiyaç duymadığını belirtir. Doğada içkin ilahî hikmetleri akılarıyla kavrayan bu iki kahramandan Hayy, toplumsal yaşamdan uzaklaşıp doğduğu adaya sığınırken, Kâmil, toplumsal yaşama uyum sağlar ve doğduğu adaya geri dönmez. (Bayrakdar, 2001, 78 ve 81 vd.) İbn Tufeyl'in orantılı biçimde karışmış ve mükemmel biçimde dengelenmiş bir inorganik maddeden organik varlığın ortaya çıkışını içeren bu düşünceleri, hem yaşamın bir anda ortaya çıkması düşüncesinin reddidir hem de modern teorilerle son derece uyumludur. (Hawi, 2003, 268).

Hz. Mevlânâ cansızlardan kalkıp insana dek uzanan, oradan insanın melekler âlemine geçişini mümkün kılan bir silsileden söz eder ve *Mesnevî*'nin farklı yerlerinde yalnızca insana dek sürdürdüğü silsilevi evrim yolunu, yalnızca bir yerde melekût âlemine dek uzatır (Mevlânâ, C.4, 636, b.3637 vd). Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvini ise insanın hayvanlar âlemiyle melekler âlemi arasında yer almasından söz ettiği halde maymunlardan söz etmez (Yakıt, 1984, 106).

Böylelikle İbn Haldûn'un evrime ilişkin düşüncelerinin büyük oranda İhvân-ı Safâ ve İbn Miskeveyh'ten kaynaklandığı söylenebilir.

İbn Haldûn'un varlığın ve insanın evrimine ilişkin düşüncelerini daha iyi anlayabilmek ve bilim tarihindeki yerini doğru tespit edebilmek için, öncülleri olan İslâm düşünür ve bilim adamlarıyla birlikte Ch. Darwin'in de evrime ilişkin düşüncelerini kısaca hatırlatmakta fayda var.

Darwin, insanın en eski dönemlerden itibaren yabanî hayvanları çiftleştirmek ve evcilleştirmek suretiyle türlerin fiziksel ve fizyolojik olarak değişime uğradığını ileri sürmüştür, buna ilişkin gözlemlerini Galapagos Adaları'nda tamamlamıştır. Gözlemlerinden hareketle doğal seçim, çevreye uyum, kalıtım ve cinsel ayıklama gibi etkenler altında tüm canlı türlerinin az sayıdaki ilkel canlı türlerinden türediğini ve insanın köken itibarıyla daha az gelişmiş maymunumsu ilkel bir canlıdan türeyerek ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Darwinizm adı verilen evrim teorisinin özü budur. 20. yüzyılda ise Yeni Darwinciler tarafından teori, canlılarla birlikte sosyal hayatın oluşumunun, tarihin ve dinlerin kökeninin de açıklandığı genel bir nazariyeye dönüştürülmüştür. Darwin'in evrim teorisinin en önemli parçası doğal seçim/*selection* kuramıdır. Acımasız bir hayatta kalma mücadelesinin ve sert bir rekabetin sonunda, türün kuvvetli olan üyesi hayatta kalır ve hayatta kalmasını sağlayan seçkin niteliklerini kalıtsal olarak gelecek nesillere aktarır. Buna göre 1) organizmalar değişir ve değişimler kısmen de olsa kalıtımla yavrulara aktarılır, 2) organizmalar, hayatta kalabilecek olanlardan daha fazla sayıda yavrular ve 3) çevre koşullarına ortalama olarak en uygun biçimde değişiklik gösteren yavrular hayatta kalır ve ürer. Böylece, yararlı değişiklikler doğal seçim yoluyla topluluklarda birikir. Burada önemli bir husus olarak Darwin'in doğal seçimi yaratıcı bir kuvvet olarak tasarladığı ve böylece değişikliklerin rastgele olması ve tercihli bir uyuma dönük olmaması gerektiği vurgulanmalıdır (Darwin, 2012, 80 vd.; Gould, 2002, 1). Bu rastgeleliğe karşın dünya hâlâ bir ahenk ve düzen sergiliyorsa, bu sadece bireylerin kendi çıkarlarını gözetmelerinin rastlantısal bir sonucudur. Hayatta kalma mücadelesi, bireylerin bencil duygularını pekiştiren bir süreçtir. Buna karşın bencilce eğilimlerle kendi çıkarını gözeten bireyin davranışlarının, tersine sosyal bir empati duygusunu doğurduğu da ileri sürülmüştür. Tüm canlılar ortak bir atadan küçük değişikliklerle evrimleşerek meydana gelirler. Canlıların ortak bir atadan geldiği düşüncesine bağlı olarak her canlı kendisinden önce gelen canlı türüyle bedensel, zihinsel hatta ahlâkî ortak özellikler taşır (Torun, 2014, 176). Doğal seleksiyonda yine rastlantısal kabul edilen ahlak da insandan önceki türlerde içgüdüsel olarak bulunur ve insanın ahlâkî köpek, inek ve at gibi hayvanlardan aldığı ileri sürülür (Torun, 2014, 177-187). Buna karşın Darwin, en gelişmiş hayvan türlerinin bile davranışlarının sebebi üzerine düşünme yeteneğinin gelişmediğini vurgular (Darwin, 1994, 45 vd.; Torun, 2014, 182). Çünkü ahlâk evrim geçirmiş insana özgüdür ve ahlâkın kaynağı vicdandır (Darwin, 2009, 84; Torun, 2014, 185).

İnsanla maymun arasında genetik ve yapısal bir ilişki bulunur ve insan fosil araştırmalarında maymun, insansı maymun ve insan fosilleri, bu genetik bağın birbirinden farklı, yakın ve bitişik duraklarını teşkil eder. Maymun türleri ile insanın evrimsel aşamaları arasında sıkı ve doğrudan bir bağ kurulduğunda, insanın doğal seçim sonucunda ve kendine has evrimsel güçleriyle varlığa geldiği ve Tanrısal herhangi bir yaratım kuvvetinin bu varoluş sürecinde etkin olmadığı kanıtlanmış olacaktır. Bu anlamda 19. yüzyıl düşünürlerinden Thomas Henry Huxley (1825-1895), insan/*homo sapiens* beyinde bulunan *hipocampus minörün* aynı zamanda şempanzeler dâhil tüm insansı maymunlarda, Prosimii alt takım üyelerinde ve tüm primatlarda ortak olduğunu göstermiş ve insanın maymun türlerinin bir devamı/türevi olduğunu ileri sürmüştür. Kafatasımızın anatomik yapısı da bu kanıt eklenebilir. Onun dönemsel rakibi Richard Owen (1804-1892) ve takipçileriye, bu kanıt kökten bir itirazla insanın doğadaki biricikliğini tesis etmeye çalışmışlardır. Bu iki düşünür arasındaki tartışma, Batı bilim dünyasında günümüzde de sürmekte olan tartışmanın bir özeti gibidir. Huxley'nin şempanzeler üzerine kurulu savunması, 70'li yıllarda yapılan deneylerle derinleştirilmiş, insandan anatomik olarak fazlaca farklı olmayan bu canlıların zihinsel olarak da çok geri olmadıkları, örneğin üç aylık bir eğitimle sağır-dilsiz iletişimini kavradıkları ve birkaç kelimeye ulaştıkları görülmüştür. Dolayısıyla insanı

şempanzeden *derece* farkıyla ayıran evrimciler için insan da hayvandır. Tersine, şempanzelerin birkaç kelime öğrenmelerine rağmen doğal ortamlarında ve kendi aralarında daha zengin bir iletişim becerisine sahip olduğuna dair kanıt olmadığını ve bu iki türün görünüşlerinin ötesinde daha derin farklara sahip olduğunu savunanlar içinse insan, şempanze ile *kardeş* değildir. Evrim taraftarlarına göre, ortak gen kolundan gelen bu iki tür, gelişim olaylarının zamanlamasını kontrol eden genlerin oluşturduğu düzenleyici bir sistemle, birbirinden ayrılmış ve kendilerine has yapılara kavuşmuştur (Gould, 2002, 54 vd). Ancak, gelişme/*development* veya değişimle/*changement* ilgili olayların zamanlamalarını kontrol eden genlerin bulunması, değişimin öncesinde ona amaçlı bir yön veren belirleyici bir üst kuvvetin varlığına ve evrimin rastlantısal olmadığına işaret eder. Bu, Darwin'in baştan reddettiği bir düşüncedir.

İbn Haldûn'un Darwin'in habercisi sayılması, *üst âleme geçebilme istidadı* kavramının, Batı dillerine *evrim* olarak tercüme edilmesinde saklıdır (Câbirî, 2018, 78) ancak tercümelemede Arapça evrim/*tatavvur* kavramının, ilerleme veya tekâmül/*irtika* kavramından farklı bir anlama sahip olduğu göz ardı edilmiştir (Husrî, 2001, 164vd). Bu bağlamda İbn Haldûn ile Darwin arasında kurulmaya çalışılan kavramsal bağ zayıflamaktadır.

1. İbn Haldûn'da İnsanın Evrimi

İbn Haldûn *Mukaddime*'de evrim düşüncesini *İnsanın Evrimi*, *Kimya* ve *Tasavvuf* olarak üç farklı bölümde ele alır. Ayrıca *Gaybın Bilinmesi*, *Cefr*, *Vahiy Alma*, *Rüya*, *Kehanet* ve *Arıflıkla* ilgili bölümlerde de bu konuya dolaylı olarak değinmiştir. İbn Haldûn varlıklar âlemini birbiriyle bitişik, yakın ilişki içerisinde ve yekdiğerine bağlı şeyler, olaylar, sebepler ve sonuçlarla örülü olarak tasarlar. Bu durum, ortaya mükemmel ve hayret verici bir düzen çıkarmaktadır. Evrendeki bu mükemmelliği kavramak için maddî ve maddî olmayan unsurlar ayrı ayrı ele alınmıştır. Ona göre maddî ve maddî olmayan unsurlar evrende bir düzen/ahenk ile birlikte yer alırlar. Maddî varlıkları meydana getiren dört unsur, topraktan suya, sonra havaya ve en sonda da ateşe dönüşmek üzere değişmekte/başkalaşmaktadır. Varlıklar âleminde yukarı çıkıldıkça kesafet azalır letafet artar, toprak kesif bitki latiftir. Buna karşın bitki kesif hayvan latiftir. İnsan hayvana göre, melek insana göre, felekler âlemi maddî âleme göre daha latif ve incedir. Bu dört unsurun birbirine dönüşmekte olduğu, katı varlıklardan çıkan suyun incelererek buhara ve havaya dönüştüğü, tersine buharın da donup katılaştığı gündelik bilgidir. Oluş-yok oluş âleminde, alt tabakadaki varlıkların en yüksek örneğinin, üst tabakadaki varlıkların en aşağı örneğine bağlı ve yakın olması da böyledir. Felekler âleminde yer alan varlıkların mükemmelliği son derecededir, göksel hareketleri dışında duyuşsal veya maddî değillerdir. Aşağıdan yukarıya doğru yükselerek ilerleyen bu tekemmül süreci, bu anlamda daha yukarıda ve daha mükemmel varlıklar hakkında bilgi edinmemize de imkân vermektedir. İbn Haldûn'a göre oluş-bozuluş/*kevn û fesâd* döngüsü üzerine kurulu varlıklar âleminde insanlar, hayvanlar âlemi dışında ve ona bitişik farklı bir varlık evreni oluşturmaz, hayvanlar âlemine dâhildir ve özel anlamda gelişmiş bir tür maymundur. Ancak İbn Haldûn araştırmacılarından bir kısmı *Mukaddime* metninde *maymun* ifadesinin yer almadığını iddia etmişlerdir. *Mukaddime*'nin Beyrût Nüşhâsı'nda kuvvetler âlemi/*a'lemi'l-kuvve* diye kaydedilen bu kavram, Vâfi, Pîrîzâde ve Rosenthal gibi farklı bazı nüshalarda maymunlar âlemi/*a'lemi'l-kirede* olarak kayıtlıdır. Uludağ gibi araştırmacılar ise kavramın *maymunlar âlemi* şeklinde okunması gerektiği görüşündedirler. Gerçekten de ifadenin öncesi ve sonrası dikkate alındığında, bu ikinci okumanın doğru olduğu anlaşılmaktadır (İbn Haldûn, 2001, 121; İbn Haldûn, 1988, C.1, 283; çevirenin dipnotu, aynı yer).

İbn Haldûn varlıklar evrenini hareket prensibi üzerinden bir sınıflamaya tâbi tutar, hiyerarşinin ilk basamağında yer alan madenlerin en yüksek ve son ufku, bitkiler âleminin ilk ve en alt ufku olan tohumlar ve çayır otlarına bitişiktir. Tohumlar hareket etmemek bakımından cansız varlıklardan ayrılmazken, uygun nem ve ışık koşulları sağlandığında, potansiyel olarak özlerinde barındırdıkları canlılık özelliğini açığa çıkarırlar. Çayır otları ise bitkiler âleminin en değersiz üyeleridir. Bitkiler âleminin son ve en yüksek ufku hurma ve asmadır ve hayvanlar âleminin en ilk ve en alt ufku olan salyangoz ve midyeye bitişiktir. Dişi hurma ağaçlarının polenlenmesinde bir rastgelelik yoktur, bir nevi duyuşsal bağ kurdukları tek bir erkek ağaçtan

polen kabul ederler.³ Bitkilerin hareket ettiği güçlkle sezilir ve toprağa bağılıdır. Midyeler ve salyangozlar da, esasen öyle olmadıkları halde adeta toprağa bağılı bulunurlar ve hareketleri güçlkle sezilir. Hayvanlar âleminin son ve en üst ufkunda, düşünme ve idrak etme varlığı olan insan yer alır. Varlık hiyerarşisinde aşağıda çokluk, yoğunluk ve kabalık, yukarıya çıkıldıkça letafet, incelik ve azlık hâkimdir (İbn Haldûn, 2001, 121; İbn Haldûn, 1988, C.1, 284). İnsana en yakın tür, bedensel hareketleri ve fonksiyonel kuvvetleri son derecede geliştiği halde idrak kuvveti gelişmemiş olan maymundur. Böylece insanın maymundan geldiği ve bir tür maymun olduğu söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında başka bazı hayvanların da fizik ve duygu bakımından insana benzediği fakat düşünme, refleksiyon/*reviyye*, düşünce geliştirme ve idrak bakımlarından insandan uzak olduğu görülür. İnsan, hayvanlar zümresinden düşünsel ve fikrî tabiatı ile ayrılır, temâyüz eder (İbn Haldûn, 2001, 736; İbn Haldûn, 1988, C.2, 981).

İnsanın felekler âlemine yükselerek buraya dâhil olması ve meleklerle ittisali de potansiyel bir imkân olarak bu bağlamda ele alınır. İnsan türünün, duysal bakımdan en yüksek örnekleri olan peygamberler ve veliler, fiziken değil fiilen ve *ruhen* bu imkâna sahiptirler. Dolayısıyla insan, doğası bakımından başkalaşım bedensel bir değişim/dönüşümle fizik varlığından kurtularak mekleşmez, bir takım özel yetenekleriyle yalnızca ruhî melekelerini ve istidadını son derecede geliştirip ruhsal olarak yücelerek/incelemek bu âlemle ittisal eder. Darwin'de fiziksel ve akılsal düzeyde ele alınan insanın evrimi, İbn Haldûn'da yalnızca ruhsal düzeydedir çünkü insanın letafeti ancak bu seviyede gerçekleşebilir. İnsanın fizikî anlamda letafeti mümkün değildir. Bu, *garip/acib*, *yakın/karîb* ve *doğal/tabîi* bir süreçtir. Darwin'den farklı olarak evrim sürecine deney dışı dünyayı da dâhil eden İbn Haldûn için temel olarak üç grup ruhtan söz edilebilir. Bunların birincisi insanların çoğunun sahip olduğu en aşağı, kaba ve yoğun/*kesif* ruhtur. Beş duyu ile kavranan duysal dünyayla sınırlı, ilahî âlemden habersiz veya onunla ilgili olmayan bir hayata yönelmiş kimselerin ruhları böyledir. İkinci grup ruh, daha ince/*lâtîf* ve azdır. Esas itibarıyla velilere has olan bu ruh, düşünsel faaliyet ve harekete yönelmiştir, ruhanî akıl ve bedensel organlara muhtaç olmaksızın düşünme ve idrak yeteneğine sahiptir. Sıradan insanın çalışarak/*kesbî* ulaşmasının mümkün olmadığı bu seviyede Allâh'ın lütfu ile ledünnî bilgi/*marifet* elde edilir. Melekler âleminin en alt seviyesine ittisale imkân veren bu istidat velilere özgüdür. Nebilere özgü çok az sayıdaki üçüncü grup ruh ise diğerlerine göre en yüksek letafet ve inceliğe sahiptir. Melekler âlemine geçmek için sahip oldukları istidat, onları göz açıp kapayıncaya dek geçecek bir kısa zaman içinde beşeriyetten sıyrılıp bilfiil melek cinsinden olmaya ve melekler âleminin en üst örnekleri seviyesine yükselmeye götürür. Sadece nebilerin sahip olduğu bu kuvveti, Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd gibi İslâm filozofları *el-kuvvetu'l-kudsiyye* olarak adlandırmışlardır (İbn Haldûn, 1988, C.1, 288, dipnot 29).

İnsanlar âleminin son ufkuna komşu sırf irade ve saf akıl varlıkları olan melekler âleminin varlığından, insanda bulunan idrak ve irade kuvvetleri gibi eserleri vasıtasıyla haberdar olunur. Dolayısıyla beşeriyetten melekîliğe yükselme istidadı kendisini sadece akılsal perdede gösterir ve insanlık âleminde çıkıp yükselerek melekler âlemine geçmek, insan için ancak akılla mümkündür. İnsanın saf irade ve akıl âlemine yükselmesi, bedensel veya maddî kuvvetlerin tümünden kurtulmasını ve yalnızca akıl ve irade kuvvetlerini kullanmasını gerektirir. O halde bu yükselme, tam bir evrimleşme değil, sadece yetenekleri bakımından seçkinleşmeden ibarettir. Vahiy veya meleklerin hitabı böyle gerçekleşir ve peygamberlere hastır. Vahiy alma esnasında yaşadıkları haller ve açığa çıkan değişimler de hepsinde ortaktır. Bu yaklaşım, filozofların ifadelerini ve özelde *On akıl Teorisi*'ni anımsatsa da İbn Haldûn bundan farklı olarak aracı bir faal aklın varlığını ve akılsal yükselmenin sonucunda Allâh ile tevhidî reddeder. Bu noktada felsefeyi reddi ile tasavvufa yönelik eleştirilerinin paralelliği hatırlanmalıdır (İbn Haldûn, 1988, C.2, 872; Kâtip Çelebi, 2007, C.1, 679; C.2, 566).

³ Bilindiği üzere hurma ağacı da asma gibi dişi ve erkek olarak iki cinstir. Meyveyi dişi verir ancak meyve verebilmesi için erkek olandan alınan polenlerle döllenmesi/*telkîh* gerekir. Hurmanın dışısının tıpkı insanlara benzer şekilde karşısında duran erkekten döl aldığı, başka yerden getirilen polenleri kabul etmediğinden hareketle Arap geleneklerinde hurmanın âşık olduğu düşüncesi hâkimdir (Kütüb-i Sitte, 2014, C.16, 418).

İbn Haldûn'da varlıkların evrimi, zorunlu değil potansiyel bir yapı taşır ve varlıkların doğalarından daha çok istidatlarında, yeteneklerinde ve içlerinde barındırdıkları imkâna bağlı olarak gelişir. İbn Haldûn'da türlerin seçilimi kendilerine hastır. Örneğin köpek ve maymun gibi farklı türler arasında birbirlerine doğru geçişler söz konusu değildir. Bu durum Darwin'de de böyledir. İnsana en yakın ve istidatları bakımından tam ve mükemmel bir hayvan türü olan maymundan insana geçiş özel ve istisnaî bir durumdur. İbn Haldûn'da bir fark olarak maymun türleri, başkalaşarak düşünce üreten, refleksiyon yapan ve idrake sahip insana dönüşemezler, ancak yetenek ve maharetlerini son derecede geliştirerek, insan türünün en aşağı noktasında yer alan, fizik yapısı henüz tamamlanmamış, el becerileri gelişmiş fakat düşüncesi ve konuşma becerisi yeterince gelişmemiş bir örneğe evrilebilirler. Ayrıca her varlık için geçerli olmayan bu durum potansiyel bir durumdur, bilfiil ve zorunlu değildir. Maddî ve gayrî maddî varlıkların tümel/küllî/yeckpare bir yapı içerisinde evrimleşmesi süreci, işte bu yönleriyle acayip, hayrete şayan ve anlaşılması güçtür. Dört unsur ile melekler arasındaki ayrımın ortadan kalktığı bu teori, tüm varlığı tek bir kurgunun kendilerine has parçalarına dönüştürür ve temelde İbn Haldûn'un evreni ve yaratmayı anlama yöntemidir. Evrimi yaratıcı bir kuvvet olarak tasarlayan Darwin'de bu türden bir kesintisizlik ve geniş düzeyde kapsayıcılık bulunmaz.

İbn Haldûn'a göre insan varlığı ruh ve beden olarak iki parçadan müteşekkildir. Ruhun bilfiil yönü akıl veya idraktir/*taakkul*. Bilfiil olmayan yönü ise bedensel kuvvetlerle/vasıtalarla kuvveden fiile geçirilir. Çocukların zayıflığı veya tamamlanmamışlığı böyledir. Tümelleri soyutlanma süreci ve akletme kuvveti tamamlandıkça insan olgunlaşır ve âlemi iki yönüyle dolaylı/*cismanî* ve dolaysız/*ruhanî* olarak kavrar. Ruhun önünde engel ve dolayım teşkil eden cismanî bedenin aradan çıkarılmasıyla *perde açılır* ve rüya, kehanet/fal ve tasavvufî riyazetle ruhanî kavrayış ortaya çıkar. Böylece doğrudan deneylenen ruhanî varlıklar/*gayb* ya oldukları gibi anlaşılır ya da daha çok hayal kuvvetine/*muhayyile* sevk edilerek çeşitli kalıplar halinde kavramlaştırılırlar (İbn Haldûn, 1988, C.1, 300).

Peygamberlerin melekler âlemine ittisal etme yeteneği ve bu yeteneği iradî olarak kullanabilme maharetleri, *vahiy almanın* farklı türden bir açıklamasıdır. İlahî bilgileri/*vahiy*, rabbânî marifetleri ve dînî ilimleri almak üzere, beşerî ve ruhanî varlığından sıyrılan peygamber, kısa süreliğine meleklik vasfı kazanır, ardından yeniden beşerî özelliklerine geri dönerek bu bilgileri insanlara tebliğ eder. Ancak din dilinde, *verilen* veya peygamberin edilgin bulunduğu bir süreç olarak bilinen vahiy, İbn Haldûn'un evrim anlayışında peygamberin etkin ve iradî fiillerinin sonucunda *alınmaktadır*. Vahiy, aynı zamanda bununla görevli bir melek tarafından yine seçilmiş bir insana getirilen Tanrı buyruğu olduğu halde, İbn Haldûn bu özel hadiseyi bir anlamda otomatikleştirerek teknik bir meseleye dönüştürmektedir. Buna göre insanlar âleminin son ufkunda yer alan her insan, buna komşu saf akılsal melekler âlemine geçebilir. Bu imkân tüm insanlara açıktır ancak istidadı yalnız peygamberlere hastır. Bu açıdan İbn Haldûn'un evrim sürecini sürdürmek ve sistemin bütünlüğünü sağlamak amacıyla yaptığı bu açıklama, bilindik vahiy alma hadisesinden farklı olmakla eleştiriye açık olsa da, varlık türleri arasında sınırlı organik, biyolojik, küllî ve kapsayıcı bir bütünlük, süreklilik ve bağ kurulmuş olur. Darwin'in evrim kuramı bu türden bir bütünlük arayışından uzaktır.

İbn Haldûn fizikî veya biyolojik bir yapıda düşünmediği insanın evrimini akılsal veya ruhsal bir kemal seviyesi olarak tasarlamakta ve düşüncesini eski insanlar, toplumlar ve umranın doğasından hareketle delillendirmektedir. Bazı ravîler, eski insanların boy, kilo ve kuvvet bakımlarından sonrakilere nazaran daha büyük olduklarını ileri sürerler çünkü onlardan kalan eserler daha büyük ve heybetlidir. Örneğin Mısır piramitleri akıl almaz büyüklüktedir. Bu anlamda eski kaynaklarda bu türden yapıların, fiziken daha büyük ve güçlü insanlar tarafından yapıldığına ilişkin rivayetler mevcuttur. İbn Haldûn'a göre ise eski insanlarla kendi dönemindekiler arasında yapısal bir fark bulunmaz. Söz konusu yapıların büyüklüğü hayret verici olsa da; evlerin, meskenlerin, kapıların, pencerelerin ve genel mânâda yaşam alanlarının daha büyük insanlar için yapıldığını gösteren bir delil yoktur. Diğer bir ifadeyle binaların kendileri büyüktür ancak kapı ve pencere gibi yapısal unsurları normal boyutlardadır. Bu anlamda bu

binaların teknik icatlarla imar edildiği düşüncesi daha makuldür. Dolayısıyla büyük ve dayanıklı binaların varlığı, eski insanların bedensel olarak daha büyük olduklarının değil, işlerinde daha iyi olduklarının, bu binaları yapmak için gerekli asabiyyelerinin daha kuvvetli, toplumsal yardımlaşmalarının daha sağlam, dayanışma ve mühendislik bilgisinde ileri ve işlerinde daha mâhir olduğunun kanıtıdır. Benzer şekilde bu binaların yapımına ilişkin devlet harcamalarının kayıtlarını abartılı bulanlar olabilir ancak o türden güçlü ve büyük devletlerde yaşamış olanlar için bu şaşırtıcı olmayacaktır. (İbn Haldûn, 2001, 429; İbn Haldûn, 1988, C.2, 632). O halde söz konusu eserlerin inşası ve imarı imkân dâhilindedir. İmkânı mantikî/aklî ve fizikî/doğal olarak iki kısımda ele almak mümkündür. Felsefede sıkça kullanılan bir örnekle kanatlı bir at düşünmek aklen mümkün fakat bunun fiziken varlığı imkânsızdır. Fiziken veya doğal olarak imkânsız olan bir şeyi aklen tasavvur etmeye ise bir engel yoktur. Tarihi/toplumsal bir mesele, günün toplumsal ilkeleri veya dinamikleri bağlamında değerlendirildiğinde ortaya çıkan hüküm geçerli olacaktır. Suyun suya benzediği gibi insan insana, toplum da topluma benzer. Bu binaların bugün inşa edilmesi aklen ve fiziken mümkünse, o gün de buna imkân var demektir. Bu, umran teorisinin evrensel prensibidir.

1.1. Kimya veya Evrimin İmkânı

İbn Haldûn'a göre kimya, 'hem altın ve gümüş üretmek üzere iksir hazırlama ve bundan medet uman kimselere satarak geçimini temin etme, hem de madenlerle hayvanların ve insanların tüy, kemik, dışkı vb. unsurlarını inceleyip doğalarını anlama ilmidir' (İbn Haldûn, 2001, 695; İbn Haldûn, 1988, C.2, 940). Kimyacılar, belirli kimyasal bir bileşikle/iksir madenleri birbirlerine dönüştürmenin yolunu bulduklarını ve örneğin gümüşü altın, bakırı gümüş yapabildiklerini ileri sürerler. Dönüştürücü iksir veya şerefli taş/*hacer-i mükrem*, mayanın hamuru kendi özüne döndürmesi gibi, temelde yedi adet madeni –altın, gümüş, bakır, kalay, kurşun, demir ve hâr-ı sînî/hârsînî⁴– doğal bir süreçle altına gümüşe döndürmektedir (İbn Haldûn, 2015, 289; İbn Haldûn, 1988, C.2, 965). Buna göre madenlerin doğasından hareketle ortaya çıkarılan bu dönüştürücü taş önce dövülerek un haline getirilir, içine katılması gereken diğer maddeler katıldıktan sonra sulandırılıp ateşte kaynatılır. Ardından güneşte kurumaya bırakılır. Geriye bazen bir tür toprak, bazen sıvı kalır. Altın veya gümüş formunu kabul etmeye en yakın madenlerden kalay, bakır veya kurşun ateşte kızdırıldıktan sonra bu iksirin bir miktarı ile karıştırılır ve o anda halis altın ortaya çıkar. Bu işlemde iksire *ruh* veya canlı ruh, madene *beden* denir.

Varlıkların değişimi/dönüşümü hakkında, Endülüs hükemâsı ve Fârâbî, birbiriyle aynı türden ve aynı öze sahip olan, yalnızca sertlik-yumuşaklık, sarılık-beyazlık-siyahlık gibi âraziları bakımından birbirinden ayrılan bu madenlerin birbirlerine tümüyle dönüştürülebildiğini kabul ederler (Fârâbî, 1951, 65 vd). İbn Sînâ ise, bu madenlerin türlerinin bir ve aynı olmadığını ve bu türden bir değiştirip dönüştürme kuvvetinin ancak Yüce Allâh'a has kılınabileceğini ileri sürer (İbn Sînâ, 1952, 47 vd). Tuğrâî de İbn Sînâ'nın yanıldığını çünkü kimyanın yaptığı şeyin yaratmak değil dönüştürmek olduğunu belirtir. Ona göre "kimyanın işlevi, yaratılmış varlığı, farklı türden ârazilar almaya hazırlamaktan ibarettir. Örneğin kırılan öküz boynuzu yere ekilir, zamanı gelince içi balla doldurulur ve bundan şeker kamışı çıkar, ölen arılarınsa buzağılardan yeniden meydana geldikleri bilinen bir şeydir. Dolayısıyla farklı türden varlıklar arasında geçişler ve dönüşmeler olağandır." İbn Haldûn'a göre, Tuğrâî'nin bu sözleri hakikati yansıtmaktan uzak birer söylencedir. İbn Haldûn içinse kimyada öncelikle, 'bir varlığın başka bir varlığa dönüştürülerek farklı ve daha değerli bir öze kavuşturulması' ilkesi ve bu amacın gerçekleşip gerçekleşmediği akılsal yollardan denetlenmelidir. Ona göre –İbn Bîşrûn'dan alıntıyla– kimyanın dönüştürücü kuvvetlerinin ilki boyanın beyaz beze geçmesi ve onu kendi rengine boyamasıdır. Burada boya

⁴Hâr-ı Sînî/Hârsînî; ham altın veya ayna imalinde kullanılan bakır gibi, demire benzeyen, dokunduğu yerde kıl bitmeyen veya dokunduğu şeyi hemen öldüren bir maden olarak tanımlanır. Bu maden hakkında, Çin'de bu madenden yapılan aynalara bakanların ağzı eğri veya yüzü çarpıksa düzeldiği vs. türünden efsanevi sözler de rivayet edilir. Bazı yazarlara göre bu çinkodur/*tütiya*, eğer demir sülfatla/*zâc* karıştırılırsa *ruh-i tütiya* olur. Eski kaynaklarda her iki şekliyle de geçer. Bu madenlerin göz hastalıklarına iyi gelmesi ve okların ucuna sürülerek dokunduğu kimseyi öldürmesi, aslı-astarı olmayan bir söylencelerdir (İbn Haldûn, 2015, 289).

özü itibariyle yok olur, bez bâki kalır ve renk değiştirir. İkincisinde ise, toprağın bitkiye geçmesi veya hayvanın bitkiyi hazmetmesi gibi, var olan öz değişip yepyeni ve farklı bir öze dönüşür. Böylece bitkinin içinde toprak, hayvanın içinde bitki gibi, madde/*canlı ruh* ve cevherleri/*ecrâm*, tabîî bir süreçle, özlerini tümüyle yitirerek farklı bir öze dönüşürler. Bu iki kuvvet, varlıkların başka varlıklara dönüşebileceğinin bir kanıtıdır. Ancak iksirle maya birbirlerine benzer kabul edilemez çünkü maya, hamuru daha kolay sindirilmesi için kontrollü biçimde bozarken/*fesâd*, iksir değersiz bir madeni daha değerli bir hale –oluşma, yaratma anlamında– dönüştürür/*tekvîn*. Bozulma oluşuma, fesâd tekvîne, maya iksire nispet edilemez. Dolayısıyla kimya/simya iddia edildiği gibi doğa ilimlerinden değildir (İbn Haldûn, 2001, 695; İbn Haldûn, 1988, C.2, 940).

Toprağı değiştiren ve bitkiye dönüştüren kuvvet/*kimya taşı*, madende veya toprakta değil bitkide; bitkiyi değiştirip hayvana dönüştüren kuvvetse bitkide değil hayvanda içkin bulunur. Böylece bitkiler ve hayvanlar, kendileriyle beslendikleri varlıkları kendilerine dönüştürürler. Dönüşen varlıklarda ise kendinden daha latif bir varlığa dönüşmek arzusu ve yönelimi vardır. İbn Haldûn'un evrim düşüncesinin sürekliliği bakımından, bitkilerin ve hayvanların da kendileriyle beslenen ve kendilerinden daha latif bir varlık olan insana dönüşmesi mümkün görülebilir. Fakat ona göre, insan gıda olarak kullandığı bitki ve hayvanları kendi özünde dönüştürdüğü halde, dönüştürücü iksirin etkisinden uzaktır, kimyasal bir bileşik olan iksirin âlemde hayvandan öteye sirayet edeceği başka bir varlık yoktur ve iksirle dönüşüm hayvandan öteye geçmez. Kesif bir varlık olan hayvan daha latif bir varlık olan insana değil, kesif başka varlıklara dönüşür. Çünkü varlık âleminin en latif unsuru olan *ruhun* hayvana dönüşmesi, aslında yalnızca şeklen benzeşim biçimindedir. Örneğin bitkilerin ruhları, insanlar veya melekler gibi latif değil, kendileri gibi kesif olduğundan hareket edemez. Ateşe tutulan varlığın eriyip buharlaşması, bir anlamda eski ruhanî yapısına geri dönmesi ve bedensel olduğu halde üzerinde ruhsal bir hal barındırması demektir. Hareket eden ruh/*hayvan*, sakin ruha/*bitki* göre daha latiftir. Soluk almak ve gıdayı kabul etmek bakımlarından hayvan bedeni, kimyevî muameleye daha açık ve daha uygundur. Dolayısıyla madenler, bitkiler ve hayvanlar üzerinde dönüştürme etkisine sahip kimyevî madde, esas itibariyle insana yükselecek denli kuvvetli değildir. Bu iksir; çok sayıda maden veya varlıktan onunla aynı öze sahip yalnızca bakır, kalay veya kurşun gibi madenleri altına dönüştürdüğü halde, hayvan kemiği gibi farklı öze sahip varlıklar üzerinde aynı kesin etkiyi göstermeyebilir. Varlıklar bir aynı öze sahip varlıklarla veya kendi şeklinden olanla; latif latifle, kesif kesifle birleşir ve tepkimeye girer. Bu anlamda varlığın doğasını keşfetmek ve diğer varlıklarla uyumlu farklı iksirler üretmek gerektiğinden, doğal değişim, hem her tür varlığı içermez, hem her varlığın her varlığa rastgele biçimde değişmesi söz konusu olmaz, hem de değişim kuvveti içsel ve kendiliğinden değil dışsal ve amaçlıdır (İbn Haldûn, 2001, 696 vd.; İbn Haldûn, 1988, C.2, 942 vd.).

Bedensel gıda olarak insan bitki ve hayvanı dönüştürüp kendine katar ancak canlılık özü olan ruh, insanda en *kâmil* seviyede bulunur. İnsanlar ve melekler diğer varlık türleri gibi edilgin ve ruh kabul eden bedenler değil, etkin varlıklardır. Bu anlamda İbn Haldûn'da evrim, madenden bitkiye, bitkiden hayvana dek canlı ruh vasıtasıyla *bedensel* ve *ruhsal*, insandan meleğe doğru ise *yalnız ruhsaldır*.

Kendi içinde evrilerek bedensel ve ruhsal bir dönüşümle insanın melekler âlemine ittisali, bu noktada tasavvufta dile getirilen *vahdet-i vücud* düşüncesiyle benzeşmektedir. Tasavvufta vahdet-i vücud, Hak ile yaratılmışların/*halk* varlıkta birliği ve bu birliğin müşahedede değil dışta ve gerçekte bulunmasıdır. Bunun için beşerî tüm varoluş hallerinden soyutlanılmalı, hissî, aklî ve hayalî varlık biçimlerinden uzaklaşarak vücuda yaklaşmalıdır. Burada vücud, Hakk'ın vücududur (Demirli, 2012, 431 vd.). Oysa melekler âlemine geçen insanın, evrimleşerek yücelmesinin son sınırı Tanrı ile ittisali, bir anlamda *Tanrısallaşması* olacağından, İbn Haldûn bu düşünceye radikal biçimde karşı durur ve insanın evrilmesi/dönüşmesi sürecini, bu noktada açık ve aydınlatıcı olmayan bir düşünce, zayıf bir açıklama ve keskin bir dönüşle keser.

İbn Haldûn'a göre her varlık, değişimini bir süreç içerisinde gerçekleştirir ve tekemmül sürecinin her aşamasında farklı bir yapı ile karşılaşır. Dört unsurun farklı miktarlarda farklı

aşamalarda bir araya gelmesi varlığı tamamlar ve sürecin sonunda şey hâsıl olur. Örneğin insanın bir meni parçası iken kan pıhtısına, ardından et parçasına, bundan sonra form kazanarak cenin olmasına, bebek olarak doğup büyümesine ve gelişmesine bakıldığında, değişimin her aşamasında birbirinden farklı yapılar olduğu, doğal zaman içinde ve kendi dinamikleri çerçevesinde gerçekleştiği görülür.⁵ İnsan dokuz ayda, altın ise yaklaşık bin seksen yılda meydana gelir. Oluşum zamanını kısaltmak için iksir kullanmak ve maddenin yapısal unsurlarını çoğaltmak iddiası, her aşamasıyla tek tek gösterilemezse her varlık için etkili olmadığı ve ortada büyük bir sahtekârlığın bulunduğu söylenebilir. Çünkü bir varlığı meydana getirmek, bir anlamda onu yaratmak ve tüm aşamaları ve tüm nitelikleriyle ihata etmek demektir ve bu delil isteği kimyacılar karşı en etkili itirazdır (İbn Haldûn, 2001, 721 vd.; İbn Haldûn, 1988, C.2, 967).⁶

Bu anlamda kimya, aklın iş gördüğü doğa bilimlerinden değildir ancak ruhânî nefslerin etkilerini barındıran sihir ve tılsım gibi faaliyetlerden sayılabilir. *Ruhânî nefsler* doğada etkindirler ve açık, bilinir ve iyi yönlü olduklarında *keramet*, kapalı, gizemli ve kötü yönlü olduklarında *sihir* olurlar. Kimya, farklı madenleri altına dönüştüren kapalı ve gizemli yapısıyla özü ve fiili bakımından sihir türünden ve bilgisi her defasında yeniden keşfedilen bir faaliyettir. Sabit kaynaklar ışığında bir kesinliğe sahip değildir (İbn Haldûn, 2001, 695; İbn Haldûn, 1988, C.2, 940).

İbn Haldûn için şeyi kendi doğal ve olağan süreci dışında varlığa getirmek, yaratmak, değiştirmek veya dönüştürmek kuvvetine, emrine ve lütfuna yalnız Yüce Allâh sahip olsa da, eşyanın özünü değiştirmek ve onu bir halden başka bir hale döndürmek imkânı var demektir. Söz konusu lütuf dairesine peygamberlerin/*enbiyâ* mucizeleri ile evliyaların kerametleri de dâhildir. Mucize ve keramet dışındaki dönüştürme etkinlikleri ise ancak sihirdir. Allâh'ın insana bahşettiği ve eşya üzerinde tasarruf kuvveti sağlayan mucize, keramet ve sihir arasındaki farklara ileride değinilecektir fakat farkın temelde işlevsel olduğu ve Allâh'ın rızasına uygun kullanıldığında doğru ve hak, Allâh'ın rızasına aykırı kullanıldığında yanlış olduğu söylenebilir.

Her varlığın kendi cinsinden ve daha mükemmel olan bir üst örneği ile birleşmek arzusu içinde olduğuna musikî bahsinde de değinen İbn Haldûn, yumuşak, ahenkli ve ruhla aynı tondaki kokuların, melodilerin hatta insanların, ruha yakın geldiğini ve birleşme arzusunun böylece doğduğunu belirtir. Sevgililerin, dostların, sevilen koku veya müziklerin derin anlamı budur. *Varlık* veya *var olmak* kavramı her varlığın diğeri ile tek ortak noktasıdır ve evrendeki her varlıkta en mükemmel varlıkla *imtizac* ve *ittihâd* arzusu bulunur. Burada dile getirilen birlik düşüncesinin tasavvufî birlik/*vahdet* düşüncesiyle ilişkisi kurulursa, İbn Haldûn'un tasavvuf bahsinde

⁵İbn Haldûn'un, insanın yaratılışına ilişkin olarak işaret ettiği âyetlerin tamamı şöyledir: Mu'minûn Sûresi, (23/12-14): "Muhakkak ki biz insanı çamurdan/*tîn* (gelen/alınmış) bir özden/*sülâle* yaratık. Sonra onu sağlam bir korunakta döllenen yumurta/*nuḫfe* haline getirdik. Sonra nutfeyi rahimde asılıp beslenen embriyo/*alaka* yaptık, alakayı şekilsiz et/*mudğâ*, mudğayı kemik yaptık ve kemiklere adale giydirdik. Nihayet onu bambaşka bir yaratık olarak inşa ettik. Yapıp yaratanların en iyisi/güzeli olan Allâh ne yücedir." Benzer şekilde bkz. İnfîtâr Sûresi, (82/7).

⁶İbn Haldûn'a göre, madenleri parlatarak, civa ile karıştırarak veya eritilmiş madene az bir miktar altın veya gümüş katarak zengin ve cahil Bedevîleri kandıran bu dolandırıcılarla mücadele edilmeli, bu kimselerin hırsızlık suçundan elleri kesilmelidir/*hadd-i sirkat*. Mâide Sûresi, (5/38) âyette: "Kadın veya erkek hırsızların ellerini, yaptıklarına karşılık ve Allâh'tan bir ibret olarak kesin. Allâh yüce/güçlü ve hikmet sahibidir" denmektedir. Hırsızlık suçunun sübut edebilmesi ve el kesme cezasının uygulanabilmesi için suçlunun ceza ehliyetine sahip, akıllı, suçu kasıtlı ve bilinçle işlemiş olması gerekir. Bu anlamda İbn Haldûn hadd-i sirkat şartlarının sağlandığı dolandırıcılığı, nitelikli hırsızlık olarak anlamaktadır. Ancak kimyacılar arasında halkı kandırmak arzusunda olmayan, yalnızca kendi ham hayalleri peşinde koşan ve bu ısrarlarını tutkuya dönüştüren kimseler de vardır. Bu kimselerinse akıl ve deney bilgisinden uzak hallerine yalnızca acımır. Kazancını çalışarak ve kendi emeğiyle elde etmek irade, kuvvet ve imkânına sahip olmayan aciz ve güçsüz kimselerin meylettiği sihir veya kimya, fakirin ekmeğidir. Örneğin gündelik geçimini sağlamakta zorlanan Fârâbî iksirle altın elde etmeyi mümkün görürken, varlıklı bir kimse olan İbn Sînâ buna inanmaz ve reddeder. Dolayısıyla İbn Haldûn'a göre toplumsal şartlar, yaşam şartları ve özellikle maddî yetersizlik, sıradan insanı da filozofu da olmayacak şeye inanır hale getirebilir. Sihirli bir iksirle sıradan ve değersiz bir madenin altına dönüştürülebileceğine bel bağlanan toplumsal yaşam ve ekonomik şartlara bağlanması ilginç ve dikkat çekicidir. Demek ki bu türden imkânsız bir umut, asil olarak güçlükler karşısında insanı ayakta tutan ve şevke getiren psikolojik bir kuvvettir (İbn Haldûn, 2001, 721 vd.; İbn Haldûn, 1988, C.2, 964-5).

reddettiği bu düşünceyi, musikî bahsinde kısmen kabul ettiği düşünülebilir (İbn Haldûn, 2001, 534; İbn Haldûn, 1988, C.2, 756).

Bu bağlamda İbn Haldûn varlıkların değişimleri/*changement* ve birbirlerine dönüşümlerini kimyada kabul eder. Ancak bu değişim süreci tek yönlü, *gelişmeye* dönük ve sınırlıdır ve her madde için geçerli değildir. Darwin'in değişim ilkesi ise çift yönlü ve yalnızca ilerlemeye dönük değil *gerilemeye de* açıktır, dolayısıyla bu ilke bakımından iki düşünür birbiriyle uyumlu değildir. Ayrıca İbn Haldûn'a göre varlıkların evrimi rastgele değil, sadece kendi ufuklarına komşu ufukların yakın üyelerine dönüktür. Böylece aralarındaki anatomik farklılıklara rağmen, kesif varlık latif varlığa, temelde ruhî varlık olan insan meleğe dönüşebilir. İbn Haldûn'un değişim ilkesi, içerdiği örtük bir planlama ve varlığın gelişip yücemesi amacına dönük olma özelliğiyle, evrimde amaçlılığı reddeden Darwin'le uyumlu değildir (İbn Haldûn, 2001, 719; İbn Haldûn, 1988, C.2, 962).

1.2. Tasavvufta Evrim veya Evrimin Yöntemi

Tasavvuf, İbn Haldûn'a göre İslâm'da sonradan ortaya çıkan naklî bir ilim, züht ve ahlâk odaklı, ibadet yoğunluklu, dünyevî güzellikleri ve rahatı terk ederek günahlardan ve halktan tümüyle uzak bir yaşamın benimsendiği bir disiplindir. Tasavvufun bu yönlerini beğendiği halde, vahdet-i vücud düşüncesini onaylamaz. Ona göre halktan uzaklaşıp ibadete yönelerek ruhsal ve dînî mertebeleri zamanla aşarak nihayet en üst mertebeye olan 'Allâh'tan başka ilah olmadığına şahadet etme/*tevhîd* ve *irfan* makamına ulaşan mutasavvıf/*zâhid*, Hz. Peygamber ve sahabenin yolunu takip eden kimsedir. Bu mertebeleri elde etmelerinde sabır, şükür, kabz, bast, ferah, hüzn, rıza, gadap gibi haller etkilidir. Fakat bu hallerden evvel ve bunlarla birlikte *imanın* bulunması zorunludur çünkü hepsinin kökü *itaat* ve *ihlâstır*. Böylece tasavvuf, ibadâtın kusurlardan temizlenmesi, riyazetle ruhun arındırılması, nefis muhasebesi ve mücâhededen doğan ruhî bir zevk haline gelir. Ahlâkî bir yönelim olarak tasavvuf, Gazâlî'nin ince ve derinlikli tetkikleri sonucunda *dînî* bir ilim halini almış, kulun göğsünden/*sadr* çıkıp/*sudûr* bireyselliğini aşarak yazılı/*sutûr* ve aktarılabilir bir yapıya kavuşmuştur.

İbn Haldûn'a göre Asr-ı Saadet ve Emevîlere dek süren dönem, İslâm'ın bedevîlik dönemidir. Emevî devlet ve siyaset tarzının etkisiyle hadarî yaşam tarzı ortaya çıkınca, Müslümanlar arasında bedevîliğin izleri silinmiştir. Tasavvuf da ilk olarak, Hz. Peygamberin bıraktığı mirasa sade, gösterişsiz ve içten biçimde bağlı kalmak ve zühd içinde yaşamak arzusu duyan sahabe arasında ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla sûfî yaşam tarzı, yeni bir oluşum olarak bir farklılaşmanın değil tersine aynılaşmanın veya öze uygunluğun bir ifadesidir/yorumudur. Çeşitli özellikleriyle genel anlamda bedevîliği hadarîliğe tercih eden İbn Haldûn, bedevîliğin bir ürünü olan işte bu erken dönem sûfî yaşam tarzını övüp yüceltmekte, sonradan ortaya çıkan hadarî yaşam ve onun ürünü *vahdaniyetçi tasavvufu* reddetmektedir.

İnsan evreni dışsal olarak *duyu algısı* ile kavrar, içsel olarak *ruhıyla* keşfeder. Dışsal ilgileri süre giden kimsenin içsel kuvvetleri ve ruhu zayıftır. Tersine dış dünyaya duyusal ve bedenî ilgilerini azaltıp düşünen ruhu beslediği ölçüde kişinin iç dünyası zenginleşir, ruhsal kuvvetleri yükselir.⁷ Bu yükselişle mutasavvıf ruh, melekî âlemi keşfe dalar, ilahî lütuflara ve ledünnî ilimlere doğru açılır ve varlığın hakikâtini elde eder. Bu makamlarda sûfî, gerçekleşmeden evvel olayların seyrini bilmek, sıradan varlıklar üzerinde tasarrufta bulunmak ve diğer nefislerin kuvvet ve varlığını kendi yüksek kuvvetlerine itaat ettirmek türünden kerametlere sahip olur. Böylece önündeki perde/*hicâb* kalkar/*keşf* ve gayb âlemini kendinde seyre dalar. Bu anlamlarıyla söz konusu yükseliş kimyada sözü edilen, insanın kendi yapısından farklılaşıp dönüşerek ruhen evrimleşmesinin bir formu kabul edilebilir (Kısmen özetlendiği haliyle bkz. Gazâlî, C.3, 2012, 53 ve Riyazetu'n-Nefs).

⁷“İçimden Şu Zalim Şüpheli Kaldır” şiirinden (1975) İsmet Özel'in diliyle söylessek: “İnsanlar/Hangi dünyaya kulak kesilmişse öbürüne sağır/O ferah ve delişmen birçok alınlarda/Betondan tanrılara kulluğun zirrhı vardır.” (Özel, 2017, 197).

İmanın gerekli şart olmadığı keşf yolu, İbn Haldûn'a göre yalnızca mutasavvıflara özgü de değildir, yoğun açlık ve riyazet durumunda büyücülere, sihirbazlara, falcılara veya gayrî Müslimlere de açıktır. Fakat iman elde edilen bilginin doğru biçimde kullanılabilmesini sağlar. Dolayısıyla tasavvufta önemli olan keşfe nail olmak değil bunu *istikamet* üzere riyazet ve ibadetle elde etmektir. Mutasavvıfların riyazet, ibadet ve amelle örülü bir hayatı, ruhsal arınmayı, temizliği, bunu ruhsal boyutlara taşıyarak derin bir biçimde yaşamayı, Allâh'a, kullarına ve tüm diğer varlığa karşı en açık ve içten bir tavırla hareket etmeyi benimseyen bu yaşam biçimi, her yönüyle beğeniye değerdir. Ancak sâlik bazen kendisini tüm varlıkla ve evrenle birlik/*cem'* halinde bulur. Burada kalması sakıncalı olduğundan derecesini yükseltmeli ve ayrılık/*fark* makamına çıkmalıdır. Bu ilerleyişin sonunda ise insan, melekler âleminin nihayetinde Bir'le bir olmak imkânını bulur. İşte İbn Haldûn'un, *ittihatçı mutasavvıflar* olarak adlandırdığı kimselerle yaşadığı düşünsel ayrılık kendisini bu noktada gösterir. Tasavvuf yolunun vicdanî ve kalbî sonuçları genel itibariyle aklın değil batınî hislerin etkinlik alanına girdiği halde, Allâh'ın evrenle ve insanla ittihadı tümüyle ortak duyuşsal tecrübe ve aklî delillendirmenin dışındadır, bu anlamda ileri sürülen düşüncelerin reddiyle kabulü birbirine denktir. Buna göre, sonsuz ve kadim bir varlığın sonlu ve hâdis bir varlığa enkarne etmesi, tasavvur etmesi zor bir görüştür. Fakat bu düşünce aynı zamanda hem Tanrı'nın kendisini Hz. İsâ'nın bedeninde var etmesi hem de İmamiye Şiîliğinin *masum imam* düşüncesine benzemesi bakımlarından da kabul edilemez. Evrenle birliğin duyu, idrak veya akıl ile olduğunu ileri süren panteist düşünürler, O olmadan varlığın ayakta kalamayacağını ileri sürerler ve *muhdes varlığı kadim varlığın mazharları* olarak kabul ederler. Râfîzî Şiîliğe göre Allâh, masum imamın bedenine hulûl eder ve onunla *bir* olur. Böylece imam ilahlaşır. Tasavvufta kullanılan *kutb* kavramı, masum ve ilahî imam inancının yerini alır. Buna göre *âriflerin reisi* hayatta kaldığı müddetçe kendisine denk bir varlık bulunmaz ve ruhu kabz edildikten sonra yerine varisi geçer. Bu yaklaşımı İbn Sînâ'nın da *el-İşârât*'ta kabul ettiğini belirten İbn Haldûn, giderek Râfîzî düşünceyle karıştığından dolayı vahdet ve keşf düşüncelerini reddeder (Kısmen özetlendiği haliyle İbn Haldûn, 2001, 611-5; İbn Haldûn, 1988, C.2, 853-9).

İbn Haldûn tartışmayı Allâh ile evren arasındaki ilişki üzerinden de ele alır. Allâh'ın evrenden ayrı mı/*mübâyenet*, (İbn Haldûn, 1988, C.2, 854) yoksa onunla birleşik mi/*muttasıl* olduğu meselesinde fıkıh mekânda ayrılığı benimser, kelam Allâh'ın evrenden ayrık veya ona birleşik olduğunun söylenemeyeceğini ileri sürer, felsefecilerse O'nu evrenin içinde veya dışında kabul etmezler. Tasavvufta Allâh evrendeki varlıklarla birdir, bu birlik ya Allâh'ın onlara enkarne/*hulûl* etmesiyle ya da onların ta kendisi olmasıyla mümkündür. Dolayısıyla tasavvuf düşüncesinde ister tümel ister tikel mânâda olsun, evrende Allâh'tan başka bir şey var değildir (İbn Haldûn, 1988, C.2, 853 vd.). İbn Haldûn içinse ayrıklık veya birleşiklik ancak mekânda söz konusu olduğundan ve Allâh'a da bir *mekân* atfetmenin imkânı olmadığından, Allâh'la evren arasında bu türden bir ilişkiden söz edilemez. Felsefede sözü edilen Allâh'ın evrene içkin veya onu aşkın oluşu da böyledir. Allâh zâtı, özü, nitelikleri ve varlığı ile tüm evrenden ayrıdır. Bunun zıddı ancak birlik/*ittihad* olabilir ve Allâh ile ittihad bu yönüyle de mümkün değildir (İbn Haldûn, 1988, C.2, 854).

Buna karşın İbn Haldûn yukarıda eleştirip reddettiği evtâd ve abdâl kavramlarını Mısır'da Sultan Berkûk Hankâhî'nin açılış konuşmasında kullanmıştır (İbn Haldûn, 1998, 1111; İbn Haldûn, 2011, 183). Yine daha önce *Bir/Allâh ile bir olma* düşüncesiyle birlikte ele aldığı ve reddettiği *keramet* konusunu, tasavvuf bahsine sonradan yazdığı anlaşılacak zeyl ile kısmen onaylamış ve mutasavvıfın âleme tasarruf etmesi, kerametleri ve gaybtan haber vermesi gibi hususları da hakikât kabul etmiştir. Kelamcıların kerameti reddetmesinin sebebi, ona göre mucize ile karıştırılması olabilir ancak bu problem, peygamber ile veli arasındaki ontolojik ve epistemolojik farkların serimlenmesiyle ortadan kalkar. Peygamberin mucizesi vahiyle gerçekleşir, meydan okuma veya önceden haber verme/*tahaddi* içerir ve yalancının yalan sözünü tasdik için kullanılamaz. Mucize, peygamberin doğru sözünü tasdik eder ve bu söze aklî biçimde delalet eder. Velinin ise keramet göstermek imkânı kendi elinde değildir, keramette tahaddi bulunmaz ve hem keyfiyeti hem kemiyeti bakımından mucizeye oranla daha aşağıdadır (İbn Haldûn, 1988, C.1, 279). Bunlardan hareketle İbn Haldûn'un, Mağrib'te bulunduğu genç

yaşlarında, bilgisinin de zayıflığıyla reddettiği tasavvufu, bilgi ve tecrübesi geliştikçe kabule yaklaştığı görülmektedir. O kadar ki Fromherz, onu hal ve tavırlarıyla pek çok açıdan sufi olarak tanımlar (Fromherz, 2018, 86).

İnsanın evrimleşerek melekler âlemiyle ittisaline imkân veren tasavvufî yollar temelde ikidir. İlki, akla dayalı bireysel gayrettir. Burada etkin kuvvet ferdin kendi başlıca içsel kuvvetleri, akıl ve okuduklarını anlama ve uygulama yeteneğidir. Bu yolda a) bu kuvvetler her akıl ve irade sahibinde ortak olarak bulunur. Bu anlamda isteyen ve yönelen her sâlik, yolu kendi başına baştan sona kat etmek ve Allâh'a ulaşmak kudretine sahiptir. Allâh'a ulaşmanın imkânı akıl ve iradede olduğundan bu metotta bir mürşide ihtiyaç duyulmaz. b) Bu metotla ulaşılan Allâh tasavvuru akılsaldır. İkincisi ise kâmil ve tecrübeli bir mürşidin rehberliğidir. Önünde yol gösterici bir rehber olmayan sâlik, tecrübesizliğinin bir sonucu olarak hatalı yollara savrulup hedefinden uzaklaşabilir. Ancak mürşidin tecrübesi, kemali ve yetkinliği bir ön kabulden ibarettir. Çünkü sâlik, mürşidin seviyesini belirleme gücünü haiz değildir. Tasavvuf her ne kadar içsel ve ferdi bir tecrübenin hakikâti olsa da, bir mürşidin rehberliğinin kabulü ile objektif, nesilden nesle aktarılan ve sabit/*skolâstik* bir öğreti halini alır. Bu metotta akla ve iradeye başvurulmaz, benlik ise baskılanması gereken bir öğeye/*nefs* dönüşür (İbn Haldûn, 1998, 79).

Dolayısıyla İbn Haldûn'a göre insanın tek yol göstericisi Allâh'tır. Değerlendirme, tefrik, temyiz, ilim ve mârifeti tahsil etme kuvvetleri aklın doğasındadır. Akıl, düşüncesine Yaratıcıyı konu edinir, O'nun varlığının delillerine ve mükemmel bilgisine ulaşmak arzusu ve amacıyla kuvvetlerini harekete geçirip ardı ardına akıl yürütmeler ve çıkarımlar yapar. Bu hususta diğer organlarda olmayan türden bir kuvvet ve hıza sahiptir, yorulmaz ve hızı kesilmeksizin bir anlık sürede sayısız akıl yürütmeyi yapar, amacına ulaşmak için düşünceyi tamamlamaya ve mükemmelleştirmeye çabalar. Namaz, oruç, Hac vb. bedensel/*zahirî* ibadetler yanında, imana özgü bazı husus ve sıfatlar gibi içsel/*kalbî* veya *bâtinî* kaynaklar akli tamamlayan kaynaklardır. İçsel sıfatlar iffet, sabır, hayâ gibi olumlu ve iyi olabildikleri gibi riyâ, haset, kin ve kibir gibi olumsuz ve kötü de olabilir. Bu kaynaklarla insan bütüncül bir varlığa dönüşür. *Zahirî* amellerin yönünü *Bâtinî* ameller belirlediğinden, *zahirî* amellerden daha önemlidirler. Vücuttaki bir et parçasının iyi olmasının tüm vücudu iyi etmesiyle onun kötü olmasının tüm vücudu kötü etmesi (*Buhârî*; İlm, 39; *Müslîm*; Mûsâkât, 20; *İbn Mâce*; Fiten, 14; Ahmed b. Hanbel; *Müsned*; IV, 270.) hususundaki hadis de kalp ve burada ortaya çıkan iman hareketiyle ilgilidir (İbn Haldûn, 1998, 82). Kalbin ve aklın gösterdiği amelleri bedensel olarak tekrarlamak bu fiillerin nefste yerleşmesini sağlar. Nefste sağlam biçimde yer eden ve alışkanlık halini alan fiiller, geri dönerek daha çok tekrar edilir ve sonuçta ortaya çıkan hidâyetin etkisiyle, nefse başlangıçta zor gelen fiiller giderek kolaylaşır ve pekişir. Dolayısıyla fiillerin başlangıcı bedenî organlar gibi görünse de onlara bu itkiyi veren kalptir. Bu temrinleri aralıksız gerçekleştiren herkes, arzu ettiği amaca ulaşır. Ancak kalpte ve akılda ortaya çıkan hallerin bazıları ilerlemeyi ve yükselmeyi sağladığı halde, bazıları mutsuzluğu getirebilir. İçsel ve dışsal tüm fiiller buna tabi olduğundan, hangisinin terk edilip hangisinin beğenileceği ancak *şeriâtle* bilinebilir (İbn Haldûn, 1998, 84). Tüm amellerin başı olan iman, işte bu yüzden bütün mutlulukların en yükseğidir. Buna karşın *batinî* amellerin denetlenmesi ve kontrol altında tutulması güç olduğundan ara verilmeksizin baskı altında tutulması gerekir. Bunun bilgisine ancak Allâh ve Peygamberi vâkıftır. Bu anlamda insanın, kalbini istikamet üzere biçimlendirmesi ve bedeni ile uyumlu hale getirmesi ancak onların ilahî yönergeleri ve uyarıları ile mümkündür (İbn Haldûn, 1998, 87). Mutasavvıflar, işte bu kuvvetlerini kullanarak yükselir, ruhen incelir ve insanlık vasıflarını aşarak melekler âlemine ittisal ederler. Bu birleşme vahiy alma türünden değil ilham alma, ses duyma kısmî ve çoğu kere sistematik olmayan görüntüler görme biçiminde hâsıl olur. Bu süreçte ortaya çıkan *keramet*, *keşf*, *sekr* ve *gaybet* halleri sâlikin kendi isteğiyle değil, Allâh'ın bir lütfu olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla mutasavvıfların, aklın ortadan kalktığı *vecd* esnasında keşfettikleri çoğu kere din dışı şeyler ve söyledikleri sözler/*şatahât* mazur görülmelidir. Bu söz ve halleri sorgulamak aklın başa çıkabileceği şeyler değildir, üzerlerinde daha fazla söz sarf etmemelidir (İbn Haldûn, 2001, 611, özellikle 616; İbn Haldûn, C.2, 1988, 849, özellikle 853).

1.3. Evrimle İlgili Diğer İlimler

İbn Haldûn insanın evrimini bunlardan farklı ilimlerle de ilişkilendirir ve bu ilimleri esas itibariyle gaybı bilmek ve gelecekte haber vermek yönleriyle ele alır. Bunlardan biri gerek bireysel gerek devlet yaşamı düzeyinde ilgi uyandıran gelecekte haber verme/*cefr* ilmidir. Olayları hakikâtte olmadan evvel bilmek arzusuyla dolu kimselerin desteğiyle hadarî umrana özgü kâhinler, falcılar, müneccimler veya rüya tabircileri ortaya çıkar ve bunların şehir hayatındaki yer ve önemi inkâr edilemeyecek denli büyüktür. Şer'î ilkeler bakımından varlığı tartışmalı olan bu ilimler toplum yaşamının bir realitesidir. Gelecekte haber vermeye *hadasân*, şiir biçiminde ve şifreli yazım tarzına *melhâme* ve bu işle uğraşanlara *kâhin* veya *arraf* denir.

Bu yöntemlerin en ünlüsü; kelimeleri oluşturan harflerin sabit sayısal değerinden hareketle kelimenin gizli anlamlarını çıkarsama yöntemi olan *cefr* veya *cifrdır*. Bu harf hesabına, çoğu kere Kur'ân-ı Kerim'de yer alan hurûf-u mukatta', bunların sayı değerleri ve dört unsur da eklenir. *Cefr* ilminin kökeni olarak Câfer-i Sâdık'tan rivayet edilen, içerisinde Kur'ân'ın tefsîrine yönelik batınî bir takım anlamlar ve gelecek olaylara karşı yakınlarına uyarılar içeren, orijinalitesi ve güvenilirliği şüpheli bir eser gösterilir. Ancak İbn Haldûn'a göre bu şüphe yalnızca eserle ilgilidir. Çünkü evliyâ keramet gösterebildiğine göre, Hz. Peygamberle doğrudan bağı olmadığı halde ehl-i beytten olan Cafer-i Sâdık da bu türden bir mucize gösterebilir ve gelecekte haber verebilir. Buna karşın bu ilimler aklen tutarsız olduklarından hakikâtin bir delili olamaz. *Cefr* ilmine bedevî umranda iltifat edilmez, hatta doğrudan hadarî umrana dâhil edilen *cefr*, *hadasân* ve *melâhim* esas itibariyle umranın bozulma göstergelerinden sayılır.

Müneccimler gelecekte haber verme işini yıldızlara bakarak, güneşin ekinoks üzerindeki yıllara yayılan hareketinden/*kıran* çıkarsayarak ve bir takım hesaplamalar sonucunda yaparlar. Altmış yıllık döngü küçük, iki yüz kırk yıllık döngü orta ve dokuz yüz altmış yıllık döngü büyük kıran olarak adlandırılır. Küçük kıran âsilerin zuhûruna, şehirlerin ve umranın harap olmasına, orta kıran devleti genel olarak tehdit eden grupların varlığına, büyük kıransa mülkün el değiştirmesi, asabiyyenin bir kavimden diğerine geçmesi gibi büyük iş ve olaylara delalet eder.

Yıldız dereceleri, açıları ve harf hesapları üzerinden geleceğe dâir bilgi çıkarsamak işinde Cîrâş b. Ahmed Hâsib, Ebû Ma'ser ve Hârûn Reşid ve el-Me'mun'un müneccimliğini de yapmış olan ünlü İslâm filozofu Kindî ustalaşmıştır. Kindî'nin *cefr* adında bir kitabından bahsedilse de eserin varlığına ilişkin kesin bir delil bulunmamaktadır. İbn Arabî ise Mısır'dayken, içerisinde karışık ve anlaşılmaz sözler bulunan böyle bir eser kaleme almıştır. Bu müneccimlerin bir kısım kehanetleri yanlış çıksa da, Abbasî hilâfetin sonlarında kuzey doğudan Türklerin gelip devlete gâlip olacakları ve ileride Rum illerini de ele geçirecekleri türünden doğru haberleri de olmuştur. Kâhire'nin ömrünün 832 yıl olacağına ilişkin hesaplar da ciddiye almaya değerdir. İbn Haldûn'un bu bahiste ismini andığı İbn Sînâ ve İbn Akb'a nispet edilen eserlerse yalnızca kıranlara ilişkin astronomik bilgiler olup müneccimlikle ilgili değildir. Esasında geleceğe dair haberler içeren şifreli *melhâmeler* uydurmak ve bunlara meraklı kimseleri kandırmak o kadar da zor olmasa gerektir. Bu anlamda İbn Haldûn'un *cefr* ile ilişkin düşünceleri kesinlik arz etmez (İbn Haldûn, 2001, 411-6; İbn Haldûn, C.1, 1988, 604-10).

Söz konusu bu sapkın ilimler yanında peygamberlerin, velilerin ve ilahî rüya görenlerin halleri haktır (İbn Haldûn, 2001, 415; İbn Haldûn, C.1, 1988, 611). Ona göre peygamberlerde, sıradan beşerî haller dışında ilahî bir takım hal ve eğilimler vardır. Öncelikle diğer insanlarla ortak olan şehvet, arzu, gadap ve hırs gibi duygularında rabbânî bir yön ve kontrol hâkimdir. Bu yönlerde değişim gözlenmez, rabbânî cihet her an muhafaza edilir ve davet, Tanrısal yola kolaylıkla ve güçlü bir biçimde gerçekleştirilir. Ayrıca sıradan insanların bilmelerine imkân olmayan gayb alanına Allâh'ın lütfuyla ancak peygamberler nüfuz edebilir. Genel mânâda her insanın özü itibariyle melekler âlemiyle bağlantı halinde olduğu düşünülebilirse de, İbn Haldûn bu hâli yalnızca peygambere ve velilere has kabul eder. Buna kısaca *vahiy alma* veya *ilham* denir. *Vahiy* ve *ilhamla* ilahî bilgi, beşerî idrak seviyesine iner (İbn Haldûn, C.1, 1988, 276).

Peygamberlerin ortak özellikleri gûnahtan korunmuşluk/*ismet*, iffet, yüksek ahlâk sahibi olmak, dürüstlük, kulluğa davet/*ibadet*, toplumda asalet, saygınlık ve itibar sahibi olmaktır/*haseb*. Bu anlamda peygamberlik için kişisel hasletler yanında umran teorisinin önemli kavramlarından asabiyye de çok önemli bir yere sahiptir. İçinde bulunduğu toplumda etkinliğini en üst seviyede gerçekleştirebilmek için peygamberin asalete, güçlü bir asabiyyeye ve iktisadî güce sahip olması gerekir. Dolayısıyla peygamberlik, rastgele bir seçim olmanın çok ötesinde ilahî bir hikmete ve akılla kavranabilen toplumsal hakikâtlere dayanır. Böylece toplumunun en saygın ve servet sahibi bir üyesi olmak peygamberi zorluklar karşısında daha güçlü kılacaktır (İbn Haldûn, C.1, 1988, 279).

Vahiy almanın mükemmeliyetine ulaşamayan, bir takım sözler, ayna, su tası, şeffaf cisimler, kemik veya hayvan gibi bir yardımcı kuvvet vasıtasıyla gerçekleşen *kehanette*, vahye benzer gaybî bir bilgi amaçlansa da, bu bilginin ancak başlangıcına nüfuz edilir. Kendinde ve son derecede gelişmiş bir tahayyül kudreti olan kâhin, peygamber gibi küllî bir nüfuz kuvvetine sahip olmadığından ancak cüz'iyata muttali olur. İnsan türü içinden çıkan ruhen gelişmiş üyelerden biri olan kâhin, bu anlamda velilerle benzer seviyede bulunur. Ancak elde ettiği bilgi, tam ve kâmil ilahî bir bilgi değil, eksik ve sınırlı şeytanî bilgidir. Kullanılan yöntem dolayısıyla kehanetin bir kısmı doğru bir kısmı yanlıştır, vahiyse tümüyle doğru, tam ve kâmidir (İbn Haldûn, C.1, 1988, 291).

Hız. Peygamberin, peygamberliğin kırk altı cüzünden biri olarak saydığı *rüya* (Kütüb-i Sitte, C.4, 10)⁸ doğru, haberci veya sahih/*rüya-yı sâdika* biçimiyle gayb âleminin bilgi kaynaklarından biridir. İbn Haldûn da rüyayı şer'î ilimlerden kabul eder. Uyanırken bedenle ve duyu algısıyla meşgul olan akıllı ruh, bir idrak faaliyeti olarak, bedenin uykuya geçmesiyle serbest kalır ve ilahî idrak perdesinin ötesine geçerek hakikâti kendinde seyre dalar. Bu seyir, tam veya anlık olabilir. Elde edilen idrak nesnelere muhayyile kuvveti ile hayallere dönüştürülür, böylece zihin bu idrak nesnelere cisimselmiş gibi görür. Buna rüya denir. Aklî ruhtan muhayyileye inen suretler sadık/salih/doğru iken, gündüz yaşanan şeylerin muhafaza edildiği hafızadan muhayyileye iletilen suretler karışık/aldatıcıdır. Hemen uyanmak istenilen rüyalar veya görülen suretlerin hatırlamaya çalışmayı gerektirmeyecek denli sabit olanları sadıktır. Aldatıcı rüyalar ise hafızaya zamansal olarak işlendiğinden kısım kısım hayale gelir ve karma karışık bir hal alabilir. Dolayısıyla kişi uyandıığında hatırlanmayan yahut detayları giderek silinen rüyalar aldatıcıdır. Rüyalar Allâh'tan, melekten ve şeytandan olmak üzere üçe ayrılır (Kütüb-i Sitte, C.4, 507, C.17, 512). Rüyada aklî ruhun idrak ederek muhayyileye devrettiği bilgilere, muhayyile gerçeğe az çok denk düşen kendince temsiller verir. Örneğin sultanlığın temsili deniz, düşmanın remzi yilandır. Allâh'tan olan rüyalar sadık olduğundan tabire ihtiyaç duyulmaz. Melekten olan rüyalarda sadık oldukları halde tabire ihtiyaç duyulur. Şeytandan olanlarsa aldatıcıdır ve *rüya-yı edğas* denir (Kütüb-i Sitte, C.4, 515; İbn Haldûn, 2001, 625; İbn Haldûn, 1988, C.2, 866). İbn Haldûn'a göre rüya, nefis-i nâtıkânın olayların yansımalarını kendi zatının ruhaniyetinde bir an için görmesi olduğundan, insan ruhunun hayvanî tarafında böyle bir yetenek yoktur, ruhanî nefsin manevî yanı kuvvetlendikçe olaylara ilişkin suretler onda yer almaya başlar. Ruhanî ve bilkuvve bir yapıda olan ruh, kuvvetlerini fiile döndürdüğünde bedenin bağlarından, araçlarından ve idrak vasıtalarından kurtulur ve meleklerin yer aldığı rûhânî evreni doğrudan deneylenmeye başlar. Ancak bedensel araçlarla kâim olduğundan, kendinde ruhanî olan meleklerden daha aşağı seviyede olacaktır. Dışsal duyu algısından veya cismanî hallerden uzaklaşmış herkeste bu hal bilfiil mevcuttur ancak veliler ve sıradan insanlar için iki farklı türdür. Uyku hali işte ruhun, ruhanî âlemi deneyleme, geleceğe dönük bilgi elde etme ve ruhaniyete bir anlık da olsa erişme hâlidir. Eğer elde edilen bilgiler açık ise, tabire gerek duyulmaz, tersi bir durumda ise bilgilerin açık bir zihinle kavramlaştırılması gerekir (İbn Haldûn, 1988, C.1, 295).

⁸Hadisin tamamı şöyledir: "Zaman (ahret) yaklaşınca, mü'minin rüyası neredeyse yalan söylemeyecek. Esasen mü'minin rüyası, peygamberliğin kırk altı cüzünden bir cüzdür."

İbn Haldûn için insanlar âleminin en üst noktasında fakat kâhinlerden daha aşağı seviyede bulunan ve melekler âlemiyle/*ufuk-ı a'lâ* ittisal etmek istidadına sahip diğer bir grup kimse *arraflardır*. Bunlar su, ayna veya kemiklere bakanlar/*nâzır/falcı*, hayvanların seslerinden anlam çıkarırlar/*ehl-i zecr* ve çakıl taşları veya tohumları birbirine vurarak anlam çıkarırlar/*ehl-i tark* olarak da bilinirler. Bu grubun kullandığı araçlar doğrudan bilgi elde etmeye yaramadığından, arraflar ses ve görüntüleri yorumlarlar. Mecazî bir takım sözlerle gaybtan haber verenler/*mecnûn* ve uyku halindeki veya ölmek üzere olan kimselerden bir takım haberler alanlar/*nâim* veya *meyyit* da vardır. Mecnunlar, nefis-i nâtıklarının bedenleriyle olan ilgisi zayıf veya bozuk olduğundan, çoğu zaman bilinçli olmayarak gayba dair şeyler söyleyebilirler ancak bu sözlerin hayvanî/şeytanî olması mümkündür. Onların dînî mükellefiyetleri üzerlerinden kaldırılmış ancak insanlık ve benlik bilinçleri sabit bırakılmıştır. Böylece ibadet ve zikir gibi dînî yönelimlerini tam ve doğru yapamazlar, delilerin ise bu türden dînî yönelimleri hiç yoktur. Uykuya geçerken, sayıklama veya –çoğu kere kafası vücudundan ayrıldığı ve ölümün çok yakın bulunduğu anda– insanın iradî olmayan bir tarzda gayba dair verdiği haberler doğrudur. Çünkü bu anlarda cismanî nefsin etkisi ortadan kalkar, kişi gayb âleminin sınırında bulunur ve sözüne şeytanî unsurlar karışmaz. Mutasavvıflar da bedenlerini açlığa maruz bıraktıkları yoğun bir çile çıkarma devresinin ardından gayba muttâl olurlar. Zikir ve ibadetle desteklenerek nefsin şeytanî etkilerden uzaklaştırılıp ilahî olana yöneltildiği bu yoğun riyazet ve açlık, bedeni ölümle karşı karşıya bırakır ve ölüm anındakine benzer bir hal teşekkül ettirilir. Gönüllerde olanı bilmeye *keşf*, eşyaya tasarruf edip gaybdan haber vermeye *firâset* ve kendi için tasarrufta bulunmaya *keramet* denir. Gayba muttâl olmak, irfan ve hikmete ulaşmak için geliştirilen tüm yöntemler arasında en doğru olanı budur. Bunların da arasında meczûp/*buhlûl/behlûl* denilen bir grup bulunur ki bunlar Allâh'ın fazlı ve lütfuyla velilik makamına yükselirler. Onların gayba ittisali sağlıklıdır çünkü nefis-i nâtıkları ne mecnunlar gibi bozulmuştur ne de deliler yok olmuştur (İbn Haldûn, 1988, C.1, 299).

Hesâbu'n-nîm gaybı bilmek iddiasıyla, ebced hesabına ve isimleri meydana getiren harflerin kendilerine karşılık gelen rakamları belirli toplama-çıkarma işlemlerine maruz bırakmaya dayanarak geleceğe ilişkin tahminde bulunur. Bir başka yöntem ise, *zâyircedir/zâirece/zâyircetu'l-âlem*. Büyük bir dairenin içine çizilmiş ve felekleri, burçları, unsurları, ruhaniyeti, ilimleri vs. temsil eden daha küçük paralel dairelerin oluşturduğu bir cetvel kullanılarak sorulara cevap aranır. Burada da yine kısmen ebced hesabına başvurulduğu görülür (Mes'ûdî'nin Mürucu'z-Zeheb'inden naklen İbn Haldûn, 1988, C.1, 301 ve 315).

Bu ilim ve faaliyetlerin umranda ve İbn Haldûn'un düşüncesinde yer etmesinin sebebi, insanın ruhsal evriminin çeşitli yöntemleri olarak kavranmalarıdır. Bunlar arasında peygamberlerin, velilerin ve mutasavvıfların vahiy, ilham, riyazet ve rüya gibi faaliyetleri, doğruluğu bakımından şüphe götürmez. Kâhinler, ehl-i tark, falcılar ve mecnunlar, âlem-i gayda ittisalinde tam ve kâmil olmadıklarından, ilettilerindeki bilgiler ne tam doğrudur ne de tam yanlıştır. Arraflar, müneccimler, kum falcıları/*hattu'r-reml*, ebced hesabı ve zâyirce gibi kişi ve yöntemlerse gayba ittisal edemediklerinden, kendi hislerini, zanlarını ve tahmine dayanan vehimlerini dile getirmektedirler (İbn Haldûn, 1988, C.1, 302).

Gaybdan haber verme sanatı olan bu meslekler, İbn Haldûn'a göre umran olan her yerde çoğalır. Oysa gayba nüfuz etmek sanatla/meslekle olmaz. Duyusal âlemden ruhsal âleme dönme hassası kendilerinde yaratılış icabı bulunan kimseler müstesna, bu bilgiyi teknik bir yolla elde etmek kimse için mümkün değildir. O kadar ki buhlûller gibi ibadet şartı kaldırılanlar için ibadet bile bir vesile değildir. Bu anlamda gaybı bilmek hassası olmayanların yaptıkları şeyler, nazarî/teorik ve amelî/pratik bir değer taşımaz, onların üstü kapalı ve şiirsel ifadelerine yalnızca yeterince bilgi sahibi olmayan kimseler inanır. Matematiksel bilmeceler/*lugaz* ise bir miktar sayı bilgisiyle kolaylıkla çözülebilir. Ortaya çıkan sonuçların doğru olanları ancak tesadüf eseri olabilir (İbn Haldûn, 1988, C.1, 312, 317).

Geleceğe ilişkin gâipten haber vermenin şartı, esasen o haberin veya olayın şartlarını hazırlayan tarihsel, siyasal veya toplumsal sebeplerin bilinmesidir. Dolayısıyla gelecek olayları bilmek, İbn Haldûn'a göre, tarih ve toplum metodunun bir gereği ve uzantısıdır. Toplumla özgü

bir olayın geçmişte ortaya çıkma sebepleri tetkik edilip günde varlığı belirlenebilirse, benzeri bir olayın ortaya çıkıp çıkmayacağı tahmin edilebilir. Bu; kehanet, falcılık, münecimlik, arrafılık, rüya görme veya vahiy almayla ilgili bir durum değil, ilmî bir tahlil ve araştırma yöntemidir.

Sonuç ve Değerlendirme

İbn Haldûn'un evrim anlayışı, Endülüs'te yaygın bir etkiye sahip olan İhvân-ı Safâ ve İbn Miskeveyh'ten mülhem görünmektedir. Ancak İbn Miskeveyh'te yer almayan insanın melekler âlemine evrimine ilişkin düşünceler İhvân'da yüzeysel biçimde yer bulur. *Risâleler*'de hayvanlar âleminin çeşitli üyelerinin farklı türden özelliklerini geliştirmek suretiyle insanlar âlemine geçtiği ve bunu maymunların bedensel özellikleri, atların huyları, fillerin zekâları, papağan ve bülbüllerin müzik yetenekleri ve arıların kendilerine has sanatları ile başardıkları vurgulanır. İbn Miskeveyh ise varlığın, bir bütün olarak birbiriyle bağlantılı/*muttasıl* bir silsile içinde yer aldığı işaret ederek, her bir varlığın, basitten başlayarak durmadan geliştiğini, basitliği azalırken mükemmeliğinin arttığını ve bir üst mertebeye yükseldiğini ifade eder. Bu gelişim süreci insana dek devam eder. Hayy b. Yakzân'da da benzer bir bakış açısı bulunur. Bu anlamda İbn Haldûn, İbn Miskeveyh'in varlığın evrimi düşüncesini, insanın melekût âlemine geçişi, vahiy, peygamberlik ve velâyet kavramlarıyla bir araya getirerek derinleştirmiştir. Böylece gayb âlemine hasredilen hakikat, ilimle, aklî ilkelerle, dil ve mantıkla, sanatla, tekrar içermeyen doğal düşünce ve dolaysız bilinç ile idrak edilebilir. Bunun için insan tüm vehimlerinden uzaklaşıp dolaysız bilinci aracılığıyla Allâh'ın rahmetine sığınmalıdır. Peygamberler ve velilerin doğuştan sahip oldukları bir lütufla temasa geçtikleri gayb âlemine diğer insanlar fitratları gereği ilham ve sezgiyle yaklaşırlar. İşte hak, böylece insanın içinden Allâh'ın yardımıyla doğar. Dolayısıyla İbn Haldûn, yukarıda tasavvuf bahsinde değinilen gaybın bilgisine erişme yollarını ve bir kâmil mürşidin rehberliğini, bu ilkeler bağlamında kabul etmektedir (İbn Haldûn, 2001, Gaybı Bilenler Bölümü; İbn Haldûn, 1988, C.2, İnsanların, Meleklerin ve Peygamberlerin Bilgileri Bölümü).

İbn Haldûn'un evrim sistematığı, varlık evreninde hiyerarşik biçimde yer alan insan dâhil tüm varlıkların evrimleşmesini içerir. Sabit var oluşları bakımından canlı/cansız varlık türlerinin birbirleriyle olan bağları, hiyerarşik ve iletişimsel bir zincirin halkalarını andırır (Uludağ, C.2, 1988, 773). Kimyevî bir iksirle varlıkların değişmesi, başkalaşması ve birbirine dönüşmesi mucizevî değil doğa bilimsel bir faaliyettir. Yoğun bir riyazetle insanın melekler âlemine ittisali ve ilhamlar alması mümkündür, bu konuda peygamberlere has vahiy alma etkinliği dışarıda bırakılırsa, keramet ve kehanet yöntemleri kesinlikleri bakımından birbirine denktir. Devasa tarihî eserlerin meydana getirilişi ise, insanın fiziksel evrimi ile değil, ruhanî gelişimi ile ilgilidir. İbn Haldûn'a göre bu, tek yönlü bir gelişimdir. Darwin'in teorisinde ise evrim gerileme ile ilerlemeyi aynı anda içeren iki yönlü bir harekettir ve melekler âlemi gibi metafizik kavramlara yer verilmez.

Her iki düşünürde de insan hayvanlar âleminin bir üyesidir ve maymun onun aşağı ve yakın komşusudur. Darwin, insanın maymundan geldiği veya onun evrimleşmiş bir türevi olduğu düşüncesini; İbn Haldûn ise insanın evrimi üzerinde coğrafî ve doğal etkilerin önemini vurgular. Örneğin bitki örtüsünün çeşitli, toprakların bol ve bereketli olduğu coğrafyalar, ferdin cesaret ve dayanıklılığını yok eder, nefsanî arzularını körükler ve toplumları atalet ve bireyselliğe sürükler. Kurak ve yaşamın zor olduğu yerlerde ise insanlar cesur, dayanıklı ve diğerkâm olurlar (İbn Haldûn, 1988, C.1, 393 vd.; Hippokrates, Aristoteles, daha sonra Montesquieu ve Buckle'ın benzer düşünceleri için bkz. Dale, 2018, 291; Sezgin, 2008, C.I, 63). Ancak havanın ahlâk ve medeniyet üzerindeki etkisinden söz eden ilk düşünür İbn Haldûn'dur ve düşüncesini özgün kılan yaklaşımlarından biri de budur. Evrim sürecinde coğrafî etkileri büyük oranda reddeden Darwin'e göre ise, canlıların evrimsel değişimleri ve birbirleriyle olan benzerlik ve farklılıkları tümüyle fiziksel koşullarla açıklanamaz (Darwin, 2012, 129 ve 135). Melekler âlemine geçiş, rüya ve vahiy konuları bağlamında, İbn Haldûn'da ahlâk konusunda insanla hayvan arasında doğrudan ve yakın bir ilişkiden söz edilemez. Bu yaklaşımı da orijinal fakat aynı zamanda indirgemecidir. Buna karşın Darwin, insanın ahlâkî davranış formlarını ve vicdanı içgüdüsel edimler yoluyla hayvandan aldığı ileri sürer. Darwin hayvandan insana evrimi gözetirken, İbn Haldun cansız varlıktan melekelerle değin yükselen bir tekâmül yaklaşımını benimser. Böylece

yalnızca maddî evrendeki varlıkları dikkate alan Darwin'in tersine, maddî olmayan evreni de gözeterek sistemine dâhil eden İbn Haldûn daha tümel bir bakış açısı sergilemektedir. İki düşünür de farklı canlıların birbirlerine evrilme imkânını kabul ederler (Bitkilerin kısıtlı hareket imkânları için bkz. Darwin, 2012, 214).

İbn Haldûn'un evrim fikri, Darwin'den çok Aristoteles'in türlerin evrimi fikrini anımsatır. Aristoteles'e göre her tür kendi içinde maddesinden formuna doğru kapalı bir evrim süreci yaşar, diğer türlerle aralarında bir geçiş bulunmaz. İbn Haldûn'un sosyal evrim düşüncesinde de benzer şekilde, her toplum kendi evrimine sıfırdan başlayarak bedevî ve hadarî umran aşamalarını geçer, potansiyelini en mükemmel şekilde gerçekleştirir ve en son aşamada çözümlenerek başladığı noktaya döner. Bu süreç kendi içinde döngüseldir/*devrî*. Toplumsal yaşamın evrimi bakımından İbn Haldûn ile Darwin arasında da bir benzerlik bulunmaz (Arslan, 2002, 133). İnsanla birlikte tohum, salyangoz, hurma ve maymun gibi bazı varlıkların bu zincir içerisindeki evrimsel yerinin asabiye, tarih, toplum ve umran teorilerinden hareketle belirlenmesi, evrimin her tür için mümkün fakat bazı özel türlere has olduğu türünden ilginç sonuçlar doğurmaktadır. İnsanın İbn Haldûn'da yalnızca ruhsal ve aklî, Darwin'de ise fizik temelli evrimi, iki düşünür arasındaki bir başka temel farkı oluşturur.

İbn Haldûn'da insan hayvanlar âlemine dâhil ve onun en gelişmiş formu olduğundan, maymun türleri ile insan arasında bir geçiş ve evrimleşme söz konusu olamaz. Çünkü varlığın evrimi, farklı varlık kuşakları arasındaki evrimleşmeyi içerir. Aynı varlık âleminde yer alan türler arasında ise evrimsel bir geçiş değil birleşme olur. Aynı varlık âlemi içerisinde türlerin karışması ve ortaya her iki türün de özelliklerini üzerinde barındıran yeni ortak varlıkların çıkmasına ağaçların birbirine aşılınması ve eşekle atın birleşerek katırı meydana getirmesi gibi örnekler verilebilir. Bu yeni tür her iki türün de özelliklerini üzerinde taşır ve kendine has bağımsız bir tür olarak varlığını sürdürür. Böylece ancak benzer türler olan insanla maymunun –pek tasavvur edilemese de– birleşmesi sonucunda ortak ve yeni bir türün meydana gelmesinden söz edilebilir. Bu açıdan İbn Haldûn, insanın evrimini umranın sürekliliği içerisinde yorumlar, peygamberlik ve vahiy alma hadisesini, insanın aklî ve ruhî gelişmesi, medenîleşmesi ve toplumun bedevîlikten hadarîliğe geçişi sürecinde bir durak ve üst nokta olarak değerlendirir. Bu bağlamda modern evrim teorilerini kısmen anımsatan düşünceleriyle İbn Haldûn'un Darwin'le ilintilendirilmesi olağandır. Ancak Darwinizmin köklerini İbn Haldûn'dan çok İbn Miskeveyh'te aramak daha doğru olacaktır.

O halde 1) tarihi/toplumsal mânâda insan, zaman içinde fiziksel dönüşüme uğramış, daha büyük bir bedene sahipken daha küçük bir yapıya evrilmiş değildir, eski medeniyetlerden kalan büyük yapıların ortaya çıkabilmesi için, insanın *daha büyük* olmasına gerek yoktur. Muktedir bir kuvvet olan *asabiyyeye* dayalı güçlü bir yardımlaşma ve aklî melekelerini kullanarak teknik icatlar yapabilme kabiliyeti, umranın gelişip büyümesi için yeterlidir. 2) Vahiy meleğinin, kendisiyle aynı öze sahip olmayan bir insana vahiy getirmesi, mevcut niteliklerini kısmen kaybederek insanlaşması veya mevcut haliyle insanın meleklerle iletişim kurabilmesi akla yatkın gelmediğinden, insanın dönüşerek evrimleşmesi ve melekler âlemiyle ittisal etmesi kabule daha şayandır. Böylece insan çeşitli temrinler ve riyazetle melekleşebilir, bu âlemden ilahî hitabı alabilir ve tekrar eski varlığına dönerek tebliğ görevini gerçekleştirebilir. Ancak bu imkânın, akılsal bir yaklaşımla ve sürekli bir yükselişle maymuna has kılınıp kılınamayacağı konusunda bir açıklık yoktur. Zorlama bir yorumla bitkiden hayvana oradan insan doğru ilerleyen zincirvarî evrensel bir bağ ve türler arası ilişki ağı tasavvur edilebilirse de, maymunun fiziksel istidadının sınırı olarak insanı kabul etmek ve melekler âlemine ittisal imkânının yalnızca ve bir takım insanda bulunduğunu kabul etmek daha makul olacaktır.

İnsanın evrimleşmesinin Allâh'a kadar uzanacak bir evrimleşme sürecinin ilahî perdede neden gelişmeye devam etmediğininse iki sebebi olabilir: 1) Tasavvufta dile getirilen vahdet-i vücud düşüncesi ve 2) Fârâbî ve İbn Sînâ çizgisinde gelişen göksel akıllar, On Akıl Teorisi ve saf akıl kabul edilen Allâh'ın insan aklı ile kavranması problemleri. Bu iki düşünceye de yakın

durmuyan İbn Haldûn'un, düşüncesini insanın melekleşmesi noktasından öteye götürmemesi ve bu konuda bir açıklamaya yer vermemesi dikkat çekicidir.

Kaynakça

- Akarsu, B. (1975). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arslan, A. (2002). *İbn Haldûn'un İlim ve Fikir Dünyası*, Ankara: Vadi Yayınları.
- Arslan, A. (2006). *İlkçağ Felsefe Tarihi 1 Sokrates Öncesi Yunan Felsefes.*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bayrakdar, M. (2001). *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, Ankara: Kitâbiyât Yayınları.
- Bayrakdar, M. (2012). Câhız ve Biyolojik Evrimciliğin Doğuşu, (Çev. M. Vural). *Kelam Araştırmaları Dergisi*; 5(1):117-126.
- Dale, S. F. (2018). *İbn Haldun ve İnsan Bilimi*, (Çev. C. Coşkan, A. Ay). İstanbul: Say Yayınları.
- Darwin, Ch. (1994). The Origin of The Moral Sense, *Ethics*. (ed.Peter Singer). New York: Oxford University Press.
- Darwin, Ch. (2009). *Descent of Man*, Lawrence: Digireads.com Publishing.
- Darwin, Ch. (2012). *Türlerin Kökeni*, (Çev. Ö. Ünalın). İstanbul: Evrensel Basın Yayım.
- Demirli, E., (2012). Vahdet-i Vücûd, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 42, 431-435. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- el-Câbirî, M. Â. (2018). *İbn Haldûn'un Düşüncesi-Asabiyet ve Devlet*, (Çev. M. Çelik). İstanbul: Mana Yayınları.
- el-Husrî, S. (2001). *İbn Haldûn Üzerine Araştırmalar*, (Çev. S. Uludağ). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Fârâbî. (1951). *Vücûbu Sinaâtı'l-Kîmiyâ*, Belleten, XV, Ankara.
- Fromherz, A. J. (2018). *İbn Haldûn Hayatı ve Dönemi*, (Çev. Y. S. İnanç). İstanbul: Ketebe Yayınevi.
- Gazâlî. (2012). *İhyâ-i Ulûmi'd-Dîn*, (Çev. S. Güllü). 1-4, İstanbul: Huzur Yayınevi.
- Gould, S. J. (2002). *Darwin ve Sonrası Doğa Tarihi Üzerine Düşünceler*, (Çev. C. Temürcü). Ankara: TÜBİTAK.
- Hassan, Ü. (1977). *İbn Haldûn'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, İstanbul: Sevinç Matbaası.
- Hawi, S. S. (2003). *İslâmî Naturalist Bir Düşünce Olarak Abiogenesis-İbn Tufeyl'in Görüşleri*, (Çev. Orhan Düz). *Hayy b. Yakzân*. 254-279. İstanbul: İnsan Yayınları.
- İbn Haldûn. (1988). *Mukaddime*, (Çev. S. Uludağ). 1-2, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İbn Haldûn. (1998). *Şifâu's-Sâil li Tezhîbi'l-Mesâil-Tasavvufun Mahiyeti*, (Çev. S. Uludağ). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İbn Haldûn. (1998-99). *Tarihu'l-Allâme İbn Haldûn*. tedkîk Muhammed b. Tâvî el-Tancî, Kâhire/Beyrût: el-Mucellidu'r-Râbi' 'Aşer, Dâru'l-Kitâbu'l-Masrî/el-Lübânî, H.1418-19.
- İbn Haldûn. (2001). *Mukaddime*, (Tashih ve haz. H. Şehâde, S. Zekâr). Beyrut: Dâru'l-Fikr, H.1431.
- İbn Haldûn. (2011). *Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar*, (Çev. V. Akyüz). İstanbul: Dergâh Yayınları.

- İbn Haldûn. (2015). *Mukaddime*, (Çev. Cevdet Paşa). haz. Yavuz Yıldırım, Sami Erdem, Halit Özkan ve M. Cüneyt Kaya, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- İbn Miskeveyh. (2014). Küçük Başarı-el-Fevzu'l-Asğar, (Çev. M. Kaya). *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*, İstanbul: Klasik Yayınları.
- İbn Sînâ ve Kîmiyâ, *Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi*, IV, Ankara, 1952.
- İbn Tufeyl-İbn Sînâ. (2003). *Hayy b. Yakzân*, (Çev. Yusuf Özkan Özburun, Serkan Özburun, Derya Örs vd.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- İhvân-ı Safâ. (2012). *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, (Çev. A. Kahraman, A. Durusoy, M. Özdemir vd.). C.1-5, İstanbul: Ayrıntı Kitabevi.
- Kâtîp Çelebi. (2007). *Keşfu'z-Zunûn An Esâmi'l-Kutubî ve'l-Funûn*, C.I-I. (Çev. R. Balcı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, (2014). (Haz. İ. Canan). C.1-18, Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Mevlânâ. (1990). *Mesnevî Tercemesi ve Şerhi*, (Haz. A. Gölpınarlı). 1-6, İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Özel, İ. (1992). *Üç Mesele*, İstanbul: Çıdam Yayınları.
- Özel, İ. (2017). *Erbain Kırk Yılın Şiirleri*, İstanbul: Tiyo Yayınları.
- Sezgin, F. (2008). *İslam'da Bilim ve Teknik*, 5 (Çev. A. Aliy). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş.
- Tomar, C. (2006). Mit ile Gerçek Arasında: Arap Dünyasında İbn Haldun Yaklaşımları, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (16): 1-26.
- Torun, T. (2014). Darwin'in Evrim Teorisinde Ahlâkın Kökeni, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (30).
- Yakıt, İ. (1984). Darwin'den Önce İslâm Düşünürlerinde Evrimle İlgili Fikirler, *Felsefe Arkivi*; (24): 101-122.

Ömrünü İlme Vakfetmiş Bir Âlim: Mehmet Fuat Sezgin

A Scholar Who Devoted His Life to Science: Mehmet Fuat Sezgin

Öğr. Gör. Sadık KOCABAŞ¹

Öz

2018 yılı Haziran ayının son günü kaybettiğimiz Mehmet Fuat Sezgin, gerek ülkemiz gerekse İslâm bilim tarihi ve dünya bilim tarihi açısından mümtaz bir âlim ve şahsiyettir. Sezgin, özellikle ömrünün son yıllarında sahip olduğu bilgi, birikim ve tecrübesini Türkiye'ye aktarma gayreti içinde olmuştur. Sezgin'in vefatından bir süre sonra 2019 yılı, Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı olarak kabul edilmiştir. Hem vefatı hem de 2019 yılının ona atfedilmesi ile birlikte ülkemizde yeterince tanınmamış olan bir cevherin özellikle genç kuşaklar için bilinirliğinin artması geç de olsa önemli olacaktır. 2019 yılının kendisine atfedilmesi dolayısıyla birçok bilimsel faaliyet yapılmış ve de yapılması planlanmıştır. Bu çerçevede aynı zamanda bir akademik rol model olan Sezgin'in biyografisinin farklı kişilerce çalışılması yerinde olacaktır. Çünkü muhtemelen Sezgin, dünyada Türkiye'ye kıyasla daha çok tanınan bir ilim adamıdır. Bir bilim tarihi uzmanı olan Sezgin'in hayatı, Bitlis'ten Frankfurt'a uzanmaktadır. Başlıkta da belirtildiği üzere Sezgin hayatını ilim yoluna vakfetmiş bir bilim adamıdır. Sezgin'in biyografilerinde çekirdek aile hayatı hakkında pek bilgi yoktur çünkü kendisi zaten günde 17 saatini çalışmaya ayırmıştır. Bu çalışmada Sezgin'in aile, eğitim, akademik hayatı tarihsel sıralama doğrultusunda ele alınmış, Sezgin'in bilim dünyasına verdiği önemli katkılardan bahsedilmiştir. Yine Sezgin'i başarıya ulaştıran özellikleri, verdiği tavsiyeler, son dönemde Türkiye'ye kazandırdığı eserler, Almanya ile arasındaki hâlen süren dava anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Fuat Sezgin, bilim tarihi, İslâm bilim tarihi, biyografi

Makale Türü: Derleme

Abstract

Mehmet Fuat Sezgin, who we lost on the last day of June 2018, is a distinguished scholar and person for our country both in terms of the history of Islamic Science and World Science. He has striven for transferring his experience and knowledge to whole Turkey especially in the last years of his life. Shortly after Sezgin's death, 2019 was accepted as Professor Fuat Sezgin Year. With both his death and the year 2019 which was attributed to him, it will be important to increase the awareness of this talent who is not well known in our country, especially for the younger generations even if it is late. Since the year 2019 has been attributed to him, many scientific activities have been conducted and planned. Within this framework, it will be appropriate to study Sezgin's biography, which is also an academic role model, by different people. Because Sezgin is a much more recognized scientist in the world when compared to Turkey. The life of Sezgin, who has been an expert in the history of science, extends from Bitlis to Frankfurt. As it is mentioned in the title, Sezgin is a scientist who has devoted his life to science. There is little information about nuclear family life in Sezgin's biographies because he has already devoted 17 hours a day to study. In this study, family, education and academic life of Sezgin are examined in the historical order and important contributions of Sezgin to the world of science are mentioned. Also his features which have led him to success, his advices, his recent works which he has brought to Turkey and the ongoing lawsuit between Germany and him are explained.

Keywords: Mehmet Fuat Sezgin, history of science, history of Islamic science, biography

Paper Type: Review

¹Bartın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, skocabas@bartin.edu.tr.

Atf için (to cite): Kocabaş, S. (2019). Ömrünü İlme Vakfetmiş Bir Âlim: Mehmet Fuat Sezgin. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı), 80-93.

Giriş

30 Haziran 2018 tarihinde 94 yaşında ahirete irtihal eden büyük âlim Mehmet Fuat Sezgin, aslen Bitlislidir. Dünya çapında bir bilim tarihçisi olan Sezgin, Türkiye’de pek tanınmamaktadır. Şarkiyat alanına yönelmesine ve bir âlim olmasına Hellmut Ritter (öl. 1971) adında bir Alman bilim adamı vesile olmuştur.

Geleneksel eğitim sistemimizde var olan Hoca–Talebe ilişkisi Ritter–Sezgin arasında da görülür. Ritter, zeki ve çalışkan olan Sezgin’in akademik anlamda gelişimi üstlenmiş, onu bir âlim olabilmesi için yönlendirmiştir. Ritter’in yönlendirmesi ile birçok dil öğrenen Sezgin, Ritter ile birlikte İstanbul kütüphanelerinin tozunu yutmuş, birçok yazma eseri onunla incelemiştir ve kendini geliştirmiştir. Bir akrabasının tavsiyesi üzerine seminerine gittiği ve talebesi olmaya karar verdiği Ritter’e, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi dekanının odasında tesadüfen rastlaması ve bunun sonucunda kayıt günü geçmesine rağmen talebeliğe kabulü, onun için bir şans sayılabilir (Turan, 2012: 13-14).

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde başlayan akademik hayatı bir süre sonra İstanbul’da devam etmiş, 1960 darbesi sonrası Frankfurt’a uzanmıştır. Sezgin Almanya’da bilimler tarihi üzerine gittikçe uzmanlaşmıştır. Burada kurduğu Enstitüde hem araştırmalar yapmış hem de talebe yetiştirmiştir.

Sezgin’in esas gayesi klasik dünya bilim tarihi literatüründe neredeyse yok sayılan İslâm kültür ve medeniyetinin önemli bir yeri olduğunu bilimsel kanıtlarla ispatlamaktır. Nitekim bu uğurda gece gündüz, yaz kış, bayram seyran, hastalık, demeden çalışmış ve yitik hazineyi bulma yolunda ömrünü harcamıştır. Neticede ortaya koyduğu eserler, bunu ispatlamış, Batı uygarlığının İslâm medeniyetinden beslendiğini göstermiştir. Bunu hem Batıya hem de onlardan daha zor bir şekilde Müslümanlara anlatmaya çalışmış ve çeşitli dirençlerle karşılaşmıştır. Eserlerinde Müslümanlara ait buluşların, eserlerin Batılılarca kaynak gösterilmeden kopyalandığını açık bir şekilde göstermiştir.

Sezgin’e, ömrünün son demlerinde Türk hükümeti tarafından daha önce görmediği şekilde destek verilmiş o da bilgi ve birikimini ülkesi ile paylaşmaya gayret göstermiştir. Son yıllarda bir gelişme olsa da Sezgin hâlâ ülkemizde yeterince tanınmamakta, özellikle gençler tarafından bilinmemektedir. İşte bu çalışma Sezgin’in tanınırlığa bir nebze katkı sağlamak amacıyla ve Sezgin’in hayatından kendimize rol model oluşturabilmek amacıyla yapılmıştır.

1. Doğumu ve Ailesi

Mehmet Fuat Sezgin, 24 Ekim 1924’te Bitlis’in Kızılmescid mahallesinde dünyaya gözlerini açmıştır. Babası, Mehmet Mirza Efendi’dir. 1888 yılında Siirt’in Şirvan ilçesine bağlı Kelmih köyünde (bugünkü adı Derinçay) doğan Mirza Efendi’nin babası ise Şeyhi Bey’dir. Şeyhi Bey, Şirvan beylerinden Mir Muhammed’in büyük mahdumudur. Şirvan veya Kufra beyleri olarak bilinen ailenin kökü Eyyubilerin Hasankeyf koluna dayanır. Mirza Efendi kadılık, medrese muallimliği ve müftülük görevlerinde bulunmuş bir şahsiyettir (Hansu, 2019a: 186-189). Fuat Sezgin’in ifadesi ile babası, bir din adamıdır (Fazlıoğlu, 2004: 356). Mirza Efendi 16 Ocak 1943 tarihinde vefat etmiştir ve kabri Ağrı Doğubayazıt’tadır (Hansu, 2019a: 189).

Sezgin’in annesi 1897 Bitlis doğumlu Cemile Feride Hanımdır. Cemile Hanımın babasının adı Faris, annesinin adı ise Şöhret’tir. Cemile Hanımın hayat arkadaşı Mirza Mehmet Efendi 1943’te vefat edince Cemile Hanım kızı Meliha’yla birlikte İstanbul’da bulunan Fuat Sezgin’in yanına taşınmışlardır. Sezgin Almanya’ya gidince de Cemile Hanım, İstanbul Yeşilköy’de oturan kızı Meliha’nın yanında kalmıştır. 06 Mart 1976’da burada vefat etmiştir (Hansu, 2019a: 189-190).

Baba Mirza Efendi ile anne Cemile Hanımın sırasıyla Süphiye, Mehmet Servet, Mehmet Fuat, Meliha ve Refet isimlerinde beş evladı olmuştur. Bunların hepsi Bitlis’te doğmuştur. Fuat Sezgin’den 7 yaş büyük ablası Süphiye Hanım, 1938 yılında Bitlis’in Adilcevaz ilçesinden

Muhittin Eren'le evlenmiştir. Kendisi vefat etmiştir. Ağabeyi Mehmet Servet Sezgin, 1919'da doğmuştur. 1932'de Ağrı İlkokulundan, 1935'te Bitlis Ortaokulundan, 1938'de İstanbul Erkek Lisesinden ve 1941'de Ankara Hukuk Fakültesinden mezun olmuştur. Daha sonra hâkimlik mesleğine girmiş ve yurdun farklı yerlerinde mesleğini icra etmiştir. Yine Adalet Bakanlığı bölge müfettişliği görevini üstlenmiştir. Son olarak Ezine hâkimi iken 1951'de istifa ederek Demokrat Parti'den Çanakkale milletvekili olmuştur. 1957'de tekrar Çanakkale milletvekili olarak meclise girmiştir. 1960 darbesinden sonra Başbakan Adnan Menderes'le birlikte Yassıada'da yargılanmış ve 10 sene ağır hapis cezası almıştır. 4,5 sene hapis yattıktan sonra 20.10.1964'te Kayseri Cezaevi'nden şartlı olarak tahliye edilmiş ve sonraki hayatında özel sektörde çalışmıştır. 13 Kasım 2007'de vefat etmiştir (TBMM, 2010: 704 ve Hansu, 2019a: 190). Kız kardeşi Meliha Hanım, 1955 senesinde İstanbul'da Çanakkale doğumlu Yahya Erol'la evlenmiştir. 2011 yılında İstanbul'da vefat eden Meliha hanımın çocuğu olmamıştır. Erkek kardeşi Refet Sezgin ise 1925 doğumludur. 1943 yılında Erzurum Lisesi'nden, 1950 yılında ise İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinden mezun olmuştur. Çeşitli illerdeki hâkim ve savcılık görevlerinden sonra 1957-1961 yılları arasında Çanakkale'de serbest avukat olarak çalışmıştır. Daha sonra Adalet Partisi'nden politikaya girmiş, 12, 13 ve 14. dönemlerde Çanakkale milletvekilliği yapmıştır. Ayrıca Devlet Bakanı ve Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı olarak da görev yapmıştır. 12 Eylül darbesinden sonra serbest avukat olarak çalışmış, 11 Aralık 1992'de Ankara'da vefat etmiştir (TBMM, 2010: 914 ve Hansu, 2019a: 190-191).

Fuat Sezgin'in eşi Dr. Ursula Stein, 1939 yılında Frankfurt'ta doğmuş Alman bir Müslümandır. Ursula Hanım, coğrafya ve siyasal bilgiler alanında öğrenciydi ancak sonradan bu tahsilini bırakıp şarkiyat okumaya başlamıştı ve Sezgin'le karşılaşmadan önce Müslüman olmuştu (İBTAV, 2019). Sezgin'le Frankfurt Müslüman Öğrenciler Cemiyeti'nde tanışmışlardır. Fuat Sezgin, Frankfurt Üniversitesi'ne bilim tarihi doçenti olarak atandıktan bir sene sonra yani 1966'da Ursula Hanımla evlenmiştir. Ursula Hanım, hem Sezgin'in 15 yıl resmi asistanlığını yapmış hem de onun son anına kadar akademik çalışmalarını birlikte gerçekleştirdikleri bir meslektaşı olmuştur. En önemli eseri sayılan *Geschichte des Arabischen Schrifttums'un* (GAS) (Arap-İslâm Bilimler Tarihi) hazırlanmasında onun büyük yardımcısı olmuştur (Hansu, 2019a: 191). Fuat Sezgin, Ursula Hanımı tanımamış olsaydı 18 ciltlik GAS'ı yazamayacağını beyan etmiştir (URL-1, 2016). Sezgin, eşinden "hayatımın belki de en mühim hadiselerinden biri, hayatımdaki talihli bir tesadüf" diye bahsetmiştir (İBTAV, 2019). Yine Sezgin, eşi ile evlenmesini Allah'ın kendisine verdiği en büyük nimetlerden birisi olarak değerlendirmiş, birlikte mesut bir ömürleri olduğunu ifade etmiştir (URL-2, 2016).

42 yaşında evlenen Fuat Sezgin'in 46 yaşında ilk ve tek çocuğu dünyaya gelmiştir. Sezgin çiftinin Hilal ismini verdikleri kız çocukları 1970'te Frankfurt'ta doğmuştur. Felsefe mezunu olan Hilal Hanım Almanya'da serbest yazar ve gazeteci olarak çalışmaktadır (Hansu, 2019a: 191).

2. Eğitim Hayatı

Birçok kaynakta Fuat Sezgin'in, ilkokulu Yılmaz'dan (2009: 11) alıntılı olarak Doğubayazıt'ta tamamladığı yazsa da Hansu'ya göre (2019a: 191) Sezgin, ilkokulu Karaköse'de (Ağrı merkezde) 1931-1936 yılları arasında okumuştur. Ortaokul ve sonrasında lise eğitimini parasız yatılı okulda Erzurum'da 1941-1942 yıllarında bitirmiştir (Hansu, 2019a: 191). Bazı kaynaklarda ise ortaokulu Bitlis'te, liseyi ise Erzurum Lisesi Fen Bölümünde burslu ve yatılı olarak bitirdiği belirtilmiştir (İBTAV, 2019). Sezgin ayrıca bir medreseyi bitirdiğini de söylemiş ama bu konuda detay vermemiştir (Sezgin, 2016: 6).

Fuat Sezgin, önce matematik okurum sonra mühendis olurum diye düşünerek İstanbul'a gelmiştir. Bir akrabasının tavsiyesi üzerine İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsünde alanında en bilinen uzmanlardan olan Alman şarkiyatçı Hellmut Ritter tarafından Edebiyat Fakültesinde verilen bir seminere katılmıştır. Bu seminerden o kadar etkilenmiştir ki mühendis olma düşüncesinden vazgeçerek Ritter'in talebesi olmaya karar vermiştir (İBTAV, 2019). Sezgin, hocası ile olan bu karşılaşmayı hayatının dönüm noktalarından biri olarak

nitelendirir (URL-2, 2016). Sezgin, kendi deyimiyle o küçük haliyle bile Ritter'in büyük bir adam olduğunu anlar (Yılmaz, 2009: 11). Seminerden sonraki gün Edebiyat Fakültesine kaydolmaya gitmiştir. Esas amacı Edebiyat Fakültesinden ziyade o büyük âlime talebe olmaktır (Sezgin, 2016: 7). İlk başta günü geçtiği için kendisi kayıt etmek istemezler ancak Sezgin karardır. Dekanın odasına çıkar. O esnada içeri Ritter girer. Dekan, Ritter'e birisinin ona talebe olma arzusunda olduğunu, kendisinin kurtulamadığını söyler. Ritter, Sezgin'i seminerden hatırlar çünkü Ritter zor bir hoca olduğu için seminerlerine katılım çok olmaz (Turan, 2012: 13-14). Ritter evvela Sezgin'i adeta biraz yoklar. Ona kendisinin zor bir hoca olduğunu, zor bir yola girmekte olduğunu, bu işin zengin işi olduğunu Sezgin'e söyler. Sezgin ise fakir bir insan olduğunu, bahsettiği zorlu yola girmeye hazır olduğunu vurgular. Bu kararlılık Ritter'in hoşuna gitmiştir. Dekana, bu çocuğu bana kaydedin der (Sezgin, 2016: 7-8). Neticede Sezgin, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap ve Fars Filolojisi bölümünde üniversite eğitimine başlamıştır.

Burada Sezgin'in gelişiminde büyük katkısı olan Ritter'den bahsetmek faydalı olacaktır. 1892 Almanya doğumlu olan Hellmut Ritter, 1927-1969 yıllarının tamamında olmasa bile büyük bir kısmında İstanbul'da bulunmuştur. Ritter 32 dil bilen, gününün neredeyse tamamını çalışmayla geçiren, Arapçaya ve Türkiye kütüphanelerine âşık, Sezgin'in ifadesiyle Avrupalı büyük oryantalistlerin en büyüğü olan bir hocadır (Turan, 2012: 15 ve Hansu, 2019a: 192-193) Ritter'in, Türkiye'deki yazmaları dünyada en iyi bilen kişi olduğu söylenmiştir (Fazlıoğlu, 2004: 357). Ritter, 1971'de vefat etmiştir (Sezgin, 2004: 42). Şahin'e göre (2003) Ritter, Nazi zulmüne uğrayıp soluğu İstanbul'da alan Alman kökenli Yahudi akademisyenlerden biridir.

Ritter, Fuat Sezgin'in istidatlı bir genç olduğunu anlamış ve ona matematik dersi almasını salık vermiştir. Hocası, Sezgin'e modern matematiğin temelinde İslâm âlimlerinin kitaplarının olduğunu söylemiş; örnek olarak da Birûnî, Hârezmî, İbnü Yûnis ve İbnü'l-Heysem'in isimlerini zikretmiştir. Onların Batı dünyasındaki en önemli âlimlerle boy ölçüşecek seviyede olduğunu ifade etmiştir. Sezgin bu isimleri duyunca o gün eve gidip zorlu ve uykusuz bir gece geçirdiğini söylemiştir (Sezgin, 2004: 21). Çünkü Sezgin, gerek ilkokulda gerekse lisede hocalarından eskiden Müslüman bilgilerin dünyanın öküzün boynuzları üstünde durduğuna inandığını ve depremlerin meydana gelişinin öküzün başını sallamasıyla izah ettiklerini duymuştur (Kenan, 2003: 78 ve Yılmaz, 2009: 13). Artık Sezgin, Ritter'den daha çok bilgi öğrenmek istemektedir.

Ritter, Sezgin ile çalışmaya başladıktan iki gün sonra ona günde kaç saat çalıştığını sormuş, 13-14 saat cevabını alınca bu çalışmayla âlim olamazsın, eğer âlim olmak istiyorsan çalışma süreni artırman gerekir demiştir. Sezgin de bu tavsiye üzerine kademeli bir şekilde çalışma saatlerini artırmış ve günde 17 saat çalışır hâle gelmiştir. Sezgin, bu temponun 70 yaşına kadar sürdüğünü sonra tembelleştğini söylese de 70'inden sonra yine günde 13-14 saat çalışmaya devam etmiştir (Yılmaz, 2009: 13 ve Sezgin, 2016: 9).

Ritter'in üzerinde durduğu hususlardan biri de dil öğrenmektir. Sezgin'den de dil öğrenmesini istemiştir. Sezgin, üniversite 1. sınıfta Arapça, Farsça, Latince ve Yunanca öğrenmeye başlamıştır. Ancak Ritter, Sezgin'in Arapçayı öğrenme hızını beğenmemiştir. O dönemde yani 1943'te 2. Dünya Savaşı sebebiyle Almanlar Bulgaristan'a kadar gelince Türkiye'de okullar 6 ay kadar tatil edilmiştir. Ritter, Sezgin'e bu 6 ayda Arapçayı öğrenmesini söylemiştir. Ritter'in bu tavsiyesi Sezgin'e tesir etmiş ve bu süre zarfında babasından kalma 30 ciltlik Taberi Tefsirini Türkçe tefsirlerle karşılaştırarak okumaya başlamıştır. İlk başlarda zorlansa da yavaş yavaş Arapçayı sökmeye başlamıştır. Neredeyse 6 ay evden hiç çıkmadan günde 17 saat çalışarak tefsir kitabını adeta gazete okur gibi süratli okumaya ve anlamaya başlamıştır. Okullar açılınca Ritter onun bu şekilde muvaffak olduğunu görünce çok sevinmiş ve Sezgin'i orada bulunan Alman Yahudi profesörlere övmüştür. Daha sonra diğer dilleri de bu kadar hızlı öğrenmeni istiyorum diye onu motive etmiştir (Turan, 2012: 15 ve Sezgin, 2016: 9). Fuat Sezgin, yabancı dil öğrenme konusundaki başarısında babasının payı olduğuna inanmaktadır. Çünkü Sezgin ilkokul 3. sınıfta iken okullardan Türkçe gramer bilgisi dersi kaldırılmıştır. Bunun üzerine babası Mirza Efendi, Fuat Sezgin'e Sarf-ı Türki (Türkçe gramer bilgisi) öğretmiştir. Fuat Sezgin, aynı zamanda babasından öğrendiği gramer bilgisinin kendisine bilimler tarihçisi olma

yolunu açtığına inanır. Çünkü Sezgin'e göre bir kimse kendi anadilinin gramerini tam olarak bilmiyorsa, yabancı dili de öğrenmesi çok zor olacaktır (Turan, 2012: 37 ve Dere, 2018b: 47).

Hellmut Ritter, Fuat Sezgin'i azimli, çalışkan ve kendisine olan bağlı gördüğü için çalışmalarında onu da yanına almıştır. Böylece kütüphanelerdeki İslâm bilim tarihi ile ilgili yazma eserleri ve araştırmaları birlikte incelemeye başlamışlardır. Sezgin, bu incelemelerle birlikte İslâm bilim tarihi çalışmalarındaki eksikleri daha net görme imkânı bulmuştur. Bu alanda Ritter'in de hocası olan Carl Brockelmann'ın 5 ciltlik eseri *Geschichte der Arabischen Litteratur'u* (Arapça Elyazmaları Literatürü) (GAL) okudukça bu eserin bazı eksikliklerini fark ettiler. (İBTAV, 2019). Ritter, bu konuda Sezgin'e birisinin bu kitabın eksikliklerinin tamamlaması gerektiğini söylemiştir. Bu sözleri duyan Sezgin, hocasının kendisinden bunu beklediğini düşünerek eserin eksikliklerini tamamlamaya kendince karar vermiştir ve kaynakları, malzemeleri toplamaya başlamıştır (Turan, 2012: 70). Bu süreç uzun olacaktır.

Sezgin, 1947 tarihinde İstanbul Üniversitesi Fars ve Arap Filolojisi bölümünden lisans mezunu olmuştur (Karakas, 2015: 89). Mezuniyet tezini "Bedî' İlminin Tekâmülü ve İstanbul'da Bulunan Bedîyyat Yazmalar Kataloğu" adıyla Arap-Fars filolojisinden yapmıştır (Hansu, 2019a: 192). Ekim 1947'de doktora başvurarak Ritter'in danışmanlığında çalışmalarına devam etmiştir. Doktora tez çalışmasını, Arap dili ve tefsir âlimi Ebû Ubeyde Ma'mer İbn el-Musenna et-Teymî'nin Mecâzu'l-Kur'ân adlı tefsiri üzerine yapmıştır. Bu tezin konusu ise Kur'an-ı Kerim'de gerçek anlamı dışında kullanılan mecazî ifadelerdir. Doktora tezini 1950'de bitirmiştir. Fuat Sezgin bu tarihlerde aynı zamanda İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde memur olarak çalışmaktadır (İBTAV, 2019). Bu memuriyetinden önce de 15 ay İstanbul Müftülüğünde kâtip olarak görev yapmıştır (Hansu, 2019a: 197). Sezgin'in biyografilerinde genellikle kâtipliği ile bilgi verilmemiştir.

3. Sezgin'in Akademi Serüveni

Fuat Sezgin'in akademik hayatını Türkiye ayağı ve Almanya ayağı olmak üzere ikiye ayırmak gerekir. 1950-1960 arasında Ankara ve İstanbul Üniversitelerinde görev yapmış 1960'tan sonra Almanya'ya gitmek zorunda kalmıştır.

3.1. Türkiye'deki Akademik Hayatı

Sezgin, akademik camiaya Ekim 1950'de bir sene önce öğretime başlayan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde bugün yaklaşık olarak Temel İslâm Bilimleri bölümünün alanlarını kapsayan Doğmatik İlimler Kürsüsünün ilk asistan adayı olarak girmiştir (Dere, 2018a: 224). Sezgin'in biyografilerinde ilginç bir şekilde Ankara Üniversitesi yıllarına pek değinilmediği görülmektedir (Hıdır, 2018).

Sezgin, askerliğini yedek subay olarak yapmak üzere Mayıs 1951'de Ankara Üniversitesindeki asistanlık görevinden ayrılmıştır. Askerliğini bitirip terhis olduktan yaklaşık bir sene sonra Nisan 1952'de tekrar Ankara Üniversitesine başvurmuştur. O dönemde askere giden akademik personelin üniversite ile ilişkisi kesildiği için tekrar başvuru yapmak durumunda kalmıştır. Başvurusu üzerine tefsir dersi asistanı olarak atanmıştır (Dere, 2018a: 231-232).

Fuat Sezgin, doktora ele aldığı Mecâzu'l-Kur'ân'ı yayımlamak istemektedir. Arapça yayın konusunda o dönemde akla ilk Kahire gelmektedir. Ankara Üniversitesinden 22 Temmuz-22 Ağustos 1952 tarihleri arasında bir ay yıllık izin almıştır. Ancak izin bitiminden yaklaşık bir buçuk ay sonrasında işe başlamadığı için hakkında işlem başlatılmak üzere fakülte, rektörlüğe yazı yazmıştır. Daha sonra Sezgin'in rektörlüğe iki aylık sağlık raporu gönderdiği anlaşılmıştır (Dere, 2018a: 233-235).

Sezgin, 30.10.1950 tarihinde göreve başladığı Ankara İlahiyattan tekrar İstanbul'a dönmek üzere 28.02.1953 tarihinde ayrılmıştır. İstanbul'a dönmek istemesinin muhtemelen başlıca gerekçeleri, hocası Ritter'in İstanbul'da olması, oradaki ilmi ortama aşinalığı, yazma

eserler konusunda İstanbul'un zengin olması, yetiştiği üniversiteye gidecek olması olarak sayılabilir (Dere, 2018a: 236-237).

Sezgin, 1953'te İstanbul'da Umumi Türk Tarihi Enstitüsünde asistan olarak vazifeye başlamıştır. Buradan daha sonra İslâm Tetkikleri Enstitüsüne geçecektir. Doktora tezi için araştırmalar yaptığı esnada, Buhârî'nin hadis kitabından bazı kısımların Mecâzu'l-Kur'an'dan alındığını görmüştür. Buhârî'nin yazılı kaynakları kullanmış olması, hadis kitaplarının sadece sözlü geleneğe dayandığına dair müsteşriklerin iddialarının hatalı olduğunu ortaya koymuştur. Fuat Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar adını verdiği doçentlik tezini 1956'da yayımlamıştır (İBTAV, 2019). Sezgin, bu tezi ile hadis kaynağı olarak İslâm kültüründe önemli bir yere sahip olan Buhârî'nin topladığı hadislerde bilinenin aksine sözlü kaynaklara değil, İslâm'ın erken dönemine hatta miladi 7. yüzyıla yani Eshab-ı Kiram ve Tabiin'in yaşadığı asra kadar giden yazılı kaynaklara dayandığını ortaya koymuştur. Bu tez, Avrupalı şarkiyatçılarda hâlâ tartışılmaktadır (Karakaş, 2015: 89).

Asistanlıktan doçentliğe geçen Sezgin, kimi kaynaklara göre (İBTAV, 2019) 1957-1958 arasında, kimi kaynaklara göre ise (Tuğ, 2018) 1958-1960 arasında bilim insanlarını destekleyen Almanya merkezli Alexander von Humboldt Vakfı bursunu kazanıp bilimsel araştırmalar yapmak ve Almancasını ilerletmek niyetiyle Almanya'ya gitmiştir.

Tarihler 27 Mayıs 1960'ı gösterdiğinde Türkiye'de askeri darbe gerçekleşmiştir. Darbe neticesinde kurulan hükümet, üniversitelerde görev yapan 147 akademisyenin görevine son veren listeyi hazırlamıştır. 147'likler olarak bilinen bu listede Fuat Sezgin de vardır. Sezgin, bu listede olduğunu gazetelerden öğrenmiştir (Turan, 2012: 63). Oğur'a göre (2018) Fuat Sezgin, zararlı profesörler diye adlandırılan listeye, Demokrat Parti Çanakkale milletvekili olan ağabeyi Servet Sezgin yüzünden girmiştir. Ağabey Sezgin, Yassıada'da yargılanmıştır. Suçlama, "Çanakkale'ye gelen CHP'lileri taşıyan bir geminin iskeleye çıkmasına izin vermemek ve halkı birbirine düşürmeye çalışmak"tır. Savcı Servet Sezgin'in idamını istemiştir. Servet Sezgin, bu yargılama neticesinde 10 yıl ağır hapis cezası almıştır. Ancak 4 yıl sonra bir afla cezaevindeki son siyasi mahkûm olarak çıkmıştır.

Gazetede kendi ismini de gören Sezgin, Amerika ve Almanya'daki arkadaşlarına Türkiye'den ayrılmak zorunda olduğunu, kendisi için oralarda bir iş imkânı olup olmadığını soran mektuplar yazmıştır. Yaklaşık 2 hafta içinde 3 üniversiteden davet gelmiştir. Sezgin, Frankfurt Goethe Üniversitesini tercih etmiştir. Çünkü Amerika'ya gidip İstanbul'dan ve doğudan çok uzaklaşmak istememektedir ve dünyanın tek Bilimler Enstitüsü Frankfurt'tadır. Sezgin, 1961'de valizinin içine biraz kıyafet ve bolca araştırma notlarını içeren fiş (20-25 bin civarı) alıp yola çıkmıştır (Turan, 2012: 65).

3.2. Almanya'daki Akademik Hayatı

36 yaşında genç bir doçent olarak istemeden de olsa Türkiye'den ayrılan Sezgin, bilimsel çalışmalarına Frankfurt'ta devam etmiştir. 1963'e kadar Goethe Üniversitesi ve Marburg Üniversitesinde misafir doçent olarak dersler vermiştir. Tabii ilimler alanında ikinci bir doktora ve doçentlik çalışmasını yapmış, doçentliğin hemen ardından 1966 senesinde Frankfurt Üniversitesi'nde bilimler tarihi profesörü olmuştur (Karakaş, 2015: 74-75).

1967'de kısaca GAS diye bilinen Geschichte des arabischen Schrifttums (Arap-İslâm Bilimleri Tarihi) adlı eserinin ilk cildini yayınlamıştır. Bu cildin içeriğindeki konular, Kur'an bilimleri, hadis, tarih, fıkıh, kelam ve tasavvufur. Yukarıda zikredildiği gibi bu kitabın ortaya çıkmasında Ursula Hanımın da önemli bir payı olmuştur. Yine yukarıda bahsedildiği üzere Sezgin, bu eserle ilgili kaynaklarını lisans öğrencisi iken Carl Brockelmann'ın eseri olan GAL'e bir zeyl yazma niyetiyle toplamaya başlamıştır. İslâm bilim tarihi alanında, çalışmalarına başlaması ile Avrupalıların bir komite ile bu alanda yeni bir çalışmaya girmeleri aynı zaman dilimine denk gelmiştir. Ancak bu komite, Sezgin'in bu alanda çalışacağını öğrendiğinde önce kendisi ile alay etmiş, ardından ilk kitap çıktığında komite kendisini lağvetmiştir (Korkmaz, 2009:

86). Hem tek kişinin hem de bir Müslüman Türk'ün böyle çalışma yapması komitedeki kişileri hayrete düşürmüştür. Söz konusu eserin ilk cildi Arap-İslâm Bilimleri Tarihi I ismiyle Türkçeye çevrilmiş ve Prof. Dr. Fuat Sezgin İslâm Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı tarafından 2015 yılında yayımlanmıştır.

GAL'e bir zeyl niyetinden bütün yazma eserleri tarayarak müstakil bir esere dönme fikrine Ritter, bunu kimsenin yapamayacağı yönünde fikir beyan etmiştir. Ancak Sezgin, inanmış, çalışmış ve bu işin de üstesinden gelmiştir. Bu eseri İstanbul'daki hocası Ritter'e göndermiştir. Aradan zaman geçtikten sonra Ritter cevabında böyle bir çalışmanın daha önce yapılmadığını ve bundan sonra da yapılmasının zor olduğunu ifade edip Sezgin'i tebrik etmiştir (Hıdır, 2018). Bu övgü ve tebrik Sezgin'in motivasyonunu artırmıştır.

Fuat Sezgin, kitabını yazarken İslâm tarihi çalışmalarının adeta tesadüfe bağlı olduğunu tespit etmiştir. Eğer Avrupa'da insafılı büyük âlimler çıkarsa onlar Müslümanların keşiflerini insafılı bir şekilde ortaya koymuştur. Ama onlar geçince her şey öylece kalmıştır. Dolayısıyla bu çalışmaların bir sürekliliği olmadığını görmüştür. Sezgin bilim tarihinin çok geniş olarak ele alınması gerektiğine inanmıştır. Bunun da enstitü gibi bir kurum çatısı altında yapılması zaruretler. Böyle bir kurum için maddi desteğin olması gerekir. Sezgin'in aklından bu düşünceler geçerken kendisi 1978'de Kral Faysal İslami İlimler Ödülünü kazanmıştır. Bu uluslararası bir mükâfattır ve Sezgin bu durumu kurmak istediği enstitüye maddi destek sağlanması için fırsat olarak görmüştür. Ödül töreninde birçok devlet adamı ile tanışma imkânı elde etmiştir. Sezgin, enstitüye maddi destek verecek bir vakıf kurmayı kafasına koymuştur. O eğer bir şeyi kafasına koyarsa onu mutlaka gerçekleştirir. Neticede iki sene süren müthiş bir gayret ile dekanın, rektörün, Kuveyt devletinin destekleri alınmış ve vakıf Sezgin tarafından kurulmuştur. Bir sonraki aşama vakfın gelirlerini enstitünün giderlerini karşılayacak şekilde artırmaktır. Zor da olsa bunu da başarır (Fazlıoğlu, 2004: 360-362). Nihayetinde 1982 yılında Goethe Üniversitesi'ne bağlı olan Arap-İslâm Bilimler Tarihi Enstitüsünü (Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften) kurmuştur (İBTAV, 2018).

Sezgin, enstitünün hedeflerini İslâm ilimler tarihini geniş çaplı araştırmak, tanıtmak ve genel bilimler tarihinde Müslümanların iyi tanınmayan yerlerini ve yanlış olarak koyulan hükümleri düzeltebilmek olarak ifade etmiştir (İBTAV, 2018). Tabii enstitünün faydalı olabilmesi, bu hedefine ulaşabilmesi için maddi desteğin yanında insan kaynağına da ihtiyaç vardır. Sezgin'in ifadesi ile o zaman Avrupa'da bu işe inanan yoktu, Arap dünyasında ise bu işten anlayan yoktu. Fakat kendisi üstün bir gayret ile adeta gece gündüz çalışarak enstitüyü dünya çapında bilinen bir seviyeye yükseltmiştir (Fazlıoğlu, 2004: 362).

Sezgin'in projelerinden biri de İslâm Bilim Tarihi Müzesidir. Bu müzeye Müslüman âlimlerin yaptığı aletlerin numunelerini ortaya koymayı arzulamıştır. Bu konuda yıllar önce çalışan ve İslâm bilim aletlerini kitaplardan modeller hâlinde insanlara tanıtmak isteyen Eilhard Wiedemann adında bir Alman fizikçi olmuştur. Wiedemann 1900'de başladığı işte 28 yılda yaklaşık olarak 5 tane aletin modelini yapabilmiştir. Sezgin de 30 alet yapma hedefine bile şüpheyle yaklaşmış, bir müze olmasa bile bir oda dolar mı düşüncesi ile çalışmalarını başlatmıştır. Bu çalışmalar neticesinde kendisinin bile hayal edemediği bir başarı sağlanmış, Frankfurt'ta kurduğu İslâm Bilim Tarihi müzesinde 800'den fazla aletin modeli yapılmıştır. Aynı binada Bilimler Tarihi Kütüphanesi bulunmaktadır. Burada hayatı boyunca dünyanın her yerinden büyük bir özenle, meşakkatlere katlanarak aldığı 45 bin cilt kitap ve 10 bin mikrofilm vardır. Bu kitaplardan bazıları, orijinal tek nüsha olma özelliğini taşır. Bilimler Tarihi Kütüphanesi, İslâm bilimler tarihi açısından dünyada tek olma özelliğine sahip bir uzmanlık kütüphanesidir (URL-3, 2017: 2).

4. Türkiye’de Müze, Vakıf, Enstitü ve Kütüphane Kurma Çalışmaları

Fuat Sezgin, Almanya’da kurduğu İslâm Bilim Tarihi Müzesinin bir benzerini kendi vatanında, özellikle kendi milletinin hizmetine sunmak üzere İstanbul’da kurmaya karar vermiştir. Hedefi, Türklerin kendi medeniyetlerinin bu olağanüstü başarılarını ve Müslüman âlimlerin ilimler tarihine katkılarını daha elle tutulur bir şekilde görmelerini sağlamaktır. Aynı zamanda İslâm medeniyetinin büyüklüğünü bu müze sayesinde turistlerin de görmesini hedeflemiştir. Müzenin yerini yani Gülhane Parkındaki Has Ahırlar Binasını tesadüfen gördüğünü söyleyen Sezgin, bu binayı görünce müzeyle ilgili rüyalarının gerçekleşeceğine inanmıştır. Dönemin İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Kadir Topbaş, belediyenin binayı müze olarak verebileceğini söylemiştir. Sezgin’in vurguladığına göre başta dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan olmak üzere hükümet müzenin kurulması için gerekli kolaylıkları göstermiştir. Tahsis edilen bina devlet marifetiyle tadilatın geçirilmiştir. Sezgin, ilerlemiş yaşına rağmen müzenin yapım aşamasında Frankfurt-İstanbul arasında adeta mekik dokumuştur. İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi’nin açılışı 25 Mayıs 2008’de gerçekleşmiştir. Aletlerin yüzde 80’i Frankfurt’taki enstitüden hediye olarak gelmiştir. Yüzde yirmisi ise devlet finansmanı ile temin edilmiştir. Şu anda müzede 700’ün üzerinde eser sergilenmektedir (Turan, 2012: 87-88). Müzede geometri, gemicilik, astronomi, tıp, coğrafya, zaman ölçümü, optik, kimya, fizik, mimari, mineraloji, teknik ve harp tekniği gibi alanlarda sergilenen eserler, İslâm bilimlerinin buluşlarını göstermekle birlikte bu keşif ve buluşların değişik yollardan Avrupa’ya götürülüp orada kabul gördüğünü ve özümsemişliğini görsel bir şekilde ziyaretçilerine sunmaktadır (URL-4, 2019)

Müzenin faaliyetlerini desteklemek amacıyla 2010 yılında Prof. Dr. Fuat Sezgin İslâm Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı kurulmuştur. Ayrıca yine Fuat Sezgin’in öncülüğüyle 2013 yılında Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi bünyesinde lisans, yüksek lisans ve doktora alanlarında eğitim veren Bilim Tarihi Bölümü ve Prof. Dr. Fuat Sezgin İslâm Bilim Tarihi Enstitüsü açılmıştır. Fuat Sezgin’in bilim tarihi alanında Türkiye’ye yaptığı bir hizmet de Prof. Dr. Fuat Sezgin ve Dr. Ursula Sezgin Bilimler Tarihi Kütüphanesi’ni kurmak olmuştur. Fuat Sezgin’in bütün bu çalışmaları sırasında Ursula Hanım da önemli destekler vermiştir. Gülhane Parkı içerisinde kurulan kütüphanede 30 bine yakın kitap bulunmaktadır (İBTAV, 2019).

5. Aldığı Ödüller, Eserleri ve Bilim Dünyasına Katkıları

5.1. Aldığı Ödüller

Beynelmilel çeşitli akademilerde üyeliği olan Sezgin, çok sayıda önemli nişan ve ödüle layık görülmüştür. Bunlardan bazıları Kahire Arap Dili Akademisi, Şam Arap Dili Akademisi, Fas Rabat Kraliyet Akademisi, Bağdat Arap Dili Akademisi, Türkiye Bilimler Akademisi şeref üyeliğidir. Ayrıca Frankfurt am Main Goethe Plaketi, Almanya Birinci Derece Federal Hizmet Madalyası, Almanya Üstün Hizmet Madalyası, İran İslami Bilimler Kitap Ödülü ve T.C. Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülü gibi ödüllerin sahibidir (URL-5, 2018).

Fuat Sezgin, kendisine verilen Hessen Kültür Ödülünü ise reddetmiştir. Ret gerekçesi olarak; Gazze katliamında İsrail yanlısı açıklamalarıyla tepki çeken Alman Yahudileri Birliği Başkanı Salomon Korn ile aynı ödülü alamayacağını, siyaset anlayışının ve kültür yapısının buna müsaade etmediğini sunmuş ve herkesi çok şaşırtmıştır (Macit, 2018).

Sezgin’in öncülüğünde İstanbul’da kurulan ve yukarıda zikredilen müze de üstün nitelikli eser ve ortaya konan özgün çalışmalardan dolayı kurum kategorisinde Kültür ve Turizm Bakanlığı 2016 Özel Ödülünü kazanmıştır (URL-5, 2018).

Ayrıca Sezgin’e Türkiye’de Erzurum Atatürk Üniversitesi, Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi, Kayseri Erciyes Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi tarafından fahri doktora unvanı verilmiştir (URL-5, 2018). Sezgin, bu üniversitelere gittiğinde öğrencilere ve akademik camiaya uyarıcı ve uyandırıcı niteliklerde konferanslar vermiş ve söyleşilerde bulunmuştur. Bu konuşmalarında kimi zaman belirli bir konudan bahsetmiş, kimi zaman da hayatını, çalışma temposunu anlatmıştır. Müslümanların, bilim tarihine önemli katkıları olduğunu, Batının İslâm

medeniyetini yok sayan anlayışının yanlış olduğunu vurgulamıştır. Anlattıkları ile gençleri daha çok çalışmaya, okumaya, dil öğrenmeye sevk etmiş, İslâm medeniyetinin fertlerini aşağılık duygusundan kurtarmaya gayret göstermiştir.

2019 yılının Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı olarak kabul edilmesi de kendisinin ve eserlerinin yaşatılması bakımından bir ödül olarak addedilebilir.

5.2. Eserleri ve Bilim Dünyasına Katkıları

Hayatını ilme vakfeden Sezgin, ömrü boyunca birçok kitap yazmış, tercüme yapmış, editörlüğünde yayınlar yapmıştır. Günümüzde Sezgin adına basılan 1300 civarında eser bulunmaktadır ki bu gerçekten önemli bir ilmi mirastır (Karakaş, 2015: 93).

Eserleri arasında en dikkat çeken, yukarıda da yazım süreci ve ilk cildinden bahsedilen kısaca GAS diye bilinen Arap-İslâm Bilimleri Tarihi kitabıdır. Toplam 17 cilt ve 9324 sayfadan oluşan bir başyapıttır. Bu ciltlerde işlenen konular şunlardır (Tali, 2019: 13): Kıraat, Kur'an ilimleri, hadis, tarih, fıkıh, kelam, tasavvuf (1. cilt), şiir (2. cilt), tıp, eczacılık, zooloji, veterinerlik (3. cilt), kimya, botanik, ziraat (4. cilt), matematik (5. cilt), astronomi (6. cilt), astroloji, meteoroloji (7. cilt), sözlük çalışmaları (8. cilt), gramer (9. cilt), matematiksel coğrafya ve haritacılık (10-11-12-13. ciltler), beşeri coğrafya (14-15. ciltler), hitabet ve edebî teori, şiir, antolojiler, edebi nesir (16. cilt), edeb ve eğitim (17. cilt).

Sezgin bahsedilen eseri 300 bin yazma eseri inceleyerek ve uzun yıllar çalışarak ortaya çıkarmıştır. Yeri gelmiş yazdığı konuyla alakalı bilgi sahibi olmaya uğraşmış, yeri gelmiş yeni dil veya diller öğrenmiştir (Hıdır, 2018). Mesela coğrafya konusunu yazmaya 28 senesini vermiştir. Bu süre zarfında bildiği dillerin yeterli olmadığını anlayınca 53 yaşından sonra Rusça, 60 yaşından sonra da Portekizce öğrenmiştir (Kenan, 2003: 78). 18. cildi yazmaya ise ömrü yetmemiştir.

Mecaz'ül Kur'an, Buhari'nin Kaynakları, İslâm'da Bilim ve Teknik (5 cilt), Amerika Kıtasının Müslüman Denizciler Tarafından Kolomb Öncesi Keşfi, Tanınmayan Büyük Çağ, İslâm Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar gibi eserleri de vardır.

Bu eserler haricinde Sezgin'in bilim dünyasına bir diğer önemli katkısı 19. ve 20. yüzyıllarda farklı dillerde yayınlamış olan temin edilmesi oldukça zor olan yüzlerce makaleyi farklı alan ve konulara göre tasnif ederek ciltler halinde yayınlamış olmasıdır (Şen, 2018).

Fuat Sezgin'in bir de tıpkıbasımları var ki, bunlar da ulaşılması zor olan yazmaların tıpkıbasımlarından oluşmaktadır. Artık günümüzde yazmaların dijital kopyalarına ulaşmak nispeten kolay olsa da bundan 10 sene öncesine kadar bir yazmanın görsellerine ulaşmak çok zordu. Bu anlamda Sezgin'in tıpkıbasım serisi de bilim dünyasına büyük bir hizmetti (Şen, 2018).

Sezgin'in ilim camiasına yaptığı bir başka katkı da yukarıda bahsedilen Müslüman bilginlerin buluşlarının modellerini yaptırması ve bunların müzelerde sergilenmesidir. Bu koleksiyonlar İslâm medeniyetinde bilim geleneğinin zenginliğini etkileyici ve ikna edici bir şekilde ortaya koymuştur (Şen, 2018).

Sezgin'in eserlerinde bilim dünyasında aslında Müslümanların keşiflerinin veya yazdığı eserlerin Batılılar tarafından tercüme edildiği ve Müslümanların isminin gizlendiği ortaya çıkarılmıştır. Mesela hazırladığı Islamic Geography adlı eserde Sezgin, 18. yüzyılda Avrupa'daki eski dünya haritalarının aslında İslâm coğrafyacılarının çalışmalarından türetildiğini ve pek çoğunun doğrudan kopya olduğunu ortaya çıkarmıştır (Kenan, 2003: 78).

Sezgin'e göre (2004: 37-38) Avrupa'da yaklaşık 17. yüzyıla kadar kaynak anma kavramı yok denecek kadar azdı. Birçok Arapça kitap tercümesi ya Avrupalı veya Yunanlı bilginlerin adı altında yüzyıllarca yayımlandı ve kullanıldı. Kaynak adı verme büyük Yunan bilginlerinde de yok gibiydi. Kaynakları belirli bir sistematik içinde vermek, geçmiş kuşakların emeklerini anmak

ilkesi, İslâm kültür dünyasının karakteristik özelliklerindedir. Bu gerçek, bilimler tarihinde iskanmaktadır.

Yine Sezgin (2004: 38) Tunuslu ve tıptan anlayan bir tacirin Müslümanların yazdığı 25 tane önemli tıp kitabını rahiplere Latince olarak çevirttiğini ve bu kitaplara ya kendi adını ya da eski Yunan otoritelerinin adını verdiğini ortaya koymuştur.

Sezgin, Müslümanların kendi kültürlerinin bilim tarihindeki yerini bilmediğini ya da bu konuda yanlış bilgi sahibi olduğunu görmüş ve neredeyse ömrünü bu bilgisizliği ortadan kaldırmaya adanmıştır. Ona göre Müslümanlarda ve Türklerde bir aşağılık duygusu vardır. Birçok Türk aydını, Batı dünyasına ulaşabilmenin çaresini Türk toplumunu dinden koparmakta bulmuştur. Ancak kendisi 60 yıllık çalışması sırasında her gün biraz daha fazla İslâm uygarlığını tanımanın ve tanıtmanın Batı dünyasına ulaşma davası bakımından tek yol olduğuna inanmıştır (Sezgin, 2004: 22).

Fuat Sezgin, 26 sene süren araştırmaları esnasında Amerika'yı Kristof Kolomb'dan çok önce Müslümanların keşfettiğini, Vasco da Gama'nın Müslümanlara ait haritalarla Hindistan'a ulaştığını belgelerıyla ispatlamıştır (Yardım, 2018).

6. Şahsiyeti Hakkında Bilgiler ve Tavsiyeleri

Sezgin'in belki de en önemli özelliği zekâsının yanında çok çalışmasıdır. Hocasının tavsiyesi ile 70 yaşına kadar 17 saat çalıştığını, 70'inden sonra da 13-14 saat çalıştığı yukarıda vurgulandı. Başarısının sırlarından biri muhakkak bu özelliğidir. Sezgin yaptığı söyleşilerde de Müslümanların ve Türklerin çok çalışması gerektiğini ifade etmiştir. Kendisinin bu tempoda kimi zaman yorulduğunu ve dinlenmek istediğini ancak sonra vakit geçiyor diyerek kendisine telkinde bulunup çalışmaya, yazmaya, okumaya geri döndüğünü ifade etmiştir. Kendisini ilme vakfetmiştir. Bu noktada Türk milletine okuyan, yazan, düşünen bir yapıda olmayı tavsiye etmiştir (Demirci, 2018). Hastalansa da çalışmalarına devam etmiştir. İstikrarlı çalışmasına halel gelmesin diye evlendiğinde düğün bile yapmamıştır (Dere, 2018b: 45). Yoğun çalışma temposu sebebiyle Almanya'da onca sene oturduğu kasabayı gündüz gözüyle hiç görememiştir (Kar, 2018).

Bir diğer önemli özelliği çok dil bilmesi ve dil öğrenmeye yatkınlığıdır. İnsanlara da dil öğrenmeyi tavsiye etmiş, bunun için anadilimizdeki dil bilgisi kuralları tam olarak öğrenmekle işe başlanmasını tavsiye etmiştir. Dilin masa başında çok çalışarak öğrenileceğini düşünmektedir.

Sezgin'in bir başka özelliği multi-disipliner bir âlim olmasıdır. Matematik, coğrafya, tarih, bilim tarihi, edebiyat gibi farklı alanlarda çalışmaları olmuştur (Hıdır, 2018).

Kendisi haksızlığın karşısında duran, mazlumların yanında yer alan, onların dertleriyle dertlenen, duyarlı ve şuurlu bir şahsiyettir. İnandığını, kafasına koyduğunu yapmaya gayret eden bir yapısı vardır. Gündelik siyasetten, polemik ve demagojiden uzak duran mütevazı bilim adamı kişiliği vardır. Bilimlerin temeli İslâm bilimleridir felsefesini kendisine düstur edinmiştir ve bu noktada sabırla çalışmıştır (Hıdır, 2018).

Başına kötü bir şey gelse de hayata küsmeyen affedici bir yapısı vardır. 147'ler listesinde üniversiteden atılsa da bunu çok dert etmemiştir. Kaderin bir tezahürü olarak, olması gerektiği için olmuştur diyerek teslimiyet göstermiş, ülkesine ve devletine küsmemiştir (Dere, 2018b: 45).

Dürüstlük, işin ehli olmak, üstlendiği işin hakkını vermek, yalan söylememek, dini ve dinî değerleri suiistimal etmemek, tembel olmamak, egoist olmamak onun için önemli hasletlerdendi. Sade bir hayatı vardı. Tevekkül ve vicdan sahibi idi. Gördüğü yanlışları söylemekten çekinmezdi (Dere, 2018b: 46-47).

Fuat Sezgin, vejetaryendi (Yolcu, 2018: 38) ve bilgisayar kullanmazdı (Özsoy, 2018). Celal Şengör'e göre Sezgin, 5 yaşındaki bir çocuk gibi merakla sahipti. Okuduklarını unutmayacak müthiş bir zekâsı vardı. Bitmek tükenmek bilmeyen bir enerjisi vardı (Sezgin, 2004: 12).

Kuveyt Üniversitesinde verdiği konferans sonrası kendisinden tavsiye isteyen gence dünyanın nimetlerinden feragat etmek, sabr-ı cemil ve Allah korkusunun olması gerektiğini tavsiye etmiştir (Demirci, 2018).

Bir gün bir talebesine yaptığı konuşmada, kitap okumanın bir ibadet gibi olduğunu, aynı namazda olduğu gibi kitap okuyan kişinin etrafı ile bağını koparması gerektiğini vurgulamış ve size kitap okumayı unutturdular diyerek milletin ve İslâm dünyasının geleceğinin yeni neslin kitap okumasına bağlı olduğunu söylemiştir (Kayadibi, 2018).

7. Almanya İle Sezgin Arasındaki Dava

92 yaşındaki Fuat Sezgin, 2017'nin Mayıs ayında, sergilenmek üzere kendisine ait eserleri Frankfurt'tan Türkiye'ye götürürken, Frankfurt Havaalanı'nda sorguya alınmış ve bu bilimsel kitapların, tarihî eser olabileceği zannıyla savcılık eserlere el koymuştur. Enstitüsü'nün başkanlık görevinden de el çektirilen Sezgin, gümrükte alıkonulan binlerce kitabın şahsına ait olduğunu beyan etmesine rağmen Almanya'dan çıkışına izin verilmemiştir. Hessen Eyaleti Bilim Bakanlığı da bu kitapların Frankfurt Üniversitesine ait olabileceği düşüncesiyle inceleme başlatmıştır. Savcılık, yapılan soruşturma sonucunda, tarihî eser kaçakçılığı iddiasını kanıtlayacak bir belge olmadığı için soruşturmayı durdurmuş ve kitapların Sezgin'in şahsi birikimi olduğuna karar vermiştir. Ancak buna rağmen Sezgin'e kitapları verilmemiş ve Enstitüdeki odasına girmesine izin verilmemiştir. Havaalanında bu şekilde bir muameleye maruz kalması Sezgin'i çok üzmüştür (Canbolat, 2017).

Soruşturma metnindeki bazı ifadeler bu soruşturmanın siyasi bir yanı olduğunu göstermektedir. Sezgin, 36 senelik vakıf başkanlığında emeklilik maaşı dışında vakıftan maaş almamış, enstitünün arabasına benzini dahi vakfın bütçesinden karşılamamış, vakfın tek bir kuruşunu bile almama konusunda gayretli bir tutuma sahip bir ilim adamıdır. Bugüne kadar bütün eserlerini Almanca yazmış, Almanca'yı İslâm bilim tarihi konusunda bir "kaynak dil" hâline dönüştürmüş, Almanya'yı "İslâm bilimleri" alanında bir referans ülke olarak prestij sahibi yapan bir ilim adamına yapılanlar en basit tabiri ile ciddi bir saygısızlık, vefasızlıktır (URL-6, 2018).

Prof. Dr. Fuat Sezgin İslâm Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı (İBTAV) Mütevelli Heyeti Yönetim Kurulu Başkanı Mecit Çetinkaya İBTAV olarak öncelikle Fuat Sezgin'in kitaplarını Almanya'dan Türkiye'ye getirmek istediklerini aktarmıştır. Çetinkaya, "Fuat Sezgin'in Almanya'daki kitaplarının hepsini getirmek bizim en büyük vazifemiz. Hocamız zaten kitaplarını vakfımıza bağışladı. Vakıfta Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın söz hakkı var. Yani oradaki kitaplar hem vakıf olarak bizim hem de Kültür ve Turizm Bakanlığı olarak devletin. Dolayısıyla hem hocamızın ruhunu şad etmek için hem de görevimizi yerine getirmek için o kitapları buraya getirmek zorundayız." demiştir (URL-7, 2019). Aynı zamanda devletin zirvesinin de bu sürecin takipçisini olduğunu belirtmek gerekir (URL-8, 2019).

Sonuç

Mehmet Fuat Sezgin, 94 yaşında iken çok sevdiği İstanbul'da 30 Haziran 2018 tarihinde bir süredir tedavi gördüğü hastanede vefat etmiştir. Ertesi gün cenaze merasimine Cumhurbaşkanı Erdoğan, çok sayıda siyasi ve akademisyen katılmıştır. Sezgin, Fatih Camiinde kılınan cenaze namazının ardından Gülhane Parkında bulunan kendi kurduğu İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi yanına defnedilmiştir.

Sezgin, bilim tarihi ve bilim tarihinde Müslümanların yeri konusunda çok önemli çalışmalar yapmış, üstü örtülü bilgileri ortaya çıkarmış, İslâm medeniyeti çocuklarının aşağılık kompleksine girmemeleri için gerekli bilgileri gün yüzüne çıkarmış, dünya çapında tanınırlığı yüksek gerçek bir âlimdir. Kendisine önemli ödüller verilmiştir.

Sezgin bunu yaparken kendi rahatını, hayatını, sağlığını hiçe saymış, büyük ihtimalle ailesine bile yeterince zaman ayırmayıp mütemadiyen çalışmıştır. Gerçekten hayatını ilme vakfetmiş bir şahsiyettir.

Hansu'nun (2019b: 31) belirttiği gibi bir ilim adamının hayatı da eserleri kadar ilham vericidir. Âlimin hayatını bilmek eserlerini de doğru bir şekilde anlaşılır hâle getirir. Fuat Sezgin gibi ilim adamına sahip olan milletler, gelecek kuşaklara kılavuz olması amacıyla onun ismini yaşatmak için çaba sarf eder. Akademi camiasında da Fuat Sezgin'in eserlerinin bilim tarihi açısından ne kadar önemli olduğu konusu ve biyografisi yeterli ilgiyi görememiştir.

Böyle bir şahsiyetin Türkiye'de de yeterince tanınması, tavsiyelerinin hem akademik camiaya hem de diğer insanlara –özellikle gençlere– ulaştırılması, bazı şeylerin başarılabilir olduğu gerçeğini ortaya koyacak ve belki de karamsarlığın yerini çok çalışmak şartıyla ümitli olmak alacaktır. Hiç kuşkusuz bu da Sezgin'in ömrünü vakfettiği İslâm medeniyetinin gelişmesi için faydalı olacaktır.

Kaynaklar

- Canbolat, M. (2017). Almanya, 92 Yaşındaki Türk Bilim Adamına Ayıp Ettiler, <http://www.hessen-toplum.com/haber/almanya-92-yasindaki-turk-bilim-adamina-ayip-ettiler/240>, 22.09.2017, (Erişim Tarihi: 22.05.2019).
- Demirci, M. (2018). Bir Fuat Sezgin Vardı, <https://www.yeniasir.com.tr/yazarlar/mehmet.demirci/2018/07/05/bir-fuat-sezgin-var-di>, 05.07.2018, (Erişim Tarihi: 22.05.2019).
- Dere, A. (2018a). Mehmet Fuat Sezgin Hoca'nın Ankara İlahiyat Yılları: Sezgin ve Fakültenin Müşterek Tarihinden Bir Kesit, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 59(2): 221-250.
- Dere, A. (2018b). M. Fuat Sezgin (1924-2018): İslâm Tarihine Medeniyet Zaviyesinden Bakan Bir Âlimimizin Ardından Öz Muhasebemiz, *Basın Hayatı Dergisi*, (50): 41-47.
- Fazlıoğlu, İ. (2004). Fuat Sezgin ile Bilim Tarihi Üzerine, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2(4): 355-370.
- Hansu, H. (2019a). Mehmet Fuat Sezgin'in Aile Çevresi ve Türkiye'deki Akademik Serüveni, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 60(1): 185-205.
- Hansu, H. (2019b). *Fuat Sezgin'in Ailesi ve Eğitim Hayatının İlk Yılları*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Uluslararası Prof. Dr. Fuat Sezgin Bilim Tarihi Sempozyumu Sempozyum Kitabı, Ed. Zeki Taştan, İstanbul: Hiperyayın.
- Hıdır, Ö. (2018). Bereketli çalışmalara imza atan bir 'İbnü'l Vakt': Fuat Sezgin, <https://www.fikriyat.com/tarih/2018/07/02/bereketli-calismalara-imza-atan-bir-ibnul-vakt-fuat-sezgin>, (Erişim Tarihi: 22.05.2019).
- İBTAV. (2019). İlme Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Fuat Sezgin Özgeçmişi, <http://www.ibtav.org/sayfa/1/ozgecmisi>, (Erişim Tarihi: 22.05.2019).
- Kar, A. K. (2018), Fuat Sezgin Hoca'nın ardından..., <https://www.dunyabulteni.net/kultur-sanat/fuat-sezgin-hocanin-ardindan-h425606.html>, 13.07.2018, (Erişim Tarihi: 22.05.2019).
- Karakaş, A. (2015). *20. Yüzyıl Hadis Eksenli Oksidentalizm Çalışmaları -Fuat Sezgin Örneği-*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Kayadibi, S. (2018). Fuat Sezgin Hocadan Ne Öğrenmeliyiz?, <https://www.milatgazetesi.com/yazarlar/fuat-sezgin-hocadan-ne-ogrenmeliyiz/haber-175005>, 06.07.2018, (Erişim Tarihi: 22.05.2019).
- Kenan, S. (2003). İslam Dünyasının Duraklama Sebepleri Üzerine Ünlü İlimler Tarihçisi Fuat Sezgin'i Dinlemek, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1(4): 73-98.

- Korkmaz, T. (2009). *20. YY. İslam Bilim Tarihi Çalışmaları George Sarton ve Fuat Sezgin Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Macit, A. (2018). Fuat Sezgin Hoca Ardında Güzel Bir Örneklik ve İlmi Miras Bıraktı, <https://www.dunyabizim.com/portre/fuat-sezgin-hoca-ardinda-guzel-bir-orneklik-ve-ilmi-miras-birakti-h29665.html>, 12.08.2018, (Erişim Tarihi: 22.05.2019).
- Oğur, Y. (2018). Üniversiteden Atılmış Genç Bir Doçente Veda Ederken, <http://www.karar.com/yazarlar/yildiray-ogur/universiteden-atilmis-genc-bir-docente-veda-ederken-7364#>, 01.07.2018, (Erişim Tarihi: 22.05.2019).
- Özsoy, Ö. (2018). Ömer Özsoy Yazdı: Fuat Sezgin Hoca'nın Ardından, <http://www.karar.com/gorusler/omer-ozsoy-yazdi-fuat-sezgin-hocanin-ardindan-902554>, 04.07.2018, (Erişim Tarihi: 22.05.2019).
- Sezgin, F. (2004). İslam Kültür Dünyasının Bilimler Tarihindeki Yeri, *TÜBA Forumu*, (29), Ankara.
- Sezgin, F. (2016). *Amerika'nın Keşfinde Müslümanlar Söyleşi ve Konferans Kitabı*, Ed. Kadir Temurçin, SDÜ Yayınları.
- Şahin, O. (2013). Darbe Mağduru Profesörler, <https://www.dunyabulteni.net/yazar/osman-sahin/19373/profdrfuat-sezginin-vefati-darbe-magduru-profesörler>, 05.11.2013, (Erişim Tarihi: 22.05.2019).
- Şen, H. (2018), Fuat Sezgin'in Mirası, <https://www.yenisafak.com/hayat/fuat-sezginin-mirasi-3383348>, 11.07.2018, (Erişim Tarihi: 22.05.2019).
- Tali, S. C. (2019). Bir Ömürlük Külliyyat: Geschichte des Arabischen Schrifttums (Arap-İslam Bilimleri Tarihi), *Açık Kitap Dergisi*, (12): 12-13.
- TBMM. (2010). *TBMM Albümü 2 (1950-1980)*, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, (1).
- Tuğ, S. (2018). Prof. Dr. Salih Tuğ, Fuat Sezgin'i Anlatıyor: "Bir Duvarla Karşı Karşıya Kaldı", http://www.yorungedergi.com/2018/08/prof-dr-salih-tug-fuat-sezginini-anlatiyor-bir-duvarla-karsi-karsiya-kaldi/?utm_source=sm&utm_medium=post, 01.08.2018, (Erişim Tarihi: 22.05.2019).
- Turan, S. (2012). *Bilim Tarihi Sohbetleri Fuat Sezgin*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- URL-1. (2016). Prof. Dr. Fuat Sezgin Atatürk Üniversitesi Fahri Doktora Diploma Töreni, <https://www.youtube.com/watch?v=qFzqVmXg9GM>, (Erişim Tarihi: 22.05.2019).
- URL-2. (2016). Sadece Allah'a İnanacaksın Başka Hiçbir Şeye Değil, <https://www.haberler.com/sadece-allah-a-inanacaksin-baska-hicbir-seye-degil-8870016-haberi/>, (Erişim Tarihi: 22.05.2019).
- URL-3. (2017). Prof. Dr. Fuat Sezgin' in Özgeçmişi, <https://dergipark.org.tr/download/issue-file/5824>, (Erişim Tarihi: 22.05.2019).
- URL-4. (2019). Hakkında, <http://www.ibtav.org/sayfa/6/hakkında>, (Erişim Tarihi: 22.05.2019).
- URL-5. (2018). Fuat Sezgin Hoca, <http://www.akkalemler.com/fuat-sezgin-hoca-haber-30159>, 01.07.2018, (Erişim Tarihi: 22.05.2019).
- URL-6. (2018). Fuat Sezgin'in Kitaplarına El Koyan Gözü Dönmüşlük: Frankfurt'ta Neler Oluyor?, <https://perspektif.eu/2018/03/01/frankfurtta-fuat-sezgin-kitaplarina-el-konuldu/>, 01.03.2018, (Erişim Tarihi: 22.05.2019).

- URL-7. (2019). Fuat Sezgin'in Almanya'daki Kitaplarının Hepsini Getirmek En Büyük Vazifemiz, <https://www.timeturk.com/fuat-sezgin-in-almanya-daki-kitaplarinin-hepsini-getirmek-en-buyuk-vazifemiz/haber-1068377>, 06.04.2019, (Erişim Tarihi: 22.05.2019).
- URL-8. (2019). Cumhurbaşkanı'nın 2019 Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı Toplantısı'nda Yaptıkları Konuşma, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/105482/2019-prof-dr-fuat-sezgin-yili-toplantisi-nda-yaptiklari-konusma>, 23.05.2019, (Erişim Tarihi: 22.05.2019).
- Yardım, M. N. (2018). Fuat Sezgin, <http://www.milatgazetesi.com/fuat-sezgin-makale,125366.html>, 04.07.2018, (Erişim Tarihi: 22.05.2019).
- Yılmaz, İ. (2009). *Yitik Hazinesinin Kâşifi Fuat Sezgin*, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.
- Yolcu, E. (2018). Bu Dünyadan Bir Fuat Sezgin Hoca Geldi, Geçti..., *Basın Hayatı Dergisi*, (50): 38.

Fuat Sezgin'in Bilim ve Bilim Tarihi Anlayışı

Fuat Sezgin's Understanding of Science and History of Science

Doktora Öğrencisi Tuğşat GÜZELOĞLU¹

Öz

Bu çalışmada dünyanın en önemli bilim tarihçilerinden birisi olan Fuat Sezgin'in bilim tarihi anlayışına değinilecek ve bilim tarihindeki önemi ortaya konacaktır. Bunun için öncelikle Fuat Sezgin'e göre bilim tarihi nedir sorusunun cevaplanması gerekmektedir. Bilim tarihi, insanlığın bilimsel faaliyetlerinin keşfinin tarihidir. Bu nedenle insanlık tarihinin anlaşılmasının yolu bilim tarihinden geçmektedir. Mensubu olduğu kültür ve medeniyet dünyasının izlerini süren Fuat Sezgin, bilim tarihi alanında mazimizi ortaya çıkaran büyük bir düşündürüdür. İslam bilimlerinin gerçeğini ve gerçekliğini ortaya koymak adına bilim tarihinde uzun bir yolculuğun sahibidir. Fakat Sezgin'in bilim tarihi çalışmaları ile yaptığı şey bir olaylar sıralaması yapmaktan ziyade bir bilinç oluşturmaktır. İslam medeniyetinin daha iyi anlaşılması ve anlatılması hususunda sayısız çalışmalara imza atan Sezgin, bu doğrultuda geçmiş ile gelecek arasında bir köprü kurmayı başarmıştır. Bunu yaparken objektif olarak bir gerçeklik resmi sunmuştur. Bu bağlamda bilim ve bilim tarihine olan katkıları göz önüne alındığında Sezgin'in tarihte yeni bir çığır açtığı görülmektedir. Böylece bilim tarihine yeni bir boyut getiren Fuat Sezgin, İslam bilim tarihinin insanlık tarihindeki yerini de ortaya koymuştur. Sonuç olarak, Fuat Sezgin, hakkında söylenenlerden daha fazlasını hak eden bir bilim adamıdır.

Anahtar Kelimeler: Bilim, bilim tarihi, bilim tarihçisi, Fuat Sezgin, İslam medeniyeti

Makale Türü: Derleme

Abstract

In this study, the understanding of the history of science of Fuat Sezgin which is one of the most important science historians in the world, will be discussed and its importance in the history of science will be revealed. For this, first of all, "according to Fuat Sezgin, the question of what is the history of science?" should be answered. The history of science is the history of the discovery of human scientific activities. Thus, the way to understand the history of humanity is through the history of science. Fuat Sezgin, who traces the world of culture and civilization to which he belongs, is a great thinker who reveals our past in the field of history of science. He has a long journey in the history of science on behalf of revealing the truth and reality of Islamic sciences. However what Sezgin does with the study of the history of science is to create a consciousness rather than a sequence of events. Sezgin who undertook countless works in order to understand well and explain the Islamic civilization succeeded in establishing a bridge between the past and the future. He objectively presented a picture of reality by doing this. In this context, considering Sezgin's contributions to the history of science and science, it is seen that Sezgin has opened a new era in history. Therefore, Fuat Sezgin who brought a new dimension to the history of science and revealed the place of the history of Islamic science in human history. As a result, Fuat Sezgin is a scientist who deserves more than what is said about him.

Keywords: Science, history of science, science historian, Fuat Sezgin, Islamic civilization

Paper Type: Review

¹ Uludağ Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilimdalı, tugsat-sivas@hotmail.com

Atf için (to cite): Güzelöğlü, T. (2019). Fuat Sezgin'in Bilim ve Bilim Tarihi Anlayışı. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı), 94-100.

Fuat Sezgin'in Bilim ve Bilim Tarihi Anlayışı

“Benim mensubu olduğum bir kültür ve medeniyet dünyası var. Bizler, köksüz değiliz. Derinlere kök salan bir medeniyete beşiklik etmişiz. Fakat yüzyıllardır bu medeniyetin görmezden geldiğini, hakkının yenildiğini ve yaptıklarının elinden alındığını gördüm. İslam medeniyetinin dünya bilimine yaptığı büyük katkıları, bunun farkında olmayan dünyaya tanıtmayı amaç edindim. Bu gayretimin bir kısmı sadece bilim dünyasına hizmet diğer önemli bir gayesi ise İslam dünyasının yitirmiş olduğu kendine saygıyı, güveni ve insanlık tarihindeki yerini hatırlatarak kaybettiklerini iade etmektir.” (Korkmaz, 2009:11)

Bilim tarihi nedir sorusuna birden fazla tanımla cevap vermek mümkün olmakla beraber, bu bilim tarihi tanımları aynı zamanda bilim tarihinin amacını da ortaya koymaktadır. En genel anlamda “Bilim tarihi, nitelikleri 13. yüzyılda şekillenmeye başlayan, özellikle 19. yüzyıl ortalarından itibaren bilim adıyla tanımladığımız sosyal ve kültürel bir olgunun tarihidir.” (Gavroğlu,2006:27) Daha açıklayıcı bir tanıma göre ise “Bilim tarihi, doğanın yapısı ve işleyişini anlamaya çalışan insanların tarihi” (Gavroğlu, 2006:14); “uygar dünyayı oluşturan farklı ulusların ve uygarlıkların bilimsel etkinliklerini incelemeye ve karanlıkta kalmış noktaları aydınlatmaya çalışan tarihsel araştırma” (Iliffe, 2016: 19); “insanın evreni araştırması, zaman ve mekân içinde var olan ilişkileri keşfetmesi, elde edilen gerçekleri savunması, yanlışlara ve batıl inançlara karşı savaşması”(Sarton, , 1995: 20-21); “olguları düzenli olarak bir araya getirmek ve olayları doğru bir şekilde sıralamakla birlikte geçmişten yeniden yorumlamayı, dünyayı yeniden inşa etmeyi içeren faaliyet” (Fara, 2012: 13); “uygarlıkların ve ulusların tarihin her dönemindeki gelişimini anlatmak üzerine doğmuş bir bilim dalı”(Ekici, 2013:391) olarak tanımlanmaktadır. Tüm bu tanımlar çerçevesinde “Bilim tarihi uluslar ve uygarlıklar için önemli bir bilim dalıdır. Zira bir ulusun veya uygarlığın tarihsel süreç içerisinde kendi tarihinin faaliyetlerini ortaya koymasının, dünya tarihinde hak ettiği yeri almasının ve insanlık tarihine ismini yazdırmasının yegâne yolu bilim tarihidir.”(Topdemir ve Unat,2008:8-9) Bu bakımdan insanlığın bilimsel faaliyetlerinin ortaya konulmasının en temel yolu bilim tarihi incelemesinden geçmektedir.

Bilim tarihi insanlık tarihinin anlaşılmasındaki en önemli etkinliklerden biridir. Bu açıdan bilim tarihi, çağlar boyunca farklı toplumlar tarafından üretilen bilgi ve bilimin gelişim sürecinin objektif bir çerçeve içerisinde incelenmesi, açıklanması, yorumlanması faaliyetidir. Burada objektif olarak bir inceleme son derece önemlidir. Bunun için gerekli olan şey ise her dönemin kendi koşulları içerisinde incelenmesi ve değerlendirilmesidir. Bu inceleme ve değerlendirme durumu bilim tarihinin temel konusunu teşkil etmektedir. O hâlde bilim tarihinin belli başlı soruları ve konularından da bahsetmek mümkündür. Bu manada “İnsanlık tarihinin gelişim aşamalarını sistematik bir biçimde açıklama ve yorumlama faaliyeti olan bilim tarihinin konusu ise doğanın farklı toplumlar tarafından işlenme, modellenme ve anlaşılma tarihini ortaya koymaktır.” (Iliffe,2016:27) Bununla birlikte çok geniş bir alanı kapsayan bilim tarihinin konularını yalnızca bilgi ve bilimle sınırlamak doğru olmayacaktır. “Başka bir ifadeyle bilim tarihinin konusu, bilginin geçmiş olduğu aşamaları belirlemek; bilimsel kuramların doğuşunu ve gelişimini olgusal ve deneysel verilerle betimlemek; bilimin değerini ve önemini sorgulayarak bilimsel etkinliği bütün yönleriyle tanımaya çalışmak; bilimsel etkinliklerin insan yaşamında ne gibi değişikliklere neden olduğunu incelemek; bir toplumun bilime ne zaman katkı yaptığını ortaya koymak; toplumun bilime katkı yapacak düzeye gelmesi için neler yapılması gerektiğini göstermek; bu katkılar esnasında bilim insanların kullandıkları yöntemleri, araç ve gereçleri objektif bir perspektiften değerlendirmektir.” (Topdemir ve Unat, 2008:7) Bu bağlamda bilim tarihinin konusu geniş bir alanı ilgilendirmekte ve kapsamaktadır. Bununla birlikte bilimin, incelendiği bir alan olarak bilim tarihi disiplini, bilimi tek boyutlu bir olgu olarak değil, sosyal ve kültürel bir olgu olarak ele almaktadır.

Görüldüğü gibi bilim tarihini amacı, bilimsel faaliyetlerin bir kaydını tutmak değildir(her ne kadar ilk eserler böyle ele alınsa da). Fuat Sezgin’de de göreceğimiz gibi, bilim tarihinin asıl amacı, bilimsel düşünmenin insan ile olan ilişkisi bağlamında bir bilinç oluşturmaktır. Bu

anlamda “Bilim tarihi faaliyetlerinde bir bilim tarihçisinin görevi ise bilimsel keşifleri sadece art arda sırlamak değil, bilimsel keşiflerin gelişim süreçlerini anlamaya çalışmaktır.” (Sarton,1995:17) Daha farklı bir ifade ile bilim tarihçisinin görevi, medeniyetler içinde bilimin doğuş ve gelişimini incelemesi ve bunları yeniden geleceğe taşımasıdır. “Bu bakımdan bilim tarihçisini asıl görevi, bilim insanlarının bilimsel keşiflerini sistematik olarak düzenlemekten ziyade bilimsel bilinçleri canlandırmaktır. İnsan bilincinin gelişimini açıklamak ve bilimsel tutumunu eleştirel yoruma tabi tutmaktır.” (Bozkurt,2004:14) Bunu yaparken bilim tarihçisine büyük görev ve sorumlulukların düşmesi de doğaldır. Nitekim objektif bir değerlendirme çağın koşullarına göre her zaman mümkün olmasa da bilim tarihçi bu durumdan taviz vermemelidir. “Bu demek oluyor ki bilim tarihçisinin ödevi, bütünü meydana getiren parçaları gerçeğe uygun bir şekilde duygulardan, önyargılardan uzak bir biçimde tanımak ve tanıtmaktır.” (Sezgin,2012:12) Bu bağlamda burada bizi ilgilendiren konu bilim tarihçisi Fuat Sezgin’in bilim tarihini nasıl tanımladığı ve bilim tarihi anlayışını nasıl temellendirdiğidir.

Bilimin açık ve gizli tarihinden bahsetmek mümkündür. Bilimsel buluşların kim tarafından ve hangi zamanda yapıldığı bilimin açık tarihi ile ilgilidir. Bilimin kapalı tarihi ise bilimsel buluşların gerekçeleri ile birlikte ele alınıp bir açığa çıkarma etkinliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilim tarihi her şeyden önce bize bilimsel düşünceye ve teknolojik gelişmelere katkı sağlayan birçok millet ve medeniyetin varlığını göstermektedir. Dolayısıyla günümüz bilim dünyasının ulaştığı seviyeyi anlamak, ilk olarak bilim tarihinin geçmişini incelemeyi gerektirir. Nitekim bu inceleme aynı zamanda insanlık tarihinin de incelenmesi anlamına gelmektedir. “İnsanlığın ortak bilimsel mirası, süregelen adımlarla, her zaman düz bir çizgi hâlinde olmada da, değişken bir hızla büyümektedir. Tarihte belirli bir zaman dilimindeki bir kültür çevresi, bilimsel mirası küçük olsun büyük olsun bir adım daha ileri taşımak için öncülüğü üstlenmiş daha doğrusu içinde bulunulan koşullar doğrultusunda öncülüğe getirilmişse, tarihi koşullar ve o öncü tarafından ulaşılan seviye, ardılın kaydedeceği olası ilerlemeleri ve bu ilerlemelerin hızını etkileyen faktörleri belirler.”(Sezgin, 2010:10) Bu noktada Fuat Sezgin, bilimin geçmişini izleyerek, bilimin kapalı tarihini aydınlatmayı kendine hedef edinmiştir.

Dünyanın önde gelen bilim tarihçilerinden birisi olan Fuat Sezgin, İslam bilim tarihi üzerine yapmış olduğu çalışmaları ile tanınmış bir bilim insanıdır. Fuat Sezgin, İslam bilim tarihi alanındaki çalışmaları ile kendi bilim ve kültür dünyasına önemli katkıları ortaya çıkardığı gibi Batı bilim ve kültür dünyasındaki önyargıları da kırmak için çaba göstermiştir. Bu çabaları gerçekleştirmek amacıyla Fuat Sezgin’in yaptığı şey, İslam bilim ve medeniyetinin çalışmalarını objektif bir değerlendirme ile ele almaktır. Dolayısıyla O, bu süreçte Batının öznelliğe dayanan bilim tarihi anlayışını kabul etmemiş ve eksikliklerini ortaya koymak için çalışmıştır. Bu bağlamda Sezgin, bilim tarihi yolculuğuna, 800 yıl boyunca Arap İslam kültür çevresinde geliştirilmiş bilimsel başarıların varlığını ortaya koymak için çıkmıştır. Dolayısıyla O bilim tarihindeki esas amacını şu şekilde ifade etmektedir: “... Tek amacım, İslam topluluğuna bağlı insanlara, özellikle Türklere, ister dindar ister dinsiz olsunlar, İslam bilimlerinin gerçeğini tanıtmak, onları benlik duygularını hırpalayan yanlış yargılardan kurtarmak ve onlara ferdin yaratıcılığına karşı olan inancı kazandırmaktır.” (Sezgin, 2012:12)

Fuat Sezgin’ e göre bilim tarihi, sadece bir geçmişin tasvirini ortaya koymak değil, yeni bilimsel ilerlemelerin de gelişmesine katkı sağlamaktır. “Bilim tarihi, bilginin tarih içerisinde geçirdiği farklı süreçleri, bilim olarak adlandırdığımız bilgi çeşidinin nasıl oluştuğunu, farklı milletlerin bilime katkılarını, bilim adamlarının ne tür bir etkinlik gerçekleştirdiklerini, yöntem ve metotlar ile bilimsel başarıların, uygulamaların, insan ve toplum üzerine olan etkilerini inceler. Bilim tarihi aynı zamanda bilimsel başarıların, toplumların bilime katkı yapacak düzeye kavuşmaları için nelerin yapılması gerektiği gibi konuları da tarihi gelişimi içerisinde somut örneklerle dayanarak ortaya koyar.”(Yakıt ve Durak, 2002:14) Bu bağlamda İslam bilim tarihçisi Sezgin’in bilim tarihinin ne olduğuna ilişkin düşünceleri onun çalışmalarını anlayabilmek için büyük öneme sahiptir. O hâlde Sezgin’in yaptığı bilim tarihinin tanımını ele almak gerekir. Fuat Sezgin, ‘Bilim tarihi nedir?’ sorusunu şu şekilde cevaplamaktadır : “Bilim tarihi ne demek? Bilim

tarihini çok çeşitli şekillerde tarif edebilirsiniz. Ama bugün aklıma geleni size söyleyeceğim. Beşeriyetin başlangıçtan bugüne hayat şartlarını geliştirmek, yaşadığı kâinatı tanımak hususundaki bütün çalışmalarının neticesini gösterme gayretidir.”(Korkmaz, 2009:185) Böylece Fuat Sezgin’e göre bilim tarihinde, en büyük görev, bilimlerin kendilerinden önce ne yaptığının tespit edilmesidir. Bu nedenle Sezgin’in çalışmaları bibliyografya zemininde bize bir gerçeklik resmi sunmaktadır. Nitekim bir astronom, bir fizikçi, bir matematikçi olmadığı hâlde, Sezgin’in bu bilim alanları ile ilgili verdiği bilgiler bunu doğrular niteliktedir.

Bilim tarihinin tanımını ve bilim tarihçisinin yapması gereken ilk şeyi bu şekilde ifade eden Fuat Sezgin’in bilim tarihindeki amacını da ortaya koymak yerinde olacaktır. Sezgin açısından bilim tarihinin amacı “İslam bilim tarihinin insanlık tarihindeki konumunu ve etkisini objektif olarak açığa çıkarmaktır. İslam medeniyet tarihi hakkında Müslümanlar ve Batılılar arasında yaygın yanlış kanaatleri düzeltmek ve Müslümanların insanlık tarihindeki konumlarını ortaya koymaktır.”(Awrahim,2017:366) Sezgin’i bu amaca yönelten birçok sebep olmakla birlikte en önemli sebeplere baktığımızda birinci sebebin Sezgin’in bilime hizmet etme isteği görülmektedir. İkinci sebep ise Sezgin’in İslam medeniyetinin bilimsel başarılarının Batı dünyasındaki düşünürler tarafından sürekli olumsuz düşünceler çerçevesinde ele alınmasıdır. Dolayısıyla Sezgin, Batı uygarlıkları tarafından görmezden gelinen büyük başarılarla karşı İslam biliminde var olan bilimsel başarıların ne kadar özgün olduklarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Nitekim Sezgin’e göre “İslam dünyası, geç antik dönem ile Avrupa yakın çağı arasındaki devirde, gelişime en müsait ve etkisi en güçlü kültür sahasıdır ve de eski dünya ile oluşmaya namzet Avrupa arasındaki yegâne gerçek bağıdır.” (Sezgin, 2010:12)

Hiç şüphesiz Fuat Sezgin’in bilim tarihi anlayışının gelişmesinde ve şekillenmesinde hocalarının etkisi büyüktür. Bu noktada ise isminin zikredilmesi gereken en önemli isim şüphesiz Hellmut Ritter’dir. İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsünün İslami Bilimler ve Orientalistik bölümünde görev yapan Ritter’in Sezgin’i bilim tarihi alanına sevk ederek teşvik etmesi önemlidir. Zira Sezgin’in ilk amacı matematik okuyup mühendis olmak iken, hocası Ritter sayesinde İslam bilim tarihi çalışmalarına başlayan Sezgin’in, yine dil öğrenme konusunda da hocasının sözünden çıkmadığı bellidir. Nitekim Sezgin bu sayede yararlandığı kaynakları çeviriden değil, o dilin kendisini öğrenerek okuma noktasına gelmiştir.

Sezgin’in bilim tarihine olan bakışını ve bilim tarihindeki önemini anlatan bir diğer nokta onun eserleridir. Tüm ömrünü adadığı bu eserler bilime ve bilim tarihine yapılan katkıların gerçekliğini apaçık şekilde ortaya koymaktadır. Nitekim bu bağlamda “İslam Uygarlığında Astronomi Coğrafya ve Denizcilik”, “Kâtip Çelebi’nin Esas Kitabı-ı Cihannüma’sı ve Coğrafya Tarihindeki Yeri”, “İslam Uygarlığında Mimari, Geometri, Fizik, Kimya, Tıp”, “Buhari’nin Kaynakları”, “İslam’da Bilim ve Teknik”, “Amerika Kıtası’nın Müslüman Denizciler Tarafından Kolomb Öncesi Keşfi ve Piri Reis” adlı eserleri Sezgin’in bilim tarihi yolculuğunda karşımıza çıkan ve O’nun bilim tarihi anlayışını bize en güzel şekilde sunan önemli eserleridir.

Fuat Sezgin, eser ve görüşleri ile bilim tarihine yeni bir boyut getirdiği gibi günümüz İslam dünyası için ayrı bir önem taşımaktadır. Unutulan bir bilimsel geçmişi yeniden hatırlatan Sezgin, bu sayede insanlarda bilimsel araştırma bilincini de canlı tutmaktadır. Sezgin bunu yaparken İslam medeniyetinin büyük mirasını 17 ciltlik eseri ile ortaya koymaktadır. Bu eser, bibliyografik eser olan Arap-İslam Bilimleri Tarihi (Geschichte des arabischen Schrifttums-GAS) adlı eserdir. Bu eserde Sezgin, temel İslam bilimlerini tanıttıktan sonra, tarihsel süreç içerisinde Müslüman âlimlerin yaptığı bilimsel faaliyetlerini ele almıştır. Aslına bakılırsa bu eserin ortaya çıkmasında Carl Brockelmann oldukça etkili görünmektedir. Çünkü “Fuat Sezgin, Doğu Bilimi ve Türkoloji üzerine çalışmalar yapan bilim adamı Alman Carl Brockelmann’ın (1868–1956);Arap Edebiyatı Tarihi ve İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi gibi çalışmalarındaki eksiklikleri fark etmiş ve bunları tamamlamak maksadıyla, 1954 yılında İslam Bilim Tarihi ile ilgilenmeye başlamıştır.” (Balta,2004:489) Bununla birlikte yanlış bir İslam medeniyeti algısını değiştirmek isteyen Sezgin, bu çalışmasıyla İslam medeniyetinin uygarlıklar tarihinde bir dönüm noktası durumunda olduğunu göstermiştir.

İslam medeniyetinin bilimsel gerçekliklerini eserlerinde bu şekilde ortaya koyan Fuat Sezgin için bilim tarihinde bir diğer önemli nokta, bilimlerin bir bütün olarak ele alınması gerektiğidir. Nitekim “Bilimin geçmişi günümüzden en az dört bin yıl öncesine kadar uzanır. Bu zaman dilimi boyunca dünya üzerindeki her yerleşik millet bilimin ve dolayısıyla uygarlığın gelişmesine az veya çok katkıda bulunmuştur. Çünkü bu entelektüel etkinlik bütün insanlar için ortak olup, din, dil ve milliyet sınırlarını aşar. Tarih boyunca her millet bilime yaptığı katkının büyüklüğüyle orantılı olarak uluslararası olan uygarlığın yaratılmasına katkıda bulunmuş ve ondan pay almıştır.”(Gökdoğan,2008:9) Bilimi sadece tek bir uygarlık ya da ulusun ürünüymiş gibi ele almak yerine birçok uygarlığın ortak ürünü olarak ele almak daha doğru olacaktır. Bu noktada Sezgin görüşlerini desteklemek için kaynak olarak sadece İslam düşünürlerini göstermemekte birçok yabancı düşünürle de bu konuda ortak görüş sergilemektedir. Fransız oryantalist düşünür Joseph T. Reinaud (1795-1865) medeniyetler tarihinin bütünlüğü ile ilgili olarak şunları söylemiştir: “Rastlantı, tekniklerin ve sanatların ilerlemesinde çok büyük bir rol oynamaz. İnsanlık bütün keşiflerinde istikrarlı bir şekilde ileriye doğru ani bir sıçrayışla değil, adım adım hareket eder. Her zaman aynı hızla ilerlemez, fakat hareket süreklidir. İnsan icat etmez, sonuçlar çıkarır. Mesela insan bilgisinin bir alanını ele alalım. Bu alanın tarihi, yani ilerleme tarihi, aralıksız bir zincir oluşturur.”(Sezgin,2008:13) “Buradan da anlaşılacağı üzere, medeniyet tarihinin tek bir topluma veya kültüre özgü bir gelişme olduğu doğru değildir.” (Sayılı, 1999:10-11).

Fuat Sezgin, İslam bilim tarihindeki gerçeklerin açığa çıkarılmasında önemli katkılar sağladığı gibi bilim tarihine yeni bir perspektif kazandıran bilim insanıdır. “İslam medeniyetinin öteki kültür dünyalarından aldığı bilimleri geliştirdiğini, yeni bilim alanları oluşturduğunu ve özgün bilimsel faaliyetler gerçekleştirdiğini düşünen Sezgin, İslam dünyasında bilimsel faaliyetlerin 9. yüzyılın ilk yarısından başlayıp 16. yüzyılın sonlarına kadar devam ettiğini ileri sürmüştür.”(Sezgin, 2011: 92-94.) Nitekim Fuat Sezgin’e göre bu anlamda İslam medeniyetinin kendine has prensiplerinden bahsedilebilir. Fuat Sezgin bu prensipleri şu şekilde ifade etmektedir: “Bilimler tarihçesi için, büyük safhaların kendine has temel değerlerinin belirtilmesi işi kolay olmuyor. Ben şahsen yıllar boyunca İslam bilimler safhasının kendine has prensipleri olarak şunlara ulaşabildiğimi sanıyorum:

1. Adil tenkit prensibi
2. Vazih bir tekâmül kanunu düşüncesi
3. Kaynak zikretmede diğer kültür dünyalarında olduğundan daha çok gösterilen gayret
4. Bilim tarih yazarlığının 10. yüzyıldan itibaren ortaya çıkışı ve gelişmesi
5. Tecrübe ile teori arasında bir denge kurma prensibi ve tecrübenin araştırmada sistemli bir şekilde kullanılacak bir vasıta olarak yer alması
6. Uzun süreli gözetleme prensibi; bunun sonucu olarak rasathanelerin icadı
7. Bilimin sadece kitaptan değil, hocadan ve kitaptan öğrenilmesi; buna bağlı olarak ilk üniversitelerin ortaya çıkışı.”(Sezgin, 2009:7-8)

Bu prensiplerle birlikte sadece Türkiye’de değil dünyada İslam bilim medeniyetinde bilimsel çalışmaların varlığını ortaya koyan Sezgin’in Frankfurt-Goethe Üniversitesi’nde birçok araştırma ve öğretim faaliyetleri mevcuttur. Aynı zamanda O, Arap-İslam Bilimler Tarihi Araştırmaları Enstitüsü’nün de kurucusudur. Fuat Sezgin (Sezgin, 2014:4) bu enstitünün amaçlarını da şu şekilde sıralamaktadır:

1. Bilim adamlarının bir kısmı tarafından Arap İslam bilimleri tarihini araştırılması ve Arap İslam bilim adamlarının bilim tarihindeki yerinin anlatan eserlerin neşredilmesi, mesela Arapça orijinal metinlerin yeniden yayınlanması ve Avrupa dillerine tercüme edilmesi ile bilimsel bir derginin yayınlanması.

2. Arap İslam bilimleri tarihinin öğretilmesi için öğretmen ve araştırmacıların yetiştirilmesi. Bu hedefe kolay ulaşmak için üstün kabiliyetli öğrencilere burs verilecektir.
3. Bir merkezi kütüphanenin ve Arapça yazmalarından oluşan mikrofilm arşivinin kurulması.
4. Profesör, araştırmacı ve kütüphanecilerin enstitümüzde araştırma yapmaları, seminer ve ilmi müzakerelere katılmaları için davet edilmeleri.
5. En azından bilim tarihi dalında Batı'daki meslektaşlarımızın elde ettikleri araştırma neticelerinin Arap-İslam ülkelerindeki meslektaş ve öğrencilere zamanında ulaştırılması.”

Benzer şekilde İstanbul'daki İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi'nin de kurucusu olan Sezgin, böylece bilim tarihindeki İslam medeniyetinin izlerini ortaya çıkarmak için kullandığı sesini daha geniş kesimlere duyurmak niyetindedir. Dolayısıyla bu müze ile birlikte bu müzede aletleri tanıtıcı mahiyette İslam'da Bilim ve Teknik adlı katalog hazırlamıştır. Sezgin, kurduğu müzenin ve yayınladığı katalogun amacını şöyle ifade etmektedir: “Arap-İslam fen bilimler ve tekniği çerçevesinde kullanılmış, geliştirilmiş ve icat edilmiş araç-gereçleri, avadanları tanıtmak, bize ulaşmış değilse yeniden imal etmek bu araştırma sonuçlarını etkili şekilde aktarabilmenin bir yoludur. Kurduğumuz müze ve bu müzede sergilenen parçaları tanıtan katalog bu tarz bir aktarımı hedeflemektedir.” (Sezgin, 2008:13)

Sonuç

Bilim, benliğimizde önemli bir yeri olan medeniyetimizin büyük bir mirasıdır. Bilim tarihi ise bilimin tarihinin ele alındığı, insanlığın bilimsel faaliyetlerinin ön plana çıkarıldığı bir insanlık tarihinin ortaya konmasıdır. Fuat Sezgin, bilimler tarihinin bütünlüğünü ortaya koymak için bilim tarihi yolculuğuna çıkan büyük bir bilim tarihçidir. Sezgin, büyük İslam medeniyetini ve bilimsel başarılarını öğrenmemiz noktasında çığır açan büyük bir dâhidir. İslam Arap kültür dünyasının bilimsel mirası görmezden gelindiği gibi peşin hükümlerle değerlendirilmiştir. Oysaki Müslüman bilim adamlarındaki sistemli ve uygulamalı bilimsel faaliyetlerin varlığı onların deney, teori ve pratik arasındaki ilişkiyi göz ardı etmeden bilimsel faaliyetler gerçekleştirdiklerini göstermektedir. Bu yüzden Fuat Sezgin için önemli olan zengin bir bilimsel mirasın ortaya çıkmasını sağlamak ve bu mirasın daha iyi yerlere gelmesi için çalışmaktır. Bu amaçla Sezgin'in yaptığı şey, bilimin tarihini ele alırken tarafsız olmaktır. Nitekim “Bu toplumların doğru bir biçimde analiz edilmeleri tarihsellikten yoksun sübjektif ölçütlerle değil, sosyal-kültürel bir zaman ve mekân perspektifi içinde objektif ölçütlerle değerlendirilmeyi gerektirmektedir.” (Gavroğlu, 2006:30)

Uzun yıllar süren çalışmaları sonucunda Fuat Sezgin, İslam dünyasının insanlığın gelişmesine ve ilerlemesine olan katkıları açıkça ortaya koymuştur. Bu anlamda Fuat Sezgin'in çalışmaları bilim tarihinde bir dönüm noktasıdır. Nitekim Fuat Sezgin'in bu çalışmaları İslam dünyasının bilimsel başarılarının ön plana çıktığını gösteren kaynak niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla Fuat Sezgin, geçmişi geleceğe taşıyabilen dünyaca ünlü değerli bir Türk bilim tarihçisidir.

Son olarak; Fuat Sezgin, geride bıraktığı eserler ve kurumlarla büyük bir değere sahiptir. 93 yaşında hayata veda eden bilim adamı Fuat Sezgin ile yalnızca geçmişimiz ortaya çıkmamıştır. Zira onun ortaya koymaya ömrünü adadığı, kimliğimiz de Fuat Sezgin'in sayesinde bizi geleceğe taşıyacaktır. Bunun için yapılması gereken en önemli şey Fuat Sezgin'in eserlerini anlamak ve onun yönlendirdiği yolda yeni bilimsel buluş ve faaliyetlerin gerçekleşmesi için çalışmak olacaktır.

Kaynakça

- Awraham, T.(2017). *Tarihçi Fuat Sezgin ve İslam Medeniyeti Tarihinde Düzelttiği Kavramlar*, Mukaddime 8.
- Balta, İ. (2004). Batı Uygarlığı, İslam Medeniyetinin Çocuğudur, *Aksiyon Dergisi*. 489.
- Bozkurt, N. (2004). *Bilimler Tarihi ve Felsefesi*, İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- Ekici, A. (2013). *Tarihî Uyanışın Mimarı: Prof. Dr. Fuat Sezgin, Genç Hukukçular Hukuk Okumaları*, (Ed. Muharrem Balcı) İstanbul: Matbaa Basım.
- Fara, P. (2012). *Bilim: Dört Bin Yıllık Tarih*, (Çev: Aysun Babacan),İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Gavroğlu, K. (2006). *Bilimlerin Geçmişinden Tarih Üretmek*, (Çev: Ari Çokana), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gökdoğan, M. D. (2008). *Türklerin Bilime Katkıları*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Iliffe, R. (2016). *Bir Disiplinin Gelişim Hikâyesi: Bilim Tarihi*, (Çev: Sedef Beşkardeşler ve Tarık Tuna Gözütok),İstanbul: Lotus Yayınevi.
- Korkmaz, T. (2009). *20. Yüzyıl İslam Bilim Tarihi Çalışmaları: George Sarton ve Fuat Sezgin Örneği*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Sarton, G. (1995). *Antik Bilim ve Modern Uygarlık*, (Çev: Melek Dosay ve Remzi Demir),Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Sayılı, A. (1999). *Bilim Tarihi*, Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Sezgin, F. (2008). *İslam'da Bilim ve Teknik Cilt I*, (Çev: Abdurrahman Aliy) İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- Sezgin, F. (2012). *İslam Kültür Dünyasının Bilimler Tarihindeki Yeri*, İçinde: İslam Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar,(Ed. Zeynep Berktaş ve Tuğçe İnceoğlu),İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sezgin, F. (2012). *Tanınmayan Büyük Çağ: İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi*, (Ed.Resul Turan),İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sezgin, F. (2014). *1984 Yılından 2011 Yılına Kadar Arap-İslam Bilimleri Tarihi Enstitüsü Yayınlarına Yazılan Avrupa Dillerindeki Önsözler*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sezgin, F. (2009). *İslam Uygarlığında Astronomi Coğrafya ve Denizcilik* (Çev:Abdurrahman Aliy),İstanbul: Boyut Yayınları.
- Sezgin,F. (2011). İslam'ın Bilimler Tarihindeki Yaratıcı Yerine Bir Bakış, *Adam Akademi*, (1), 89-98.
- Topdemir, H. G. ve Unat, Y. (2008). *Bilim Tarihi*, Ankara: Pegem Akademi Yayınevi.
- Yakıt, İ. ve Durak, N. (2002). *İslam'da Bilim Tarihi*, Isparta: Tuğra Matbaası.

Fuat Sezgin'e Göre İslâm Dünyası'ndan Batı'ya Tevarüs Eden Geometri Çalışmaları ve Fuat Sezgin'in Matematik Tarihine Katkıları

Geometry Studies Inherited by the West from the Islamic World According to Fuat Sezgin and His Contributions to the History of Mathematics

Dr. Öğr. Üyesi S. Betül BAYAM TAKICAK ¹

Öz

Çalışmaları dünya çapında kabul görmüş ünlü bilim tarihçisi Prof. Dr. Fuat Sezgin, İslâm bilim tarihi konulu sayısız esere imza atmıştır. Sezgin çalışmalarını, İslâm biliminin 800 yıl süren yaratıcılık devresinin tüm yönleri ile ortaya çıkarılması ve tanıtılması üzerine kurgulamıştır. Şüphesiz Orta çağ İslâm biliminin en yetkin olduğu alanlarından biri de matematiktir. Sezgin'in, İslâm matematik tarihi alanındaki önemli tespitlerinin yanında gün yüzüne çıkardığı eserler, geometrik aletler mevcuttur. Orta çağ İslâm matematikçileri sadece Yunan öncüllerinin eserlerini çevirmekle kalmamış, aynı zamanda yoğun yaratıcı faaliyetleri sonunda matematiğin çehresini değiştirmişlerdir. Fuat Sezgin, Batı'daki gelişmelere kaynak teşkil ettiğini düşündüğü İslâm matematikçilerinin çalışmalarını, paraleller öğretisi, cebirsel geometri ve trigonometri başlıkları altında özetlemiştir. Sezgin'e göre, Öklid'in meşhur paraleller postulasından Öklid dışı geometrilerin keşfine giden yolda ve cebirsel geometriden analitik geometriye ulaşılmasında İslâm matematikçilerinin katkısı, sanıldığından büyük olmuştur. Avrupalı matematikçiler, İslâm matematikçilerinin kullandıkları argümanları çoğu zaman tekrar ederek ya da yeniden keşfederek bu yeni matematiksel alanlara ulaşmışlardır. Elbette bu gelişmelerde yaşadıkları dönemin bilimsel imkânlarının da katkısı büyüktür. Batılı kaynaklar ile Sezgin'in görüşleri bu iki konu başlığında büyük ölçüde örtüşmektedir. Ancak dik açılı koordinat sisteminin Descartes'a mı yoksa Ömer Hayyâm'a mı ait olduğu konusunda taraflar arasında bir mutabakat söz konusu değildir. Trigonometri alanında ise, Batılı kaynaklar, Tûsî'nin çalışmalarından bahsetmekte ancak "trigonometrinin kurucusu" sıfatını Tûsî'ye atfetmekten kaçınmaktadırlar. Anlaşılan o ki, bu yaklaşım, Sezgin'in sürekli vurguladığı "Batılı subjektif bilim anlayışının" ürünüdür. Bunların yanında, Fuat Sezgin'in Diophantus'un kayıp kitaplarının Arapça nüshalarının gün yüzüne çıkarması, Antik Yunan matematiği hakkındaki çalışmaların seyrini değiştirmiştir. Ayrıca, matematik tarihi konulu eserleri, İslâm matematik tarihi araştırmaları için temel referans mahiyetindedir.

Anahtar Kelimeler: Fuat Sezgin, Orta Çağ İslâm Medeniyeti'nde Matematik

Makale Türü: Araştırma

Abstract

Famous historian of science Prof. Dr. Fuat Sezgin whose work is accepted worldwide, has published numerous works on the history of Islamic science. Sezgin's works are based on the discovery and publicity of the 800-year long creativity period in Islamic science in all aspects. There is no doubt that mathematics is one of the most competent fields of medieval Islamic science. Besides the important findings of Sezgin in the field of Islamic mathematics, discovered Works and geometric instruments are also available. Medieval Islamic mathematicians not only translated the works of Greek predecessors, but also changed the face of mathematics by means of their intensive creative activities. Fuat Sezgin summarized the works of Islamic mathematicians whom he thought to be the source of the developments in the West under the titles of parallel doctrine, algebraic geometry and trigonometry. According to Sezgin, Islamic mathematicians contributed greatly to the path of the discovery of non-Euclidean geometries from Euclid's famous parallels postulate and to the achievement of analytical geometry from algebraic geometry.

¹ Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, sbtakicak@kastamonu.edu.tr.

Atf için (to cite): Bayam Takıcak, S. B. (2019). Fuat Sezgin'e Göre İslâm Dünyası'ndan Batı'ya Tevarüs Eden Geometri Çalışmaları ve Fuat Sezgin'in Matematik Tarihine Katkıları. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı), 101-117.

European mathematicians reached these new mathematical fields, often by repeating or rediscovering the arguments used by Islamic mathematicians. It is certain that, the scientific possibilities of the period they lived in contributed to these developments. Western sources and Sezgin's views largely coincide with each other on these two topics. However, there is no agreement as to whether the rectangular coordinate system belongs to Descartes or Omar Hayyam. In the field of trigonometry, Western sources refer to the work of Tûsî but refrain from attributing the title of “founder of trigonometry” to Tûsî. It seems that this approach is the product of “Western subjective understanding of science” that Sezgin constantly emphasizes. In addition to this, the fact that Fuat Sezgin revealed Arabic copies of Diophantus's lost books changed the course of studies on Ancient Greek mathematics. Also, his work on the history of mathematics is the main reference for Islamic mathematical research.

Keywords: Fuat Sezgin, Mathematics in Medieval Islamic Civilization

Paper Type: Research

Giriş

Ünlü bilim tarihçisi Prof. Dr. Mehmet Fuat Sezgin (1924-2018), İslâm bilim tarihinin, dünya bilim tarihi yazınında hak ettiği yere kavuşması için sayısız çalışmaya imza atmıştır. Vefatı münasebeti ile 2019 yılı “Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı” ilan edilmiş, bu kapsamda Sezgin'in genel bilim tarihi ve Temel İslâmî İlimler üzerine olan eser ve görüşleri hakkında pek çok çalışma yürütülmüştür. Ancak, verdiği röportajlarda sık sık kendini “bilimler tarihçisi” olarak tanımlayan, tüm bilim dallarına ilişkin çalışmalarının olduğunu her fırsatta vurgulayan Sezgin'in, matematik tarihi özelindeki görüş ve eserlerini detaylandıran bir çalışma yapılmamıştır.

Eldeki bu makale ile Sezgin'in, İslâm Dünyası'ndan Batı'ya tevarüs eden geometri çalışmaları hakkındaki görüşlerine değinilecek, Diaphantus'un kayıp kitaplarının Arapça el yazması nüshalarının gün yüzüne çıkarılması gibi önemli keşiflerinin üzerinde durulacak, ayrıca matematik tarihi hakkındaki eserleri ile kurduğu müzelerdeki geometrik aletler tanıtılacaktır.

1. Fuat Sezgin ve Çalışmaları Hakkında

Fuat Sezgin'in akademik hayatı, matematik okuyup mühendis olmak için gittiği İstanbul'da, Alman şarkiyatçı Hellmut Ritter (1892-1972) ile tanışmasıyla şekillenmeye başlar. 1951 yılında Ritter'in danışmanlığında doktora derecesini alır ve 1960 yılına kadar Ankara ve İstanbul'da çeşitli kadrolarda görev yapar. 1960 darbesi sonrası işine son verilen 147 akademisyenden biri olan Sezgin, çalışmalarına Almanya'da devam eder (Tekiner, 2019: 121).

Hocası Ritter'le birlikte İstanbul'daki yazma eserleri incelerken henüz kataloglanmamış pek çok eser tespit eden Sezgin, o dönem için İslâm bilimleri araştırmacıları için kaynak kitap mahiyetindeki Carl Brockelmann'ın beş ciltlik *GAL: Geschichte der arabischen Litteratur* adlı eserinde Türkiye'deki pek çok el yazması esere atıf yapılmadığını fark eder. 1944 yılında bu eksikleri gidermek için bir ek (zeyl) yazmaya karar verir (Arslan, 2019: 202; Fazlıoğlu, 2004: 357-358). Araştırmalarını derinleştirdikçe, Brokelmann'ın *GAL* adlı eserine ek yazmaktan vazgeçip, müstakil bir eser kaleme almaya karar veren Sezgin, eserini *GAS: Geschichte des arabischen Schrifttums (Arap-İslâm Bilimleri Tarihi)* adıyla elli yıllık bir birikimin ürünü olarak on yedi cilt halinde yayınlamıştır (Arslan, 2019: 203). Bu abidevî çalışmasının dışında, dünyanın dört bir yanında, dağınık halde bulunan el yazmalarının her birini bizzat gidip görmek suretiyle, bu eserlerin tıpkıbasımlarını, tercümelerini ve söz konusu eser hakkında yazılmış makaleleri de içeren yüzlerce cilt kitabın basılması için editörlük görevini üstlenmiştir.²

---

² Fuat Sezgin'in eserlerinin genel bir listesi için bakınız: Kenan, S. (2003). İslâm Dünyasının Gerileme Sebepleri Üzerine Ünlü Bilimler Tarihçisi Fuat Sezgin'i Dinlemek, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1 (4): 76-96.; Korkmaz, T. (2009). 20. Yı. *İslâm Bilim Tarihi Çalışmaları George Sarton ve Fuat Sezgin Örneği*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, s. 293-410.

İslâm bilim tarihi birikimlerinin tanınması hususunda yaptığı çalışmalar neticesinde kendisine 1978’de Kral Faysal İslâmî İlimler ödülü verilir. Bu ödülle gelen tanınırlığını kullanarak 1982’de Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften (Arap-İslâm Bilimleri Tarihi Enstitüsü) kurar. Sezgin, Enstitü’nün amacını Arap-İslâm bilimleri tarihinin geniş çaplı olarak araştırılması, tanıtılması (Fazlıoğlu, 2004: 362) ve İslâm bilim tarihinin bilimler tarihindeki yerinin gerçeğe yakın bir şekilde gösterilmesi ile Arapça el yazmalarının toplaması belirtmektedir (Sezgin, 2015: 20; Sezgin, 2014: 4).

Enstitü’nün yazma eser eksenli çalışma alanı, kısa sürede bilimsel aletler üzerine yapılan araştırmaları kapsayacak şekilde genişletilir. Enstitü’ye bağlı olarak, Alman fizikçi E. Wiedemann’ın (öl. 1928) çalışmalarından esinlenerek, Müslümanların icat ettikleri aletleri ortaya çıkarma ve replikasyonlarını yapma fikrini projelendiren Sezgin, 2000’lere kadar sürdürülen faaliyetler neticesinde son olarak 800 aletin replikasyonlarının sergilendiği bir müze kurmuştur (Arslan, 2019: 203; Sezgin, 2015: 21). Ardından Türkiye’den gelen davetler neticesinde Frankfurt’taki aletlerin birebir kopyalarının gönderilmesi suretiyle benzer bir müzeyi İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi adıyla 2008’de Gülhane’de kurmayı başarmıştır (Sezgin, 2015: 87-88). Her iki müzede sergilenen eserlerin tanıtımının yer aldığı *Wissenschaft und Technik im Islam (İslâm’da Bilim ve Teknik)* adlı eseri beş farklı dile çevrilmiştir.

Sezgin, tüm bu çalışmalarıyla, bilim tarihinin insanlığın müşterek malı olduğu fikrini yaygınlaştırmayı hedeflediğini her fırsatta dile getirmektedir (Sezgin, 2015: 23). Ayrıca Sezgin eserlerinde sık sık, UNESCO’ya kitaplarının basımını finansal açıdan desteklediği için teşekkür etmektedir (Sezgin, 2014: 512; Sezgin, 2019: 13).

2. Aydın Sayılı’nın *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)* Hakkındaki Eleştirileri³

Ünlü bilim tarihçisi Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, Fuat Sezgin’in meşhur eseri *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)* hakkında Türk Tarih Kurumu yayın organı *Belleten*’in üç farklı sayısında kitap tanıtım yazısı kaleme almış ve eser hakkındaki görüşlerini dile getirmiştir. Sayılı, ilk yazısını, bilim tarihçilerince sabırsızlıkla beklendiğini dile getirdiği astronomi konulu 6. cilt için yazmıştır. Eserin süre kapsamının genişletilmesi için Arapça yanında Farsça ve Türkçe materyalin de eklenmesi gerektiği temennisini dile getiren Sayılı, bu takdirde, Brockelmann’ın eserinin genişletilmesi amacına ulaşılacağını, ancak yine de eserin çıktığı şekliyle ciddi araştırmacılar için çok önemli bir kaynak olduğunu dile getirmiştir (Sayılı, 1979: 655).

Sayılı’nın Sezgin’i eleştirdiği bir diğer konu ise, 7. ciltte astronomi konusunu tamamlar mahiyette ele alınan astroloji bahsinde, “Arap” sözcüğünün İslâm Dünyası’ndaki bilim adamı ve yazarlarının hepsine ithafen kullanılmış olmasıdır. Ayrıca Sayılı, eserin hicri 430 yılı, yani yaklaşık olarak, Türkler’in tarih sahnesine çıktığı tarih olan Dandanakan Savaşı ile son bulmuş olmasını eleştirmektedir (Sayılı, 1981: 113). Sayılı, eserin önemi hakkındaki görüşlerini ise şu şekilde dile getirmektedir:

Fuat Sezgin’in ayrıntılı olduğu kadar büyük bir emekle hazırlanmış ve büyük değer taşıyan bu eserinin, bütün ciltleriyle, tam takım olarak, İslâm Dünyası tarihi ve uygarlığı alanındaki araştırmacıların ellerinin altında bulundurması kesin bir zarurettir. (Sayılı, 1981: 114).

Sayılı’nın son incelediği cilt, sözlük yapımına ayrılmış 8. cildir. Bu ciltte Abbasî zamanından önce yaşamış olanlar hakkındaki bilgilerin dolaylı ve müphem olduğunu belirten Sayılı, Sezgin’i ayrıca Ebû Nasr İsmâîl el-Cevherî el-Fârâbî’nin adının sonundaki “et-Türkî” lakabına kitabında yer vermediği, ayrıca coğrafi sınıflamaya giderken Orta Asya ve Türkistan’ı incelemeye almadığı gerekçesi ile eleştirmektedir. Sayılı, yine de tüm bu eksiklerin eserin değerini düşürmediği belirtmektedir (Sayılı, 1983: 453-454).

³ Bu bölümde incelenen, Aydın Sayılı makalelerine ulaşmamı sağlayan sayın Dr. Safiye Yılmaz Erten’e teşekkürlerimi sunuyorum”

3. Fuat Sezgin'in Bilim Tarihi Anlayışı

Fuat Sezgin verdiği hemen her röportajında, bilimler tarihinin insanlığın ortak malı olduğunu, medeniyet tarihinin bir bütün olarak kabul edilmesi gerektiğini ve kendisinin temel çalışma dinamiğinin insanlığın bu müşterek mirasının ortaya çıkarılması olduğunu belirtmiştir (Sezgin, 2015: 23, 41). Bilimin zaman içerisindeki ilerleyişi hakkındaki görüşlerini ise Sezgin şu şekilde dile getirmiştir:

İnsanlığın ortak bilimsel mirası, süregelen adımlarla, her zaman düz bir çizgi halinde olmasa da, değişken bir hızla büyümektedir. Tarihte belli bir zaman dilimindeki bir kültür çevresi, bilimsel mirası küçük olsun büyük olsun bir adım daha ileri taşımak için öncülüğü üstlenmiştir. (Sezgin, 2019: 10)

Sezgin aynı minvalde, insanlığın bütün keşiflerinin istikrarlı bir şekilde ileriye doğru, birdenbire olan bir sıçrayışla değil, adım adım hareket ettiğini, ilerleme tarihinin aralıksız bir zincir oluşturduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda, bilim tarihçisinin görevinin de, medeniyetler tarihinde aralıksız bir zincir oluşturan bilimler tarihinin kaybolan halkalarını, her bir parçayı diğerine eklemek suretiyle yeniden bulmak olduğunu vurgulamaktadır (Sezgin, 2019: 8; Saygılı, 2019: 13). Sezgin'in söz konusu bu temel tezi bağlamında "bilimler tarihinin bütünlüğü" göz önüne alındığında kayıp halka, İslâm Medeniyetidir:

Bugün biz 21. yüzyılın başında bütün insanlığın geliştirdiği bu bilimler manzumesinde maalesef Müslümanların 800 yıllık yaratıcılık merhalesinin bilimler tarihindeki yerini bulamıyoruz (Sezgin, 2015: 23).

Sezgin Müslümanların, diğer kültür dünyalarından aldıkları bilimleri geliştirdiklerini, yeni bilimler ortaya koyduklarını, gelecek kuşaklarca kurulacak bazı bilim dallarının temellerini hazırlayarak 800 yıl kadar süren bir yaratıcılık devresini halefleri Avrupalılara ulaştırdıklarını belirtmektedir (Sezgin, 2011: 94). Ona göre, İslâm Medeniyeti bilim ve teknoloji sahasında önemli bilim insanları yetiştirmiş, yaratıcı faaliyetler gerçekleştirmiş, astronomi, coğrafya, optik, fizik, kimya, biyoloji, matematik, mimari, geometri, tıp ve felsefe gibi birçok alanda dikkat çekici çalışmalar yapmıştır. İslâm Dünyası'nın farklı bilim alanlarında yaptığı çalışmalar bilimlerin gelişmesine imkân sağlamıştır. Dolayısıyla İslâm Medeniyeti, bilimsel faaliyetleri ile bilim tarihine yeni perspektifler kazandırmış, yaratıcı bilimsel faaliyetlerin oluşumuna uygun ortamlar hazırlamış ve dünya medeniyetine önemli katkılar sağlamıştır (Saygılı, 2019: 11).

Oryantalistleri, 800-1000 yıl devam etmiş bu yaratıcı medeniyetin hakkını ortaya çıkarmak gibi amaçlarının olmamasıyla, İslâm Medeniyeti'nin kendisini de böylesi yaratıcı bir medeniyet olduğundan haberdar olmamakla eleştiren Sezgin (Fazlıoğlu, 2004: 363, 370), bunun müsebbibi olarak da Batı'nın geliştirdiği subjektif bilim tarihi algısını göstermektedir (Saygılı, 2019: 11):

Bunun sebebi her şeyden önce bilimler histografyasında inatçı bir şekilde tutunan, Arap-İslâm kültür çevresinin bilimler tarihindeki yaklaşık 800 yıllık yaratıcı dönemini görmezden gelen ve böylelikle modern insanın temel bilim tarihi bakış açısını...ele alış tarzı görülebilir...Bu yargı Arap-İslâm kültür bölgesi için de geçerlidir (Sezgin, 2019: 12).

Ona göre, bu algı neticesinde, insanlık tarihinin gelişim düzeyi Batı medeniyetinin gelişim düzeyi ile tekdüze bir perspektiften değerlendirilmiştir. Bu durum hem Doğu'da hem Batı'da yanlış bir İslâm Medeniyeti algısına neden olmuştur. Oysa İslâm Medeniyet tarihi, insanlık tarihinin en önemli dönüm noktalarından birisidir. Çünkü İslâm Medeniyeti'nde gelişen bilim ve teknoloji hem İslâm coğrafyasında hem de dünya coğrafyasında insanlık için yeni yaklaşımların oluşumuna imkân sağlamıştır (Saygılı, 2019: 10). Bilimler tarihi bütünlüğü düşüncesi gereğince, Arap-İslâm Dünyası, geç antik dönem ile Avrupa yakın çağı arasındaki devirde, gelişime en müsait ve etkisi en güçlü kültür sahasıdır ve de eski dünya ile Avrupa arasındaki yegâne gerçek bağıdır (Sezgin, 2019: 12).

Sezgin'e göre, bu yanlı tutum karşında yapılması gereken şey, J. W. Goethe'nin (1749-1832) de dediği gibi, "dünya tarihinin zaman zaman yeniden yazılması lazım" görüşünün bilim tarihi için de genişletilmesidir (Sezgin, 2014: 2). Kendi bilim tarihçiliğini tam da burada konumlandıran Sezgin, bilim tarihindeki amacını şu şekilde dile getirmektedir:

Yüzyıllardır bu medeniyetin görmezden gelindiğini, hakkının yenildiğini ve yaptıklarının elinden alındığını gördüm. İslâm Medeniyeti'nin dünya bilimine yaptığı büyük katkıları, bunun farkında olmayan dünyaya tanıtmayı amaç edindim. (Saygılı, 2019: 11)

Bu minvalde Sezgin çalışmalarında, Avrupa merkezli bilim tarihi anlayışının eleştirel bir çözümlemesini yaparak bilimler tarihinin objektif yazımına yeni bir yaklaşım getirmeyi amaçlamıştır (Saygılı, 2019: 27).

Sezgin ayrıca çalışmalarının amacı olarak, 800 yıl boyunca Arap-İslâm kültür çevresinde gerçekleştirilmiş olan başarılarla yönelik küçümseyici yaygın kanaatin değiştirilmesine katkıda bulunmak (Sezgin, 2019: 10), İslâm topluluğuna bağlı insanların benlik duygularını yanlış yargılardan kurtarmak ve onlara ferdin yaratıcılığına karşı olan inancı yeniden kazandırmak olduğunu belirtmektedir (Saygılı, 2019: 13).

Fuat Sezgin'in temel iddialarından biri de, Batı'da 15. yy.'ın sonuna kadar devam edegelmiş olan bilimde iktibas ve asimilasyon döneminde, birçok Arapça eserin yorumlanarak, derlenerek, taklit edilerek ve hatta intihal yoluyla yayımlandığı (Sezgin, 2014: 3), Avrupalılar'ın 17./18. yüzyıllarda ortaya çıkardığı/bulduğu nazariyelerin, adı zikredilmeden aslında Müslümanlar'dan alınmış bilgiler olduğunu şeklindedir. Sezgin bu durumun en büyük nedeni olarak, Latin kültür dünyasının Arap-İslâm kaynaklarından eser alma işinin, Müslümanların Yunanca kaynaklardan alışındaki titizlikte olmayışı şeklinde göstermektedir. Çünkü Müslümanlar Aristo'yu "Büyük Üstad", Galen'in eserlerini "Faziletli Galen" diye alırken, Arapça kitaplarının birçoğunun Latince tercümelerinde gerçek müellifin adının kaybolduğunu, Batı'da o dönem için kaynak zikretme alışkanlığı hemen hiç olmadığını belirtmektedir (Sezgin, 2018: 40; Sezgin, 2019: 11). Sezgin ayrıca, Müslümanların yaptıkları çalışmalarda intihal yapmadıklarını, aksine atıf sistemini çok etkin bir şekilde çalıştırdıklarını vurgulamaktadır (Fazlıoğlu, 2004: 366). Örneğin Avrupalılar tarafından hazırlandığı düşünülen haritaların, Müslüman topoğrafların yaptıklarının kopyasından ibaret olduğunu belirten Sezgin (Karahana, 2003: 208), bu durumu şu şekilde örneklendirmektedir:

11. yüzyılın başlarında, el-Bîrûnî yeni metotlardan birini sunmaktan başka, enlem/boylam derece konusunu kapsayan matematiksel coğrafyanın ilk ve temel kitabını yazdı. Bu kitap değil ama İslâm Dünyası'nda hazırlanan enlem-boylam cetvellerinin çoğu İspanya dışı Avrupa'ya 12. yüzyıldan beri ulaştı. Avrupalılar bu cetvelleri kopya ettiler ve uydurma cetveller yaptılar ama 18. yüzyılın başına kadar gerçekten ölçme sonucu olan verilere dayanan bir harita yapamadılar. (Sezgin, 2011: 93)

Benzer bir yaklaşımı, Fuat Sezgin'in matematik tarihi çalışmalarında görmek de mümkündür.

4. İslâm Dünyası'ndan Batı'ya Tevarüs Eden Geometri Çalışmaları

İslâm kültür çevresinde matematik, başlangıçta bilime ve bilimsel zihniyete beslenen olumlu tutumun etkisiyle hızla gelişme göstermiş ve fizik, astronomi gibi matematiksel bilimlerin gelişiminde de etkin rol oynamıştır. İslâm bilginleri, matematiğin bu işlevselliğini fark etmenin yanında, her türlü bilimsel etkinliğin aslında matematiğe dayandığını ve matematik olmadan varlığın bilgisini edinmenin olanaklı olmadığını da açıkça ayırdına varmışlardır. (Topdemir, 2012: 72) Bu kavrayış ilkin, Yunan, Pers ve Hintlerden alınan bilimsel bilginin çeviriler yoluyla Arapçaya aktarılmasıyla başlamıştır. Yapılan çeviriler gelişi güzel olmamış, bilakis devlet

adamlarının bizzat teşviki ile gerçekleşmiştir. Bilimsel çeviri faaliyetlerini yorumlama, tamamlama ve genişletme faaliyetleri izlemiştir.

İslâm Medeniyeti'ndeki Arapça matematik metinlerin şimdiye kadarki incelemeleri, yazarların sadece Yunan üstatların eserlerini hakimane kullanmalarına değil, aynı zamanda kendilerine özgü yaratıcılığın belirli bir bilicine de tanıklık etmektedir. (Sezgin, 2008: 128). Söz konusu bu yaratıcılıkla, İslâm bilginlerinin aldıkları matematiksel mirası taşıdıkları seviye, Batı'daki önemli matematiksel gelişmelerin temelini oluşturmuştur. Fuat Sezgin, Batı'daki gelişmelere kaynak teşkil ettiğini düşündüğü İslâm matematikçilerinin çalışmalarını, paraleller öğretisi, cebirsel geometri ve trigonometri başlıkları altında özetlemiştir.

4.1. Paraleller Öğretisi

Öklid'in (MÖ 300'ler) *Elemanlar* adlı meşhur kitabı, ilk çevirisinden sonra yaklaşık elli yıl içerisinde Arap-İslâm bölgesinde tam olarak özümsemiş ve terminolojik zorluklar neredeyse tamamen aşılmıştır (Sezgin, 2008: 128). İslâm bilginleri, daha çok cebir ve trigonometri ile ilgilenmesine rağmen, Öklid'in V. postulasına⁴ özel bir ilgi göstermişlerdir (Boyer: 2015: 275). V. postula hakkında el-Birûnî (11.yy.), paradoksal bir durum olduğunu belirtmiş, Ömer Hayyâm (1048-1131) ise bu postula ile uğraşılmasının sebebini, ifadesinin karışık ve diğer dört postuladan farklı yapıda olmasına bağlamıştır (Aslan, 2013: 73). Anlaşılan o ki, araştırmacılar postulayı kanıtlanması gerekmeyecek kadar açık bir akıl doğrusu olarak değil de, kanıtlanması gereken bir teorem olarak görmüşlerdir (Topdemir, 2012: 73). Bu bağlamda, Abbas İbn Said el-Cevherî (8. yy'ın ikinci yarısı), el-Fadl b. Hâtim en-Neyrîzî (3./9. yy.), Sâbit b. Kurrâ (ö. 288/901), Ömer Hayyâm, İbn el-Heyssem (965-1040) V. postulayı açıklamaya çalışanlardan birkaçıdır (Sezgin, 2008: 126).

Öklid'in *Elemanlar*'ının ilk şerhini Câbir b. Hayyân (8.yy'ın ilk yarısı), ikinciye ise el-Cevherî (9. yy.) yazmıştır. El-Cevherî, eseri tekrar ele almış, çeşitli düzeltme ve tamamlama girişimlerinde bulunmuştur. El-Cevherî'nin kayda değer bu ilk girişimiyle, Öklid dışı geometrilerin eşğine gelen Arap-İslâm matematikçileri dairesinde bulunduğunu bildiren Sezgin, "benzer bir ispatı" 1800 yılında Fransız matematikçi A. M. Legendre'nin önerdiğini belirtmekte ve bu tespitini Juschkewitsch'ın Almanca ve Jaouiche'nin Fransızca çalışmalarına dayandırmaktadır (Sezgin, 2008: 125-126). *GAS* adlı eserinde ise, Legendre ve Cevherî'nin ispatlarındaki benzerliğin teknik detaylarını, Juschkewitsch ve Jaouiche'nin eserlerinden alıntılarla ayrıntılı olarak vermektedir (Sezgin, 1974: 243). Cajori ve Boyer, A. M. Legendre'nin (1752-1833) V. postula hakkındaki çalışmalarından ayrıntılı bahsetmiş, ispat girişiminin başarısız olduğuna değinmişler ancak Cevherî'ye herhangi bir atıf yapmamışlardır (Cajori, 1909: 327; Boyer, 2015: 522-523). Legendre ve Cevherî'nin ispatları arasındaki söz konusu benzerliğin, Türk matematik tarihi alan yazınında da yer alması gerekliliğine binaen, ya yeni müstakil bir çalışma yürütülmeli ya da bahsi geçen yazarların eserleri Türkçeye tercüme edilmelidir.

Cevherî'nin ispatının mahiyetine tekrar dönecek olursak, V. postulaya denk bir ifade, ispatın içinde geçtiği anda ispatın geçerliliği ortadan kalkmış olur ve bu hataya *petitio principii* denir. Cevherî ispatında *petitio principii* hatasına düşmüştür. (Aslan, 2013: 67, 75).

11. yy.'ın ilk yarısında Heyssem, hayli hacimli eseri *Makâle fi şerhi musâderâtı Uqlîdis (Öklid'in Elemanları'nın Açıklamaları Üzerine Şerh)*⁵ ile Öklid'in tüm postullalarını açıklamaya çalışmış, *Fi Halli şükûk kitâbu Uqlîdis fi'l-usûl (Öklid'in Elemanları'ndaki Şüphelerin*

⁴Öklid'in V. postulası: Eğer bir doğru iki doğruyu kestiğinde bu doğruyun aynı tarafındaki iç açılar iki dik açıdan küçükçe bu iki doğru o yönde uzatıldıklarında kesişirler (Sertöz, 2019: 3).

⁵İbn Heyssem'in söz konusu çalışması, Enstitü'nün 2000 yılında yaptığı tıpkıbasımında yer almaktadır (Sezgin, 2008: 126). Söz konusu çalışmanın künyesi şu şekildedir: Şerhu musadarati Öklidis / Ebû Ali Hasan b. Hasan el-Basri el-Mısrî İbnü'l-Heyssem, 430/1039 ; ed. Fuat Sezgin. -- Frankfurt am Main : Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2000/1421. VIII, 341 s. ; 24 cm. -- (Series ; C . Facsimile editions ; Volume 63) (Korkmaz, 2009: 336).

Giderilmesi Üzerine)⁶ adlı başka bir eseriyle de bu çalışmasını tamamlamıştır. Sezgin ve Schramm bu yazmaların tıpkıbasımlarına yazdıkları önsözde, Heysem'in V. postula hakkında kendinden önce yapılmış çalışmalarını eksiksiz bir şekilde değerlendirdiğini, ayrıca, Heysem'in söz konusu eserlerinde *Elemantar*'ı ele alırken mantık ve felsefe arasında bir köprü inşa ettiğini ve bu sûretle de matematiğin ötesine geçtiğini belirtmektedirler. Çünkü klasik dönem matematikçilerine göre, Öklid'den fazlasını yapmak isteyen biri, bakış açısını matematiğin ötesine taşımalıdır (Sezgin, 2014: 598-603).

Heysem, V. postulayı bir hareket ettirme prensibi ile çözmeye çalışmış ve bir dörtgen tanımlayarak ispatını detaylandırmıştır. Benzer bir yöntemle V. postulayı ispatlamaya çalışanlardan biri de ünlü matematikçi J. H. Lambert'dir (ö. 1777). (Sezgin, 2008: 126). Boyer, Sezgin'in bu görüşünü desteklemekte ve aslında Heysem'in geliştirdiği dörtgenin bugün Lambert'in adıyla anıldığını belirtmektedir (Boyer, 2015: 275). Aslan ise, bu dörtgenleri ilk defa ele alan kişinin Heysem olduğunu ve buna *Heysem Dörtgeni* demenin daha doğru olacağını vurgulamaktadır. Ayrıca Aslan, Heysem'in ispatında, çok önemli bir varsayıma değindiğini, bu varsayım 1882'de Alman geometrici M. Pasch tarafından yeniden ele alınarak gündeme getirildiğini ve onun adıyla bilindiğini ancak bu varsayımın da Heysem'e dayandığını belirtmektedir (Aslan, 2013: 80). Görünen o ki, matematik tarihi araştırmaları derinleştirildikçe, modern matematiğin pek çok alanında İslâm matematikçilerinin izlerine rastlamak mümkün olabilecektir.

Heysem'in çalışmalarının Öklid dışı geometrilere ne kadar yaklaştığını doğru konumlandırabilmek için şu değerlendirmeler faydalı olabilir: Aslan, Heysem'in geliştirdiği ifadelerin Öklid'in ifadesine eş değer olduğunu, dolayısıyla Heysem'in de, çağdaşları gibi *petitio principii* hatasına düştüğünü belirtmektedir. Ancak Heysem, kendinden sonra Nâsirüddîn-i Tûsî (ö. 1274), Ömer Hayyâm, Lambert ve Saccheri gibi birçok matematikçinin kullanacağı üç dik açılı dörtgenleri keşfetmiştir. Heysem, dörtgenin dördüncü açısı için $<90^\circ$ durumunun veya $>90^\circ$ durumunun mümkün olmadığını, düşey hareket yapan uç noktanın bir doğru parçası oluşturacağı fikriyle ispatlamıştır. Bu dörtgenlerin varlığını tartıştıktan sonra, buradan kolayca V. postulayı türetmiştir. Aslında bu reddedilmiş iki varsayım sırasıyla, hiperbolik ve eliptik geometri kuramlarıdır (Aslan, 2013: 78-80).

Öklid'in *Elemantar* kitabındaki postullalara ve kavranması güç yerlere, *Şerh-i müşkil min musâderât-ı Kitâb-ı Uklidis* (Öklid'deki zorluklar üzerine şerh) adıyla üç bölümlük bir şerh yazan Ömer Hayyâm, Aristo'nun geometride hareket olamayacağı önermesini ileri sürerek (Boyer, 2015: 275) öncüsü Heysem'i, hareketi kanıtlama aracı olarak kullandığı gerekçesiyle eleştirmiş, V. postulanın ispatı için Heysem'den farklı bir dörtgen tanımlamıştır. Bu dörtgen 18. yy.'da İtalyan matematikçi G. Saccheri tarafından tekrarlandığından sıklıkla onun adıyla anılmaktadır (Sezgin, 2008: 127). Boyer de Sezgin'in bu görüşünü desteklemekte ve aslında Hayyâm'ın dörtgeninin bugün Saccheri'nin adıyla anıldığını belirtmektedir (Boyer, 2015: 275). Topdemir ise söz konusu dörtgene "Ömer Hayyâm dörtgeni" denmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Topdemir, 2012: 73).

Gerolamo Saccheri (1667-1733), Öklid dışı geometrinin kurucusu sayılır. Saccheri, Hayyâm gibi üç açısı dik olan bir dörtgende dördüncü açığı incelemiş, dördüncü açının dik, dar veya geniş açı olması durumlarını esas alarak bir ispat geliştirmiştir. Fakat bu açının dik ve dar açı olması durumunda bir çelişki bulamamıştır. Saccheri'yi önemli kılan asıl şey; Hayyâm'ın çıkardığı sonuçlarla aynı sonuçlara varmış olmasına rağmen, Öklid dışı bir geometrinin var olabileceğini, "Euclides ab omni naevo vindicatus" yani "Öklid her hatadan aklandı" adlı çalışması ile ilk defa işaret eden kişi olmasıdır. Hayyâm bunu fark edememiş veya ifade etmemiştir. Dolayısıyla Hayyâm, içinde bulunduğu zaman diliminin sunduğu imkânlar

⁶ İbn Heysem'in söz konusu çalışması, Enstitü'nün 1985 yılında yaptığı tıpkıbasımında yer almaktadır (Sezgin, 2008: 126). Söz konusu eserin künyesi şu şekildedir: Kitâb fi halli şükuki kitâb euclides fi'l-usul ve şerhu maa / Ebû Ali Hasan b. Hasan el-Basri el-Misri İbnü'l-Heysem, 430/1039 ; thk. Fuat Sezgin. -- ofs -- Frankfurt am Main : Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1985. 407, 7 s. ; 24 cm. -- (Series ; C. Facsimile editions ; Volume 11) (Korkmaz, 2009: 326)

çerçevesinde Öklid dışı bir geometrinin var olduğu sonucuna varamamış olabilir. (Aslan, 2013: 84).

Nâsirüddîn-i Tûsî, *el-Risâle el-Şaîfiye'an el-Şekk fi'l-hutût*'dur (paralel çizgiler meselesiyle ilgili şüpheleri gideren eser)⁷ adlı eserinde konu hakkında çalışan İslâm bilgini öncüllerini kritik bir incelemeye tabi tutmuştur. Sezgin, Tûsî'nin Enstitü'den çıkan tıpkıbasımlarına önsöz yazan Matthias Schramm'ın konu hakkındaki değerlendirmesini şu şekilde aktarmaktadır:

Saccheri,...Tûsî'yi etraflıca tetkik etmiştir...Haddizatında Saccheri tam olarak Naşîreddîn'in nüfuz ettiği noktada çaba göstermiştir. Bununla o, daha sonra paraleller postulasının diğerlerinden bağımsız olduğu görüşüne ve nihayetinde Öklid dışı geometriye götüren gelişimi hazırlamıştır. (Sezgin, 2008: 127)

Benzer şekilde, Aslan'ın aktardığına göre, Saccheri'nin çalışması, Tûsî'nin, Hayyâm'ın eserini de verdiği kitabından alıntıdır. Ayrıca, D. E. Smith "*Euclid Omar Khayyâm and Saccheri*" makalesinde Saccheri ve Hayyâm'ın önermelerini karşılaştırarak⁸, ikisinin çalışmaları arasındaki benzerliği gözler önüne sermiştir. Aslında Saccheri'yle Hayyâm'ın çalışması çok benzerdir ve hatta bazı önermeler ve ispatları aynıdır. Saccheri'nin Hayyâm ve Tûsî'den tek farkı, içinde yaşadığı zamanın avantajıyla, ispatının sonunda Öklid dışı bir geometrinin varlığına işaret etmesidir. Bu farkındalık dışında ispatlar neredeyse tıpatıp aynıdır. Saccheri çalışmasında Hayyâm'dan bahsetmemiş olsa da Tûsî'den söz etmektedir. Ayrıca Hayyâm'ın ispatı tarihte ilk defa *pettitio principii* hatasına düşmeden yapılmış olan ispattır (Aslan, 2013: 81-83).

Boyer de Tûsî'nin çalışmalarını, Saccheri'nin elde ettiği ilerlemenin esin kaynağı olarak değerlendirmekte (Boyer, 2015: 276, 473), ayrıca Saccheri'nin eşliğine geldiği Öklid dışı geometrilerden haberdar olmadığını ifade etmektedir (Boyer: 2015: 473).

Sezgin ayrıca, İngiliz matematikçi J. Wallis'in (1616-1703), Tûsî'nin çalışmaları hakkında Oxford'da bir sunum yaptığını ve Tûsî'nin bu çalışmalarını bizzat Wallis'in kendisinin bastırıldığını belirtmektedir (Sezgin, 2008: 127). Wallis'in Tûsî hakkındaki bu çalışmasına Cajori de değinmektedir (Cajori, 2014: 131).

İlerleyen dönemlerde Lobatchevski (ö. 1856), Lambert ve Saccheri'nin (Heysem ve Hayyâm'ın) dördüncü açı meselesinden yola çıkmış, Öklid'in V. postulasını yok sayarak sanal bir geometri icat etmiş ve buna *pangeometri* ismini vermiştir (Aslan, 2013: 84-85).

4.2 Cebirsel Geometri

Müslüman bilim adamlarının analitik geometriye en büyük katkısı, Yunanlarla bir nebze olsun azalan, sayısal ve geometrik cebir arasındaki uçurumun kapatılması olmuştur. Bu nedenle Müslüman bilginlerinin alana katkılarını, cebir ve geometri arasındaki tekâbüliyetin fark edilmesi olarak konumlandırmak mümkündür (Bayam Takıcak, 2017: 17).

İlk çalışmalardan biri Archimedes'in (MÖ 3. yy) ifade ettiği, bir kürenin bir düzlem yoluyla iki kısma belirli bir orantıyla nasıl bölüneceği sorusuna yanıt aranmasıdır. Ebû Ca'fer el-Hâzîn (ö. 971?) üçüncü derece bir denkleme çözümü başarmış, kübik denklemlerin köklerini bulmak için koni kesitlerinin yeterli olduğunu açıklamıştır. El-Hazîn'den yaklaşık yarım yüzyıl sonra Heysem de Archimedes tarafından ortaya atılan bu problemle uğraşmış ve problemi üçüncü derece bir denkleme indirgeyerek yine koni kesitleri yardımıyla çözmüştür. Sezgin, cebirsel geometri alanındaki bir diğer önemli adım olarak Heysem'in *Optik* kitabındaki bizzat kendisi

⁷ Tûsî'nin söz konusu çalışması, Enstitü'nün 1998 yılında yaptığı tıpkıbasımda yer almaktadır (Sezgin, 2008: 127). Söz konusu çalışmanın künyesi şu şekildedir: A collection of mathematical and astronomical treatises as revised by Nasiraddin at-Tusi second part / ed. Fuat Sezgin. -- Frankfurt am Main : Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1998. 434 s. ; 24 cm. -- (Islamic Mathematics and Astronomy ; 49) (Korkmaz, 2009: 353).

⁸ Ayrıntılı karşılaştırma için bkz. Aslan, 2013: 81-82.

tarafından ortaya konulan problemin çözümünü göstermektedir. Sezgin, küresel bir aynadaki yansıma problemini Heysem'in dördüncü dereceden bir denklemle çözdüğünü, ayrıca bu problemin 13.yy.'dan 19.yy.'a kadar Avrupalı bilginleri *Problema Alhazeni* adıyla uğraştırdığını belirtmektedir. (Sezgin, 2008: 128-129).

Sezgin, bu alana katkısı olan İslâm matematikçileri arasında Şerefeddin el-Muzaffer b. Muhammed et-Tûsî'yi (12.yy) ve Gıyaseddin Çemşid b. Mesud el-Kâşî'yi de (ö. 1436) de zikretmektedir (Sezgin, 2008: 128-129). Topdemir ise, bunlara ek olarak, Sâbit b. Kurrâ'nın cebri geometriye başarıyla uygulayarak Harezmi'nin geometrik çözümleri ile Öklid'in teoremleri arasında bağlantı kurduğu belirtmektedir. (Topdemir, 2012: 74).

Günümüzün önemli matematik tarihçilerinden J. P. Hogendijk, cebirsel geometriye katkı yapan başka bir İslâm bilginleri arasında Ebû Kâmil Şücâ'yı da zikretmektedir. Enstitü bünyesinde çıkan, Ebû Kâmil Şücâ' ibn Eslem'in (9. veya 10. yy) *Kitâbü'l-Cebr ve'l-mukâbele*⁹ tıpkıbasımına yazdığı önsözünde Hogendijk, eserin mahiyetinden bahsederken, Ebû Kâmil'in geometrik problemlere kolay çözümler bulmak için cebirsel yöntemleri kullandığını ayrıca Ebû Kâmil'in, R. Descartes'in (ö. 1650) eserlerinde zirveye ulaşan uzun bir gelişim yolculuğunun başlangıç noktasında durduğunu belirtmektedir. Hogendijk'e göre, Fibonacci, Ebû Kâmil'in *Cebr* eserinden etkilenmiş, *Liber Abaci* eserinde *Cebr*'den önemli miktarda alıntı yapmış ve Avrupa'da cebirin gelişmesinde önemli ölçüde etki etmiştir. (Sezgin, 2014: 610-611)

Bu alanda İslâm matematikçileri tarafından yapılmış en yetkin katkı olarak, Ömer Hayyâm'ın kübik denklemlerin genel bir öğretisi hakkındaki çalışması sayılabilir. Ömer Hayyâm, 11. yüzyılın ikinci yarısında kübik denklemlerin genel bir öğretisini geliştirmiştir. Bu amaçla kaleme aldığı, *Risâle fî el-Berâhîn 'alâ Mesâ'il el-Cebr ve'l Mukâbele* adlı eseri, 19. yy. ortalarında Fransızcaya çevrilmiştir. Ömer Hayyâm, cebirin aritmetikten kesin bir şekilde ayırt ettiği metinde, ikinci dereceyi aşmayan denklemler için, Öklid'in çalışmalarına dayanan geometrik çözüm temelli sayısal bir çözüm izlemektedir. Sezgin'in hatırı sayılır matematik tarihçilerinden aktardığına göre, dairenin ve düz çizgilerin üçüncü dereceden denklemlerde yetersizliği düşüncesi ilk olarak Ömer Hayyâm tarafından dile getirilmiştir, Avrupa'da ise ancak 1637 yılında Descartes tarafından tekrar formüle edilmiş ve sonunda P.L. Wantzel (1837) tarafından kanıtlanmıştır. Ayrıca, Hayyâm'ın eserlerinden Avrupa uzun süre haberdar olmadığından, benzer matematiksel yapılar Fermat (1607-1665), Descartes, Schooten (1615-1660) ve Halley (1656-1742) tarafından yeniden bulunmak zorunda kalmıştır (Sezgin, 2008: 129-130; Sezgin, 1974: 50-51). Cajori de Sezgin ile mutabakat içinde kalarak, Arap-İslâm Dünyası'nın üçüncü dereceden denklemlerin çözümüne ilişkin elde ettikleri bulguların Avrupa'da yeniden icat emek durumunda kaldığını belirtmiştir. (Cajori, 2014:130)

Sezgin, Hayyâm'ın çalışmalarındaki tartışmaya açılabilir bir noktayı şu şekilde dile getirmektedir:

Hayyâm bir ve aynı sistemi birçok koni kesitleri için kullanarak eski koni kesiti öğretisinin koordinatlar sistemlerini müstakil koni kesitinden ayırmaktadır ve o, bu bağlamda haksızca Descartes'a nispetle adlandırılan dik açılı koordinatlar sisteminin avantajlarını açık ve seçik bir biçimde fark eden kişidir (Sezgin, 2008: 129-130).

Topdemir de bu konuda Sezgin'in görüşlerini paylaşmaktadır (Topdemir, 2012: 74). Ancak, *Analitik Geometri Tarihi (History of Analytic Geometry)* kitabının yazarı Carl B. Boyer bu konuda Hayyâm'a herhangi bir atıf yapmazken, dik koordinatları Romalıların şehir planlamasında kullandığını belirtmektedir (Boyer, 2004: 35). Ayrıca, 11. ve 12. yy.'da, C. Pliny'nin (MS. 23-79) *Natural History (Doğa Tarihi)* (MS 77) adlı eserine dayanarak hazırlanan

⁹ Şücâ'nın söz konusu çalışması Enstitü'nün 1986 yılında yaptığı tıpkıbasımda yer almaktadır: *Kitâbü'l-cebr ve'l-mukâbele = the book of Algebra / el-Hasib Şüca b. el-Eslem b. Muhammed el-Misri Ebû Kamil, 340/951 ; thk. Fuat Sezgin. -- ofs -- Frankfurt am Main : Institut für Geschichte der Arabisch Islamischen Wissenschaften, 1986/1406.221 s. ; 24 cm. -- (Series ; C. Facsimile editions ; volume 24) (Korkmaz, 2009: 328).*

enlem ve boylam içeren gezegen yörüngeleri sistemini, ham bir dik koordinat sistemi olarak tanımlamaktadır (Boyer, 2004: 43). Yine Boyer başka bir eserinde, koordinatların çiziminin Descartes'ın hiçbir eserinde net olarak görünmediğini, apsis ve ordinat kelimelerini de hiçbir zaman kullanmadığını, ayrıca *La Géométrie*'de sistematik bir dik açılı koordinat sistemi bulunmadığını çünkü o dönemde eğik açılı koordinat sisteminin olağan kabul edildiğini belirtmektedir (Boyer, 2015: 377, 380; Boyer, 2010: 317). Başka bir matematik tarihçisi Cajori de, Descartes'ın bizim bugün "y" eksenini dediğimiz eksenenden bahsetmediğini vurgulamaktadır (Cajori 2014: 209). Bunun yanında Struik, Descartes'ın kitabını günümüz analitik geometriyle tam anlamıyla ilişkilendirmenin mümkün olmadığını ancak Fermat'ın 1679 tarihli eserinde doğrular ve konikleri bir eksenler sistemine göre tanımlamasının günümüz anlatımına daha yakın belirtmektedir (Struik, 2011: 145). Boyer de Fermat'ın kurguladığı analitik geometride ordinatların apsis çizgilerine göre dik açılı olarak alınması nedeniyle modern analitik geometriye daha çok yaklaştığını belirtmektedir (Boyer, 2015: 383).

Sezgin ve Topdemir, dik açılı koordinat sisteminin Hayyâm yerine haksızca Descartes izafe edildiğini, Boyer, Cajori ve Struik ise Descartes'da zaten dik açılı bir koordinat sisteminin olmadığını, bu kullanıma Fermat'ın yaklaştığını belirtmektedirler. Konu hakkında tam bir hükme varmadan önce, Sezgin'in iddiasını dayandırdığı Schramm'ın eserini¹⁰ de içine alan, Hayyâm ve Descartes'ın orijinal metinlerini de kapsayan müstakil bir araştırmanın yürütülmesi gerekmektedir.

Bu tartışmanın dışında, Ömer Hayyâm'ın Öklid dışı geometrilerde olduğu gibi analitik geometrinin de eşğine geldiğini kendisinin şu ifadelerinden anlamak mümkündür:

Cebirin bilinmeyene ulaşmak yolunda bir yol olduğunu düşünenler çok hata ederler. Cebirle geometrinin birbirinden farklı görünen yüzleri sizi yanıltmasın. Cebir geometrik gerçeklerin ispatlanması yöntemidir (Boyer, 2015: 274).

Ayrıca Hâmit Dilgan'ın konu hakkındaki yorumu şu şekildedir:

Ömer Hayyâm, kendisinden beş asır sonra gelen Descartes'tan önce analitik geometrinin öncülerinden olmuştur. Çünkü o, cebir denklemlerini, ikinci dereceden eğrilerin kesiştirilmesi yolu ile çözmesini biliyordu. Daha doğrusu Hayyâm, geometri yardımıyla cebir yapmış ve âdetâ, bugünkü cebirsel geometriye ilk adımı atanlardan biri olmuştur. Bütün bu incelemelerin 15. ve 16. yüzyıl matematikçilerine mühim tesirleri olduğu muhakkaktır. (Bayam Takıcak, 2017: 17-18).

Belki tam da burada Descartes'ın hakkının teslim edilmesi gerekir: René Descartes, Aristotelesçi ve skolastik geleneksel araştırma tarzının değersiz olduğunu, dünyaya dair gerçek bir kavrayış vermediğini öne sürerek, bunun yerine maddenin doğası ve davranışı yoluyla ortaya konacak evrensel bir açıklamanın, bilgide yöntem bakımından gerçekleşecek bir birliğin peşine düşülmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu da onun matematiksel akıl yürütmeyi bütün bilim dallarına uygulamaya çalışmasına sebep olmuştur. Descartes, maddi dünyanın mekanik özelliklerini, etkileşim ve süreçlerini ortaya koyacak bu evrensel açıklamanın / öğrenmenin yani *mathesis universalis*¹¹'in ise sadece matematiksel bir dille ortaya konulabileceğini öne sürmüştür (Cevizci, 2013: 152-153; Gür, 2011: 59-60).

¹⁰ Schramm, M. (1965). Essay Review: Steps towards the Idea of Function: A Comparison between Eastern and Western Science of the Middle Ages: Augustine to Galileo. *History of Science*, 4(1), 70–103. <https://doi.org/10.1177/007327536500400104>

¹¹Mathesis Universalis: Evrensel matematik teorisi. Büyük bir açıklama gücüne sahip olduğuna inanılan genel mantıksal-matematiksel teori tasarımı. Başta Leibniz olmak üzere, birçok on yedinci yüzyıl filozofu, sonuçsuz tartışma ve metafiziksel spekülasyonu ortadan kaldıracığına inandıkları bu tür bir teorinin geliştirilebileceğine inanmıştı (Cevizci, 2010: 1075-1076).

Descartes, gerçekliği kavramanın yegâne yolu olan matematiğe dayalı bütüncül bir doğa bilimi geliştirme yönelimiyle, geometri problemlerinin çözümünde cebirin, cebir problemlerinin çözümünde de geometrik yapıların nasıl kullanılacağını göstermiştir (Cevizci, 2013: 158-159):

Eskilerin şekiller üzerinde yaptıkları işlemi, sayılar üzerinde yapmayı hedefleyen yeni bir tür aritmetiğin yani cebirin gelişmekte olduğunu görmüyor musunuz? (Descartes, 2014: 18)

Yani, Antik Çağ ve İslâm matematikçilerinin aksine Descartes'ın amacı, geometrinin cebire indirgenmesi değil, cebirsel işlemleri geometrik geri planla besleyerek yeni bir geometrik yapının kurgulanmasıydı (Boyer, 2015: 371). Bu minvalde, Ömer Hayyâm'ın “yeni bir geometrik yapı kurgulama” güdüsünden uzak olduğunu söylemek mümkündür.

4.3. Trigonometri

Arap astronomi hesaplamalarında önceleri, Yunanlılar'ın Almagest'inde görülen kiriş geometrisi ile Siddhânta'dan türetilen Hint sinüs cetvelleri olmak üzere iki tür trigonometri kullanılmaktaydı. Yunan ve Hint trigonometrik birikimini harmanlayan İslâm astronom ve matematikçileri, yaratıcı uğraşlarını harekete geçirmeyi başararak yeni fonksiyonlar ve formüller elde etmiş, astronomi ve dolayısıyla da trigonometri sahasında özgünlüğün kapısını aralamışlardır (Boyer: 2015: 269, 273; Sezgin, 2008: 130-131).

Sezgin, bu alanda yazılmış ilk eser olarak, Yakub b. Târiq'ın (777 civarı) trigonometri hakkındaki eserini zikretmektedir. Ayrıca Sezgin, Regiomontanus'un hiçbir Arap öncülü olmadığı şeklindeki yanlış kanının, El-Mâhânî'nin (865 civarı) Menelous'un (70-140) kitabına ilişkin yazdığı şerhte verdiği bilgiler ışığında, çürütüldüğünü belirtmektedir. Sezgin ayrıca, Yunanlar ve Hintlilerde henüz hiç bilinmeyen tanjant kavramının gelişmesinde ilk olarak Habeş el-Hâsib (ö. 864) adını zikretmekte, ardından da bu teoremin gelişmesinde Eb'u el-Vefâ el-Bûzcânî (ö. 998 veya 999), el-Fadl b. Hâtim en-Neyrîzî ve Heysem'in çalışmalarına etkin rol yüklemektedir. (Sezgin, 2008: 130-131)

Arap-İslam matematikçilerinin trigonometrideki asıl başarısı olarak Menelaos-Ptoleme'nin “en büyük küresel açı” teoreminde kaydettikleri gelişimin altını çizen Sezgin, Sabit b. Kurrâ'nın bu teoremle ciddi bir şekilde uğraştığını ancak çalışmasında önemli sayılabilecek bir yenilik gözlemlenmediğini belirtmektedir. (Sezgin, 2008: 132-133).

Sezgin, Ebû el-Vefâ' el-Bûzcânî, Hâmid b. El-Hıdr El-Hucendî (ö. 1000?) ve Ebû Nasr Mansûr 'Ali İbn 'Irak'ın (ö. 1036'dan önce) çalışmalarını dönemin zihinsel olgunluğunun bir işareti saymakta ve küresel trigonometri tarihinde bir dönüm noktası olarak değerlendirmektedir. Bu üç bilgin söz konusu teoremi ilk kez bulmuş olma ünü konusunda tartışmış, hemen hemen eş zamanlı olarak küresel üçgenin kenarlarını ve açılarını hesaplamada devrim yaratan bir başarı elde etmişlerdir. Sezgin bu çalışmaları, küresel sinüs teoreminin ve sferik üçgen hesaplamasının doğuşu, dolayısıyla da modern trigonometriye sıçrayışın gerçekleşmesi olarak nitelemektedir. Yine dönemin yaratım gücüne dikkat çeken Sezgin, İslam matematikçilerinin söz konusu teoremi “en büyük küresel açı teoremini tamamlayan veya gereksiz kılan teorem” şeklinde revize ederek araştırmalarını derinleştirdiklerini belirtmektedir. (Sezgin, 2008: 132-135). Boyer de bu zamansal öncelik sorununa değinmekte ancak diğerlerine göre daha net ve kolay ifade tarzı benimsemesi nedeniyle teoremi Ebû el-Vefâ'ya atfetmektedir (Boyer, 2015: 270).

Sezgin, Arap-İslam geometrisinin temel eseri olarak zikrettiği Nasreddin eṭ-Ṭūsî'nin (672/1274) *Kitâb eş-Şekl el-Kaṭṭâ'* adlı eserinde, trigonometrinin artık sadece astronomik hesaplamalar için bir yardımcı araç olarak değil de bilakis geometrinin içinde önemli bir disiplin olarak görüldüğünü belirtmekte ve konu hakkındaki tartışmaları şu şekilde dile getirmektedir (Sezgin, 2008: 135-136):

Alman bilgini J. Regiomontanus 15. yüzyılın ikinci yarısında sözde trigonometrinin temel kitabını yazdı. Onun bu ünü haksız olarak taşıdığını,

gerçek sahibinin 13. yüzyılda yaşamış bulunan Nasirüddin Tûsî olduğunu matematik tarihçisi Anton von Braunmühl 1900 yılında ispatladı...Braunmühl ayrıca, eğik açılı küresel bir üçgenin açısını üç kenardan hareketle hesaplama probleminin Regiomontanus'da rastlanan çözümünün Tûsî'nin kitabındakinin aynısı olduğunu tespit etmiştir...Braunmühl'ün değerli çalışmasında, Tûsî ve Regiomontanus'un eserlerinde aynı çözümlerin birçok önemli problemde görülmesine rağmen «her iki kişinin eserleri arasında bir bağlantı bulunmadığı» şeklindeki görüşüne katılamıyorum...Çünkü Braunmühl, Regiomontanus'un Tûsî'nin kitabıyla olan tanışıklığını bir Avrupalı çeviri olmaksızın tasavvur edemiyordu. Gerçi bugüne dek böyle bir çeviri bilinmemektedir, fakat bunun için daha başka bağlantı yolları bilinmektedir...Bu yollar üzerinden Arap-İslam kültürünün daha sonraki yüzyıllardaki önemli edinimleri kişisel ilişkilerle veya kişisel kullanım amaçlı olarak yapılmış çeviriler yoluyla Avrupa'ya ulaşmıştır...Bu kitabın içeriğinin...Regiomontanus ve Georg Peurbach ile Viyana'da bir araya gelmiş olan Konstantinopol'in sabık patriği Kardinal Bessarion aracılığıyla aktarılmış olabileceği görüşümdedir...Tûsî'nin kaynakları vermedeki özenine Regiomontanus tarafından riayet edilmemiştir.

Konu hakkında Batılı kaynakların görüşleri ise şu şekildedir: Boyer, Tûsî'nin düzlem ve küresel trigonometri alanında ilk sistematik çalışmayı ortaya koyduğunu, trigonometrik fonksiyonlar ile düzlemsel ve küresel üçgenler hakkında çeşitli kurallar geliştirdiğini belirtmiştir (Boyer, 2015: 276). Ancak, Regiomontanus'un trigonometriyi bağımsız bir disiplin olarak düzenleme konusunda Tûsî'den esinlendiğini hatta Regiomontanus'un çalışmalarının Tûsî'nin çalışmalarının gerisinde kaldığını belirtmesine rağmen trigonometrinin doğuşunu Regiomontanus'a izafe etmektedir (Boyer, 2015: 306).

Cajori ise, Tûsî'nin trigonometriyi astronomiden ayıran ilk kişi olduğunu ve trigonometriyi mükemmel bir şekilde ele aldığını belirtmektedir (Cajori, 2014: 131). Cajori yine Tûsî'nin adını zikretmekten kaçınmakta ayrıca Regiomontanus'un ününün nedeni olarak trigonometriyi icat etmesini değil de çalışkanlığının etkin rol oynamış olabileceğini belirtmektedir:

O zamanlar Regiomontanus'a atfedilmiş bazı trigonometri bulguların aslında ondan çok önce Araplar tarafından keşfedildiği artık bilinmektedir. Ancak bu noktada Regiomontanus'un hakkını yememek gerekir zira astronomi ve matematik alanındaki bitmek tükenmek bilmeyen coşkusu, gayreti ve muazzam bilgisi bir süre sonra neredeyse Almanya'nın tamamını etkisi altına almıştır. Ünü, Papa IV. Sixtus kendisini, takvimlerini düzeltmek için İtalya'ya davet edecek kadar Avrupa'da yayılmıştır. (Cajori, 2014: 159)

Burton ise, Regiomontanus'un Yunan ve Arap öncülerin çalışmalarını sistematik olarak bir araya getirerek, düzlemsel ve küresel üçgenlerle ilgili her türden problemin çözümünü verdiği, trigonometriyi gök biliminden bağımsız, matematiğin ayrı bir dalı olarak ele aldığını belirtmiştir. O da Cajori gibi, İslâm matematikçilerinin yaptığı katkıları "Arap öncülerini" ifadesiyle geçiştirerek Tûsî'ye hiçbir atıf yapmamayı tercih etmiştir (Burton, 2017: 305-306).

Son olarak Struik, Regiomontanus'un trigonometriyi astronomiden bağımsızlaştırdığını, benzer bir başarıyı 13. yy.'da Tûsî'nin de gerçekleştirdiğini belirtmiştir. Ancak Struik, Tûsî'nin çalışmalarının ileri araştırmalara yol açmadığını ancak Regiomontanus'un kitabının trigonometrinin cebir ve astronomiye uygulanmasında daha etkili olduğunu belirtmektedir (Struik, 2011: 126).

Görüldüğü gibi Batılı kaynaklar, trigonometrinin gelişiminde Tûsî'nin öneminden bahsetmekte ancak trigonometrinin müstakil bir disiplin olarak ele alınmasını ve "trigonometrinin kurucusu" sıfatını Tûsî'ye atfetmekten kaçınılmaktadırlar. Anlaşılan o ki, bu yaklaşım, Sezgin'in sürekli vurguladığı "Batılı subjektif bilim anlayışının" ürünüdür.

5. Fuat Sezgin'in Matematik Tarihi Hakkındaki Çalışmaları

5.1 Diophantus'un Kayıp Eserlerinin Arapça Nüshâlarının Keşfi

Klasik dönem bilim tarihi çalışmalarının en önemlileri şüphesiz, el yazmaları üzerinden yürütülen çalışmalardır. Öklid, Archimedes, Appolonious gibi önemli şahısların kayıp eserlerinin gün yüzüne çıkarılması veya eldeki verilerle bu eserin yeniden inşası bilim çevrelerini bir hayli meşgul etmiştir. Özellikle 17.yüzyılda kayıp eserleri yeniden oluşturmak bir oyun haline gelmişti. Descartes ve Fermat'ın da Pappus'un (ö. 350) kayıp eserlerinin inşası için uğraştığı bilinmektedir. Antik Grek dönemine ait pek çok önemli eserin orijinal dillerindeki nüshaları kayıptır. Ancak Diophantus, Öklid ve Archimedes'in bazı eserlerinde olduğu gibi, kimi eserler ancak Arapça tercümelemleri aracılığı ile günümüze ulaşabilmiştir.

Kimilerine göre cebirin, kimilerine göre sayılar teorisinin babası kabul edilen İskenderiyeli Diophantus'un (MS 3.yy) on üç ciltlik *Arithmetica* adlı eserinin yalnızca ilk altısı günümüze ulaşmayı başarmıştır (Boyer, 2015: 210). Fuat Sezgin, 1968 yılında İran'ın Meşhed şehrine yaptığı uluslararası bilimsel bir seyahat sırasında, bu kayıp yedi kitaptan dördünün Arapça tercümelerine ulaşmayı başarmıştır (Tekiner, 2019: 121; Book review, 1987: 308). Qusta ibn Lukâ'ya (ö.~910) atfedilen bu çeviride, ilk kitaplardan farklı bir matematiksel yapı mevcuttur. Cebirsel sembolizmin yerini tamamen retorik bir anlatıma bıraktığı eserde, ilk altı kitabın aksine çok detaylı hesaplamalara yer verilmektedir. Anlaşılan o ki, Diophantus'un kendisinin yapmak için uğraşmadığı çözümler ile Qusta ibn Lukâ uğraşmış ve böylece denklemlerin sağlamasını yapmıştır (Toomer, 2004: 259-260). Antik dönem matematik tarihi çalışmaları açısından son derece önemli olan bu eser, Sezgin'in keşfettiği el yazmaları temele alınarak, Sesiano editörlüğünde 1987 yılında İngilizce çevirisi de eklenerek yayınlanmıştır (Hogendijk, 2000; Dauben, 2000: 188).

5.2 Geometrik Aletlerin Yeniden İnşası

Sezgin, geometrik aletler alanında Yunan üstatlarının eserlerine önemli düzeyde katkı yapanlar arasında ilk sırayı Benû Musa kardeşlere vermektedir. Sezgin'in aktardığına göre, Benû Musa kardeşler geometri kitaplarında, açıyı üçe bölmek için, Grek öncüllerinde bulunmayan bir yöntemle, hareketi çözüm aracı olarak kullanarak bir araç geliştirmişlerdir (Sezgin, 2008: 128, 137). Bu çizim sonucu ortaya çıkan eğri "Pascal Salyangozu" olarak anılan eğriyle aynıdır. Elbette Musa kardeşler çizimlerinin bilincinde değillerdi ve bu başarı Pascal'a aittir (Sezgin, 2008: 128).

Bunların dışında Sezgin, İslâm matematikçilerinin geliştirdiği aletlere örnek olarak, Bîrûnî'nin usturlabı kullanarak koni kesitlerini çizimiyle ilgili bir yöntem geliştirdiğini, Ebû Sehl el-Kûhî'nin (10. yy.) Arap-İslâm coğrafyasında koni kesitlerinin çizimine yönelik bir pergelin yapımını tarif eden ilk kişi olduğunu da belirtmektedir (Sezgin, 2008: 138-139). Örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Fuat Sezgin, beş farklı dilde tercümesi bulunan *İslâm'da Bilim ve Teknik* adlı eserinde, yukarıda birkaç örnekle özetlenmeye çalışılan, Arap-İslâm bilimlerinin 9. yüzyılın başından, 16. yüzyılın sonlarına kadar devam eden üretici döneminde kullanılan alet ve düzeneklerin tanıtımına yer vermiştir. Söz konusu modelleri sergileme fikri sonunda kurulan müzelerdeki çeşitli aletleri içeren bu eser, Müze ziyaretçileri için objelerin ortaya çıkış tarihlerini, çalışma tarzlarını anlatan kılavuz eser mahiyetindedir. Sezgin'e göre, Müslümanlar bazı aletleri diğer bilim ve kültür çevrelerinden, özellikle Eski Yunanlardan alıp bunların büyük kısmını geliştirmiş ve ayrıca pek çoğunu da kendileri icat etmişlerdir. Bu aletlerin çok az bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Arap-İslâm âlimleri kullandıkları alet ve düzenekleri eserlerinde tarif etmiş ve kısmen çizimlerini yaptıklarından bu aletlerin yeniden inşası müze kapsamında mümkün olmuştur. (Sezgin, 2014: 98-99) Sezgin ayrıca, matematik ve astronomi hakkındaki aletlerin nüshalarının da içinde olduğu çok sayıda risalenin tıpkıbasımını yaparak araştırmacı kitlesinin hizmetine sunmuştur (Sezgin, 2014: 486-490, 522).

Sezgin'in *İslâm'da Bilim ve Teknik* adlı eserinde tanıtılan modellerin bir kısmı da geometrik aletlerdir. "Ölçüm ve çizim aletleri" genel başlığı altında Müze'de sergilenen aletlerin 28 tanesinin fotoğrafı, envanter numaraları, geometrik aletlerin bulunduğu yazma eserlere ait görüntüler ile birlikte okuyucuya sunulmuştur. Söz konusu geometrik aletler şu şekildedir (Sezgin, 2008: 140-161):

A) Tesviye Aletleri: İbn Sînâ'nın tesviye aracı, Endülüs'te tesviye terazileri, El-Marrâkuşî'nin tarif ettiği üç tesviye aracı, çember formunda tesviye aracı, tesviye terazisi

B) Pergeller: Uzun pergel, büyük dairelerin çizimi için uzun pergel, büyük yarım ve parça daire çizmek için pergel, koni kesitleri çizimi için pergel, Arap-İslâm geleneğinde Nikomedes'in pergeli, pergel

C) Bir kürenin üzerindeki herhangi üç noktanın merkez noktasını bulmaya ve üzerinde açı belirlemeye yarayan alet

D) Açölçer

E) Avrupalı bir hesap sopası (*sector*)

F) Daireleri ve düz çizgileri bölümlenmek için düzenekler: daireleri bölümlenme düzeneği, çapları bölümlenme düzeneği, açılır-kapanır çifte cetvel, eğik uçlu pergel

G) Üçayak

5.3 Fuat Sezgin'in Matematik Tarihi Hakkındaki Eserlerine Genel Bir Bakış

Fuat Sezgin, kurucusu olduğu Enstitü bünyesinde çıkan, 18 farklı seride yayınlanan toplam 1299 cilt kitabın basılmasında editörlük görevini üstlenmiştir. Bu seriler içinde, *Tipkibasım Serisi*¹²'nin bir kısmı ile *İslamic Mathematics and Astronomy (İslâm'da Matematik ve Astronomi Serisi)*¹³ adlı seride matematik ve geometri konulu çalışmalara rastlamak mümkündür (Korkmaz, 2009: 294). Bunların dışında 1974 yılında basılmış olan, *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)* yani *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi* adlı eserin de 5. cildi (band 5) matematiğe ayrılmıştır. Bu eserler, Arap-İslâm matematiği hakkında yürütülen Dünya çapındaki çalışmalar için temel kaynak mahiyetindedir.

GAS cilt 5, diğer ciltlerden farklı bir yapı arz etmektedir. Bu ciltte Sezgin öncelikle geniş bir giriş bölümüne yer vermiş, daha sonra Arap matematiğinin başlangıç ve gelişimini ele almıştır. Giriş bölümünün ardından Arap matematiğinin kaynaklarını ve kökenini ele almakta ve bu konudaki yazar, bilim adamı ve kitapları sadece antik Yunandan değil Hint, İran ve Süryanice kaynaklardan da derleyerek irdelemektedir. Üçüncü bölümde ise başlangıçtan hicrî 430 yılına kadarki Arap matematikçiler, başarıları ve eserleri incelenmektedir (Korkmaz, 2009: 134-135). Söz konusu eserin henüz Almancadan Türkçeye çevrilmemiş olması, ülkemizde yürütülen matematik tarihi çalışmaları açısından büyük kayıptır.

Günümüzün önemli İslâm matematiği tarihçilerinden J. Hogendijk, "Orta Çağ İslâm Medeniyeti Matematik Bibliyografyası" adlı çalışmasında, Sezgin'in *GAS cilt 5* ile *İslâm'da Matematik ve Astronomi Serisi* adlı eserlerini temel kaynak kitaplar olarak nitelemektedir. Hogendijk, *GAS cilt 5*'te, ele alınan herhangi bir esere ait, bilinen tüm Orta Çağ Arapça el yazmalarının künyesi ile varsa Orta Çağ ile modern dönem çevirileri hakkında ayrıntılı bilgilere yer verildiğini belirtmektedir. Cilt konularının tematik olarak belirlendiği *İslâm'da Matematik ve Astronomi Serisi*¹⁴ hakkında ise, 1960 yılından önce basılmış, İslâm matematiği ile ilgili tüm literatürün bu eserle yeniden basıldığını belirtmektedir (Hogendijk, 2000; Dauben, 2000: 183, 214).

¹² Bu kitapların ayrıntılı dökümü için bkz: Korkmaz, 2009: 324-339.

¹³ Bu kitapların ayrıntılı dökümü için bkz: Korkmaz, 2009:348-359.

¹⁴ 1-4. cilt: Harezmi, 14-20. cilt: Arap geleneğinde Öklid, 21-22. cilt: Sabit b. Kurrâ, 23. cilt: Ebû Kâmil Şücâ', 24-25. cilt: İbn Yûnus, 32-36. cilt: El-Bîrûnî şeklinde devam etmektedir (Hogendijk, 2000).

Benzer şekilde L. Berggren de, *Episodes in the Mathematics of Medieval Islam* adlı eserinde, kitabındaki herhangi bir konu hakkında ileri okuma yapmak isteyen okurlar için Sezgin'in *GAS cilt 5* eserini temel referans kitabı olarak önermektedir (Berggren, 2016: 27).

İslâm matematiği hakkında hatırı sayılır bir çalışma yapmış olan W. R. Knorr, *Textual Studies in Ancient and Medieval Geometry* adlı eserinde, kitabını kaleme alırken, Sezgin'in *GAS cilt 5* eserini temel referans kitabı olarak kullandığını belirtmektedir. Ayrıca, bu eser sayesinde Arapça eserlerin bibliyografik bilgilerinin çok iyi durumda olduğunu vurgulamaktadır (Knorr, 1989: 2, 8, 119). Bunun yanında Knorr, eserinde Tûsî, Sabit b. Kurrâ gibi İslâm matematikçilerinden bahsederken sık sık Sezgin'e atıf yapmaktadır (Knorr, 1989: 170, 224, 242, 248, 254, 273, 277, 284, 294, 296, 301, 441, 442, 448, 450, 451, 590, 591, 592, 593, 751, 820, 821, 825, 829)

J. W. Dauben ise, *The History of Mathematics from Antiquity to the Present* adlı eserinde, Sezgin'in *GAS cilt 5-6* eserini, matematik ve astronomi alanında Arapça el yazmaları ve Grekçe eserler için vazgeçilmez temel eser olarak nitelendirmektedir (Dauben, 2000: 153-154).

Anlaşılan o ki, Sezgin'in çalışmaları Orta Çağ biliminin hemen her alanında olduğu gibi, İslâm matematiğinde de dünya çapında kabul görmüş temel eser mahiyetindedir.

Değerlendirme

Fuat Sezgin, bilimsel ilerlemenin, birdenbire bir sıçrayışla değil de, ileriye doğru kademeli bir ilerleyişin ürünü olduğu görüşündedir. Sezgin'e göre, tarihin herhangi bir zaman diliminde, herhangi bir kültür çevresi, insanlığın ortak bilimsel mirasını ileriye taşımak üzere bilimsel öncülüğü üstlenmiş olabilir. Örneğin, Mızır Mezopotamya uygarlıklarında herhangi bir bilimsel etkinliğin olmadığı ve bilimin Antik Yunan'da başladığı yanlış kanısı, bugün artık geçerliliğini yitirmiştir. Sezgin benzer şekilde, İslâm Medeniyeti'nin ulaştığı bilimsel bilgi birikiminin, yaygın kanının aksine, Antik Yunan ve Avrupa Rönesansı arasındaki basit bir bilgi aktarımının çok ötesinde olduğunu belirtmektedir. Bu dönemde İslâm bilginleri tarafından yürütülmüş matematiksel çalışmalar modern matematiğin temelini oluşturmaktadır ve kesinlikle Yunanlar'dan alınan bilgi birikiminin çok ötesindedir.

Fuat Sezgin, Batı'daki gelişmelere kaynak teşkil ettiğini düşündüğü İslâm matematikçilerinin çalışmalarını, paraleller öğretisi, cebirsel geometri ve trigonometri başlıkları altında özetlemiştir. Sezgin'e göre, Öklid'in meşhur paraleller postulasından Öklid dışı geometrilerin keşfine giden yolda ve cebirsel geometriden analitik geometriye ulaşılmasında İslâm matematikçilerinin katkısı, sanıldığından büyük olmuştur. Avrupalı matematikçiler, İslâm matematikçilerinin kullandıkları argümanları çoğu zaman tekrar ederek ya da yeniden keşfederek bu yeni matematiksel alanlara ulaşmışlardır. Elbette bu gelişmelerde yaşadıkları dönemin bilimsel imkânlarının da katkısı büyüktür. Batılı kaynaklar ile Sezgin'in görüşleri bu iki konu başlığında büyük ölçüde örtüşmektedir. Ancak dik açılı koordinat sisteminin Descartes'a mı yoksa Ömer Hayyâm'a mı ait olduğu konusunda taraflar arasında bir mutabakat söz konusu değildir. Bu konuda, bahsi geçen yazarların orijinal metinlerini de içine alan müstakil bir çalışmanın yürütülmesi faydalı olacaktır. Trigonometri alanında ise, Batılı kaynaklar, Tûsî'nin çalışmalarından bahsetmekte ancak "trigonometrinin kurucusu" sıfatını Tûsî'ye atfetmekten kaçınılmaktadırlar. Anlaşılan o ki, bu yaklaşım, Sezgin'in sürekli vurguladığı "Batılı subjektif bilim anlayışının" ürünüdür.

Bunların yanında, Fuat Sezgin'in 1968 yılında, Diophantus'un kayıp kitaplarının Arapça nüshalarının gün yüzüne çıkarması, Antik Yunan matematiği hakkındaki çalışmaların seyrini değiştirmiştir. Özellikle Avrupa'da heyecanla karşılanan bu keşifle birlikte Diophantus'un matematik tarihindeki yeri daha da netleşmiştir. Şüphesiz bu keşfiyle Sezgin, yaptığı işin önemini bir kere daha gözler önüne sermiştir.

Fuat Sezgin ayrıca, kurduğu müzelerde sergilenen İslâm bilginlerine ait geometrik aletlerin yeniden inşası ile İslâm bilginlerinin kuramsal bilgilerini kılıgısal alana da aktarmayı

başarıklarını göstermiştir. 28'i geometrik alet olmak üzere, 800'e yakın aletin tanıtıldığı İslâm'da Bilim ve Teknik adlı eseri, müze ziyaretçileri için objelerin ortaya çıkış tarihlerini, çalışma tarzlarını anlatan bir kılavuz mahiyetindedir.

Sezgin'in editörlüğünde çıkan İslâm'da Matematik ve Astronomi Serisi ve Tıpkı Basım Serisi'nin matematiğe ayrılan ciltlerinde, tematik bir konu hakkındaki, basılmış ve el yazması tüm makale ve kitaplar derlenerek, araştırmacılar için âdetâ bir "start point" oluşturmak istenmiştir. Bilim tarihi çalışmalarında erken tarihli metinlerin "asıl kaynağına" ulaşmanın güçlüğü düşünülüğünde, söz konusu eserlerin mahiyeti tartışma götürmezdir.

Sezgin'in 1967'de ilk cildini çıkardığı GAS'ın (Arap-İslâm Bilimleri Tarihi) matematiğe ayrılan 5. cildi, dünyada yürütülen Orta Çağ İslâm matematiği hakkındaki çalışmalar için temel eser mahiyetindedir. Ünlü bilim tarihçisi Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı da, GAS'ın 6., 7. ve 8. ciltleri için yazdığı kitap değerlendirme yazılarında, Sezgin'e "Türklük" kavramı üzerinden çeşitli eleştiriler yöneltmekte ancak eserin içeriğinden övgüyle bahsetmektedir. Söz konusu bu eserlerin henüz Türkçeye çevrilmemiş olması Türk matematik tarihi çalışmaları için büyük bir kayıptır.

Kaynakça

- Arslan, T. Y. (2019). İslâm Araştırmalarına Adanan Bir Asırlık Hayat: Fuat Sezgin (1924-2018), *İslam Araştırmaları Dergisi*, (41): 201-205.
- Aslan, İ. (2013). Öklid Dışı Geometriye Giden Yolda İslâm Dünyası Matematikçileri, *Dört Öge*, 1(3): 63-87.
- Berggren, L. (2016). *Episodes in the Mathematics of Medieval Islam*, Second Edition, New York: Springer.
- Book reviews. (1987). *Annals of Science*, 3(44): 297-318, DOI:10.1080/00033798700200251
- Boyer, C. B. (2004). *History of Analytic Geometry*, New York: Dover Publications.
- Boyer, C. B. (2010). *A History of Mathematics*, Canada: Jhon Wiley.
- Boyer, C. B. (2015). *Matematiğin Tarihi*, (Çev. S. Bağcacı), Ankara: Doruk Yayınları.
- Burton, D. M. (2017). *Matematik Tarihi (Giriş)*, (Çev. Ed. Soner Durmuş), Ankara: Nobel Yaşam.
- Cajori, F. (1909). *A History Of Mathematics*, New York: The Macmillan Company.
- Cajori, F. (2014). *Matematik Tarihi*. (Çev. D. İlan), Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Cevizci, A. (2010). *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Cevizci, A. (2013). *17. Yüzyıl Felsefesi*, İstanbul: Say Yayıncılık.
- Dauben, J. W. (2000). *The History of Mathematics from Antiquity to the Present: A Selective Annotated Bibliography*, American Mathematical Society.
- Descartes, R. (2014). *Aklın Yöntemi İçin Kurallar*, (Çev. E. Sunar), İstanbul: Say Yayınları.
- Fazlıoğlu, İ. (2004). Fuat Sezgin ile Bilim Tarihi Üzerine, *Türkiye Aştırmaları Literatür Dergisi*, 2(4): 355-370
- Gür, S. B. (2011). "Matematik Belâsı" Üzerine: *Matematik Felsefesinde Köşe Taşları*, İstanbul: Nesin Yayıncılık
- Hogendijk, J. (2000). Bibliography of Mathematics in Medieval Islamic Civilization, <http://www.jphogendijk.nl/publ/Islamath.html> (Erişim tarihi: 02.07.2019).
- Karahan, A. (2003). Prof. Dr. Fuat Sezgin "İslâm Medeniyeti'nin Duraklama Sebepleri" Konferansı, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 1(2): 205-211.

- Kenan, S. (2003). İslâm dünyasının duraklama sebepleri üzerine ünlü ilimler tarihçisi Fuat Sezgin'i dinlemek, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1(4): 73-98.
- Knorr, W. R. (1989). *Textual Studies in Ancient and Medieval Geometry*. Boston: Birkhäuser.
- Korkmaz, T. (2009). *20. yy. İslam Bilim Tarihi Çalışmaları George Sarton ve Fuat Sezgin Örneği*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Saygılı, S. (2019). Doğu ve Batı Düalizminde İslam Medeniyet Tarihinin Oksidental Düşünürü Fuat Sezgin ve Bilim Tarihi Anlayışı, *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, (10): 10-31.
- Sayılı, A. (1979). Fuat Sezgin, Geschichte des Arabischen Schrifttums, cilt 6, (kitap değerlendirmesi), *Belleten*, XLIII (171): 655.
- Sayılı, A. (1981). Fuat Sezgin, Geschichte des Arabischen Schrifttums, cilt 7, (kitap değerlendirmesi), *Belleten*, XLV/2 (178): 113-114.
- Sayılı, A. (1983). Fuat Sezgin, Geschichte des Arabischen Schrifttums, cilt 8, (kitap değerlendirmesi), *Belleten*, XLVII (185): 453-454.
- Sertöz, A. S. (Türkçesi ve notlar). (2019). *Öklid'in Elemanları*, Ankara: Tübitak.
- Sezgin, F. (1974). *Geschichte des Arabischen Schrifttums Band 5 Mathematik Bis ca. 430 H.*, Leiden: E. J. Brill.
- Sezgin, F. (2008). *İslam'da Bilim ve Teknik Cilt III*, (Çev. Abdurrahman Aliy), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- Sezgin, F. (2011). İslam Bilimler Tarihindeki Yaratıcı Yerine Bir Bakış, *Adam Akademi*, 1(2): 89-98.
- Sezgin, F. (2014). *1984 Yılından 2011 Yılına Kadar Arap-İslam Bilimleri Tarihi Enstitüsü Yayınlarına Yazılan Avrupa Dillerindeki Önsözler*, (Ed. Salim Aydın), İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sezgin, F. (2015). *Bilim Tarihi Sohbetleri*, (Söyleşi: Sefer Turan), İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sezgin, F. (2018). *İslâm Bilim Tarihi Üzerine Konferanslar*, (Ed. Zeynep Berktaş, Tuğçe İnceoğlu), İstanbul: Timaş Yayınları
- Sezgin, F. (2019). *Tanınmayan Büyük Çağ (İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihinden)*, (Ed. Resul Turan), İstanbul: Timaş Yayınları.
- Struik, D. J. (2011). *Kısa Matematik Tarihi*, (Çev. Y. Silier), İstanbul: Doruk.
- Takıcak Bayam, S. B. (2017). *Osmanlılar'da Analitik Geometri: Hendese-i Halliyye ve Hendese-i Tahliliyye*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
- Tekiner, H. (2019). Prof. Dr. Fuat Sezgin (1924–2018) and His Contributions to the History of Medical Sciences, *Erciyes Med J.* 41(1): 121-124.
- Toomer, G. J. (2004). Lost Greek Mathematical Works in Arabic Translation. İçinde: *Classics in the History of Greek Mathematics*, Boston Studies in the Philosophy and History of Science, (Ed. Christianidis J.), Boston: Springer Science & Business Media: 275–284.
- Topdemir, H. G. (2012). İslam Dünyasında Matematik, *Bilim ve Teknik*, 45(531): 72-74.

Fuat Sezgin ve Bilim Tarihi Algısı

Fuat Sezgin and the Perception of History of Science

Prof. Dr. Abamüslim AKDEMİR¹

Öz

2019 Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı” kapsamında düzenlenen etkinliklere katkı sağlamak amacıyla yapılan bu çalışmada hem bilim tarihinin önemine hem de Fuat Sezgin üzerinden İslam dünyasının bilim tarihindeki yerinin nasıl algılandığını anlamayı amaçlamıştır. Çünkü bugün bilime bakış açımız ya tamamen batı kaynaklı ya da geçmişe nostalgik geçişler yaparak muhteşem mazinin yeniden doğuşunun peşine düşme şeklindedir. Bu iki durumda da taklidin ve mazinin yeniden arkaik doğuşunun yansımalarından başka bir şey değildir. Bilim tarihi her ne kadar evrensel başarıların tarihi olsa da taşıdığı maddi kültür öğeleri ile de ortaya çıktığı toplumu medeniyetin merkezine yerleştirir. Her başarı onu doğuran medeniyetin adı ile anılır ve bulunduğu tarihsel dönemi temsil eder. Bu çerçevede bilim tarihi çalışmaları önemli olsa da bilim algısı daha önemlidir. “Fuat Sezgin Yılı” kapsamında yapılan etkinlikler sadece toplantı, konferans vb. etkinliklerden ibaret kalırsa ancak günü kurtarır. Oysa asıl dikkat edilmesi gereken, Sezgin’in de birçok söyleşisinde ve özel sohbetlerinde vurguladığı gibi bilim tarihine katkı yapan medeniyetlerin mirasçısı olarak Müslümanların bugün de bilim dünyasında sadece kendileri için değil tüm insanlığın yararına bir şeyler yapacak bir medeniyet projesi fikrine sahip olup olmadıklarıdır. Bu nedenle Fuat Sezgin üzerinden İslam dünyasının bilim tarihindeki yerinin nasıl algılandığını anlamayı hedeflemekteyiz. Bunu yaparken de, geleneği olmayan toplumların geleceği olmayacağı bilinciyle hareket ederek, geçmişten bugüne ışık tutmanın bugünü doğru anlamada anahtar olacağı kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Fuat Sezgin, bilim tarihi, bilim tarihi algısı, İslam dünyasında bilim

Makale Türü: Derleme

Abstract

In this study which was conducted to contribute to the activities organized within the scope of “2019 Prof. Dr. Fuat Sezgin Year”, it is aimed to both the importance of the history of science and how the Islamic world perceived in the history of science through Fuat Sezgin because today our view to the science is either completely originating from West or a pursuit of the rebirth of magnificent past by making nostalgic transition to the past. In both cases, this is nothing but a reflection of an archaic rebirth of past and an imitation. Although the history of science is the history of universal achievements, it puts the society in which it emerges in the center of civilization thanks to the elements of its material culture. Every success is named after the civilization in which it arises from and represents the historical period it arised. In this context, the perception of science is more important than the study of the history of science. If activities organized in the scope of “Prof. Dr. Fuat Sezgin Year” are limited to activities like meetings and conferences, they just save the day. However, what needs to be taken into consideration, as Sezgin emphasized in many interviews and private conversations, is whether Muslims, as inheritor of the civilizations that contributed to the history of science, still have the idea of a civilization Project that is for the benefit of not only themselves but also whole humanity. Therefore, we aim to understand how the Islamic world perceived through Fuat Sezgin in the history of science. While doing this, by acting with the awareness that societies without tradition have no future, we think that shedding light from the past to the present is the key to understanding the present correctly.

Keywords: Fuat Sezgin, history of science, perception of the history of science, science in Islamic world

Paper Type: Review

¹Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, akdemir@uludag.edu.tr.

Atf için (to cite): Akdemir, A. (2019). Fuat Sezgin ve Bilim Tarihi Algısı. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı), 118-124.

2019 Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı kapsamında düzenlenen etkinliklere katkı sağlamak amacıyla yapılan bu çalışmada hem bilim tarihinin önemine hem de Fuat Sezgin üzerinden İslam dünyasının bilim tarihindeki yerinin nasıl algılandığını anlamayı hedeflemekteyiz. Bunu yaparken de geleneği olmayanın geleceği olmayacağı bilinciyle hareket ederek, geçmişten bugüne ışık tutmanın bugünü doğru anlamada anahtar olacağı kanaatindeyiz. Bu amaca hizmet etmeye yönelik çalışmaları ile dünya genelinde kabul gören ilk bilim tarihi doktorası yapan Prof. Dr. Aydın Sayılı (1913-1993) ve İslam dünyasının bilimsel başarılarını batıya tanıtan Prof. Dr. Fuat Sezgin'i (1924-2018) yeni nesillere tanıtmak elbette önemlidir. Ancak bunu yapmak çokta kolay değil, Sezgin'in de bir söyleşide söylediği "Batı Dünyası'nda bütün enstitülerde aşağı yukarı İslam Bilimleri ile uğraşan hepsinde var benim kitaplarım. Herkes bu kitapları kullanıyor, çalışıyorlar. Ama bizim Türkiye'de yok" (Sezgin, 2016: 19). Serzenişli haklı olarak bizdeki ilgisizliği göstermektedir. Sadece ilgide yetmez. Çünkü bugün bilime bakışımız ya tamamen batı kaynaklı ya da geçmişe nostaljik geçişler yaparak muhteşem mazinin yeniden doğuşunun peşine düşme şeklindedir. Bu iki durumda taklidin ve mazinin yeniden arkaik doğuşunun yansımasından başka bir şey değildir. Bilim tarihi her ne kadar evrensel başarıların tarihi olsa da taşıdığı maddi kültür öğeleri ile de ortaya çıktığı toplumu medeniyetin merkezine yerleştirir. Her başarı onu doğuran medeniyetin adı ile anılır ve bulunduğu tarihsel dönemi temsil eder.

Bilim tarihi tarihin hiçbir döneminde hak ettiği ilgiyi görmedi. Bu durum birazda bilime duyulan ilgi ile doğru orantılıdır. Bilim J. Gribbin dediği gibi "insan aklının en büyük başarılarından biridir (belki de en büyüğü) ve ilerlemenin akıllı sıradan insanlarca aslında büyük oranda kendilerinden önce gelen nesillerin çalışmalarının izinde adım adım yürüyerek sağlanmış olması, bilim öyküsünü daha az değil, daha fazla ilginç kılmaktadır" (Gribbin, 2001: 14). Oysa A.Noyes ifadesi ile " Savaşları yücelttik ama bilim yüceltilmedi." Tarih kitaplarında, insanların cehaleti ve batıl itikatları kaldırıp atma yolunda gösterdikleri başarı değil, insanların başka insanları dize getirmedeki başarısından söz edilmektedir. İnsanların bilimdeki başarılarını kolay ve anlaşılır bir tarih kitabı yoktur. Ama insanların diğer insanlara hâkim olma mücadelesini anlatan birçok kitap bulunmaktadır. Maalesef savaşlar tarihin temel dayanağı olmaya devam ediyor. Bilim her erkek, kadın ve çocuğun hayatına daha fazla girmeli. Bu yolla insan aklının muhteşem macerasını anlayabiliriz. Çünkü bilim dünya üzerindeki bütün uygarlıklarında ortaya çıkmıştır. Bilimden korkma da cehaletten olduğu kadar, bilimin doğasını ve başlangıcını yanlış anlamaktan kaynaklanmaktadır (Ronan,2003: 2). Reinaud "Rastlantı, tekniklerin ve sanatların ilerlemesinde çok büyük rol oynamaz. İnsanlık bütün keşiflerinde istikrarlı bir şekilde ileriye doğru, birdenbire bir sıçrayışla değil, adım adım hareket eder. Her zaman aynı hızla ilerlemez, fakat hareket süreklidir. İnsan icat etmez, sonuçlar çıkarır." İlerleme tarihi aralıksız bir zincir oluşturur. Olgular tarihi bu zincirin parçalarını verir. Bilim tarihçileri kaybolan halkaları bularak birini diğerine ekleyerek parçayı tamamlamaktır (Sezgin, Önsöz, 2008: 13). Bu ise bilim tarihinin bütünlüğünü sağlar.

Tarihsel dönemleri doğu ve batı arasında ilerleyen bir süreç olarak başlatan bilim tarihi genel çerçevesini Eski dönem, Orta çağ ve Modern zamanlar olarak çizer. Eski dönemlerin ilk halkası Mısır uygarlığıdır. Sonra "Bereketli Hilal" diye de adlandırılan Mezopotamya ile varlığını devam ettirmiştir. Fırat ve Dicle nehrinin beslediği bu uygarlık Sümer, Akad ve Babil'le temsil edilmiştir. Doğu uygarlığının diğer bir tarihsel kökü de Hint ve Çin uygarlığıdır. Buradan batıya geçen bilimsel etkinlikler Grek dünyasında Antik Yunan'ın akılcı sistemleriyle tarihsel serüvenini sürdürmüştür (Topdemir ve Unat, 2013: 4). Bilim tarihinde Eski dönemlerle Modern zamanlar arasında yer alan Orta çağ yaklaşık bin yıllık bir zaman dilimini kapsar. Batılı bilim tarihçilerinin bir kısmı bu dönemi basite indirgeyerek karanlık çağ olarak adlandırmasının haklı nedenleri yoktur. Kaldı ki bu dönem sadece Hristiyan dünyadan ibaret değildir. 9-15 yy. arasında bilimde yaşadığı altın çağ ile büyük bir medeniyet oluşturan İslam dünyasının doğulu ve batılı birçok bilim insanı dikkat çektiği gibi İslam dünyasının döneme damgasını vurduğu aşikârdır.

Rönesans'ı yeniden doğuş ve eskiye dönüş olarak tanımlayan batı bilim tarihi algısında İslam dünyasını ve onun Rönesans üzerindeki etkisini yatsıma arzusu vardır. Bu ise bilim

tarihinde özellikle de romantik dönemde tarihsel olgulara karşı adil olmayan periyotlaştırmadır. Gerçi önceki dönemlerde Raffaello'ın Atina Okulu tablosunda Averroes adıyla İbn Rüş't'e yer vermesi, Herder, Goethe, Spengler ve Homboldt gibi düşünürlerin hümanist anlayışın da Müslümanlara bilim tarihinde layık olduğu takdirini yönelmeleri dikkate değerdir. Bununla birlikte baba ve oğul Sédillat bilim dünyasının, İslâm kültür çevresinin ortaya koyduğu başarılarla karşı adil bir davranış için onlarca yıl mücadele vermelerini de görmemezlikten gelemeyiz. Ancak onların bu tavrı Fransız akademisi tarafından pek hoş karşılanmadı (Sezgin, Önsöz, 2008: 13). Fuat Sezgin de Arap-İslam Bilimleri Enstitüsü'ndeki çalışmalarında 800 yıl boyunca İslam dünyasında gerçekleşmiş olan başarılarla yönelik küçümseyici algıları mümkün olduğunca değiştirmeyi amaçlamıştır. O yapılanları "biz bulduk" heyecanı ile değil bilakis bilim tarihine bütünlüğüne ve evrenselliğine hizmet etme olarak tanımlamıştır (2008: 15). Fuat Sezgin'in çalışmalarının sonuçlarından biri de hakkı kaybolan bir medeniyetin hakkını teslim etmeye dikkat çekmektir.

Dünyanın önemli İslam bilim tarihçilerinden biri olarak kabul edilen Fuat Sezgin, İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsünde alanında en tanınmış uzmanlardan Alman şarkiyatçı Helmut Ritter'in öğrencisi iken onun tavsiyesi üzerine İslam bilimlerine yöneldi. İslam kültür ve medeniyetinin daha iyi anlaşılması için pek çok çalışmaya imza attı. Özellikle 1965 yılında Frankfurt Üniversitesinde profesör olarak çalışmaya başlamasıyla birlikte Arap-İslam kültürü çevresinde tabii bilimler tarihi alanında yoğunlaştı. Arap-İslam Edebiyatı tarihinde Edebiyattan, Coğrafyaya bütün konuları içine alan 13. ciltlik eserini tamamladı. Ayrıca 1982 yılında Goethe Üniversitesine bağlı olarak Arap-İslam Bilimleri Enstitüsü ve 1983'te kurduğu Müze ve kütüphane de binlerce eseri ve İslam dünyasının dönemine kazandırdığı teknik araçların birebir örneğini yaparak bilim insanlarının hizmetine sunmuştur. O çalışmalarında bütün insanlığın ortak bilim tarihinin en az sekiz yüzyıllık evresinin yapıcıları olma hakkını taşıyan İslam dünyasının modern dünya da karşılığını bulmasını amaçlar (Sezgin, 2016: 20). Ayrıca mevcut İslam topluluklarına mensup insanlara bilimlerin gerçeğini tanıtmak, benlik duygularını olumsuz etkileyen yanlış yargılardan kurtarmak ve ferdin yaratıcılığına olan inancı kazandırma çabasıdır.

Fuat Sezgin'in "İslam'da Bilim ve Teknik" adıyla Türkçe'ye de çevrilen beş ciltlik katalog eseri başta olmak üzere diğer bütün araştırmaları bilim tarihine yeni bir boyut kazandırmıştır. Ayrıca bu çalışmalar İslam kültür dünyasına unutmamış olduğu bilimsel geçmişini hatırlatmak ve yitirmiş olduğu belleği yeniden canlandırma yolunu da tarihi misyona sahiptir. İslam dünyasının bilim tarihinde Orta Çağın belirleyici halkası olması elbette sadece Fuat Sezgin'in belirlediği durum değildir. O bilimde altın çağını yaşayan bu medeniyetin hak ettiği yeri açığa çıkaran araştırmacılarından biridir. İslam dünyasının bilim tarihinin evrensel bir değeri olması bu dönemdeki bilime bakışı ve bilimsel başarılarının sonucudur. Sezgin'in çalışmalarında vurgulanan ve bilim tarihçiler tarafından da kabul edilen bu durum. Özellikle 9 ve 15 yüzyıllar arasındaki İslam dünyasının bilimsel faaliyetlerinin sonucudur. İslam dünyasını bilim tarihinin de döneminin merkezi yapan faaliyetleri hem Sezgin'in hem de diğer bilim tarihçilerinin araştırmalarında ki örneklerde görmek mümkündür. Öncelikle görülen şey İslam dünyasındaki bilimsel etkinlikler sadece kendi kültür dünyası ile sınırlı değildir. Modern dönemin başlangıcı olan Rönesans üzerinde büyük etkisi vardır. Bu iki dünya arasındaki etkileşimi F. Sezgin şöyle sıralar; 1- 10. yüzyılda Barcelona etrafındaki Pazar yerinde her iki kültür mensuplarının yani Müslümanlarla Hristiyanların temasları vasıtasıyla gerçekleşmiş. 2- Sicilya ve Güney İtalya üzerinden gelen yol. Bu yoldan Arap tıbbı batıya ulaştı. 3- İslam bilimlerinin Bizans üzerinden Avrupa'ya giden yolu (Sezgin, 2016: 14-16). Orta Çağ'a bilim tarihçilerinin bakışımı ve İslam dünyasının bilim tarihindeki yerini yapılan bilimsel etkinlik örneklerinden ve bilim algısından anlayabiliriz.

Orta Çağ'ın bilim tarihçileri tarafından karanlık dönem olarak algılanması kilisenin baskısı ve dini otoritelerin oluşturduğu skolastisizmin bilimsel gelişmelere ket vurmasından kaynaklanır. Oysa İslam 'da kilise olgusunun yokluğu, iyilik ve lütuf araçlarını ellerinde tutan

ruhban sınıfının bulunmaması ve dini naslar karşısında onları belirleyen bir ruhani yetkili heyet (*concile*) in olmayışı felsefe ve bilimi egemen kılmıştır (Corbin,1986: 20). Bu duruma Abbasiler döneminde bilime verilen değer ve dini yetki ile askeri ve siyasi önderliği aynı kişide toplamamış olması da eklenince bilim konuları uzmanların yani ulema denilen kişilerin yetkilerine bırakılmıştır (Neill, 2004:314). Bu ise bilimin önünü açmıştır.

Bilimin İslam dünyasında kendine özgü anlam kazanmasına katkı sağlayan unsurlardan biride Arapçanın bilim dili haline gelmesidir. Dil ailesi olarak Sami dil grubuna ait olan Arapça bölgede İslam dininin egemenliği ile ayakta kalan en güçlü dildir. Arapça Kur'an dilidir. Kur'an'daki şekliyle Arabistan yarımadasının bütün yerlileri ve İslam'dan bin yıl önce onunla yan yana olan Bereketli Hilal' de yerleşmiş insanlar tarafından konuşulmuştur (Farukî ve Racî, 1991: 35). İslam öncesi yazılı pek az kayıtları olan bu dil İslam'la birlikte kelime yapılarını sarf, cümle yapılarını da nahiv adı altında geliştirilen gramer çalışmaları ile tamamlamıştır. Sonraki yüzyıllarda Hintçe Farsça ve Grekçeden aldığı kelimelerle zenginleşen Arapça bütün İslam coğrafyasında etkin bir konuma geçerek hem bilim dili hem de Müslümanların ortak ibadet dili olmuştur.

Yunan, Roma ve Hıristiyan kültürlerini kısa sürede tanıyan Müslümanlar bilimin merkezini de yeniden doğuya İslâm dünyasına taşıdılar. Orta çağ Batı' da her ne kadar bilim ve felsefe için karanlık dönem olarak adlandırılrsa da İslam dünyasında yüksek düzeyde bir bilim ve felsefe hareketi olarak varlık göstermiştir. Bu durum; “gerek özel olarak İslam uygarlığının ayrılmaz bir parçası olarak, gerekse Batı felsefesinin gelişmesinde önemli bir basamağı oluşturması bakımından evrensel kültür içinde önemli bir yer tutar“(Arslan, 1999: 45).

Abbasiler döneminde Avrupa dışında, Yunan düşüncesinin yayıldığı bütün bölgeler ve İran'dan Hindistan'a kadar birçok toprak imparatorluğa katıldı. Buralardaki kültürel ve bilimsel zemin özellikle tıp, astroloji ve matematik alanları yönetici entelektüellerin dikkatini çekti. Abbasi halifesi el- Me'mun'un MS. 832'de Beytü'l Hikme (Hikmet Evi)'yi kurması işte bu ortamda gerçekleşti. Onun amacı İslam dünyasında hem felsefenin hem de bilimin gelişmesine katkı yapmaktı (Leaman,1992: 5). Burada doğrudan doğruya Yunanca aslından ve Süryanice çevrilerden Arapçaya kazandırılan eserler felsefe ve bilimin İslam dünyasındaki gelişmesinin de en önemli aracı oldu. El- Me'mun ayrıca Bağdat'ta kütüphane ve bir astronomi gözlemevi kurdu. Fergani ile başlayan gözlemler Sabilerden Battani ve Sabit bin Kurra tarafından devam ettirildi (Mason,2001: 82). Bağdat'ın bilim ve kültür merkezi olmasıyla birlikte bilimsel değişim ve yeniliklerde İslam dünyasının izleri de görülmeye başlandı. Dönemin dikkat çeken bilim adamları Abbasi hükümdarları tarafından bu merkeze davet edilerek hem onurlandırıldı hem de kendilerine yeni imkânlar sunuldu. Böylece Batı için yeniden doğuş anlamına gelen Rönesans çağına da etki eden İslam dünyasında matematik, astronomi, fizik, kimya, biyoloji ve tıp alanında yapılan önemli bilimsel çalışmalar ve bilim adamları ortaya çıktı. Bunlardan bazıları şunlardır; IX. Yüzyılda yaşayan Harezmi matematik ve astronomi alanında çalışmıştır. O, Hint Rakamları Üzerine (De Numero Indorum) adını taşıyan eseri ile on rakamlı konumsal Hint rakamlarını tanıtmıştır. Batılılar on tabanlı sistemi bu eserle öğrenmiştir (Topdemir- Unat, 2013: 96). Ayrıca Ömer Hayyam ve Abdulhamit İbn Türk'te önemli matematikçilerdendir.

Me'mun devrinin meşhur astronomi bilgini Latinlerin Alfaganus dediği Fergani ise, “Astronominin Esasları” eseriyle batı dünyasında büyük etki yapmıştır. O, İtalyan şairi Dante üzerinde iz bırakmıştır. IX. ve XI. Yüzyıllar arası büyük yükseliş gösteren İslam astronomisinin önemli bilginleri arasında batıda Albategnius olarak tanınan Battâni, Bîrûni ve İbn Sina'ya da görmekteyiz. Bu dönemde genel olarak astronomi teknolojileri arasında yıldızları gözleme amacıyla oluşturulan rasathaneler ve yön bulmaya yarayan Usturlâp gibi aletleri yer almaktadır (Bayraktar, 1985: 84).

İslam dünyasında doğa bilimleriyle aynı anlamda kullanılan fizik ise iki ekol olarak karşımıza çıkar. Birincisi Aristoteles anlayışına bağlı olan, el- Kindi, İbn Sina ve Farabi tarafından temsil edilmiş. İkincisi, kelimcilerden Nazzam, Eşşari ve Fahreddin Razi ile bilimcilerden Bîrûni,

İbn Heysem ve el-Cezeri'de icat ağırlıklı teoriyi yansıtır. Fiziğin bir başka alanı olan Mekanik ve Dinamik konusunda el-Ceziri'nin, Benû Musa kardeşlerin önemli eserleri vardır. Fizik teknolojileri arasında ise, ağırlık ve zaman ölçmeye yarayan aletleri özellikle su ile çalışan saat tekniklerini söyleye biliriz (Bayraktar, 1985:97,107).

İslam'da kimya ve bilimiyle uğraşanların başında Büyük kimyacı Câbir İbn Hayyam gelir. Latinlerin Geber diye tanıdıkları bu düşünürün kimya konusunda yüzlerce eseri vardır. Çoğu Latinceye çevrilmiştir. Câbir'in dışında mutasavvıf Zu'n-Nûn el- Mısrî, Birûni ve bir başka meşhur kimyacı Zekeriyya el- Razi'yi de gösterebiliriz. Kimya teknolojileri arasında ise o dönemde yapılan kimyevi maddelerin elde edilmesini sağlayan ayırıcı ve damıtma fırınlarını görebiliyoruz. Ayrıca kimyasal hassas terazilerde yapılmıştır (Bayraktar, 1985: 121,130,134).

İslam dünyasındaki bilimsel başarıların batıya taşınan alanlarından biri de tıp ve hekimliktir. Müslümanlar o dönemde tıp merkezi olarak faaliyet gösteren Cündişapur ve İskenderiye'yi fethetti. Grek medeniyetinin tıp alanındaki iki önemli temsilcisi olan Hipokrat ve Galen ait başta olmak üzere birçok tıp eseri Bağdat'ta aynı zamanda hekimde olan Huneyn ve İbn Kurra tarafından Arapçaya çevrildi. Bununla birlikte halife Mansur zamanında Bağdat'a Cündişapur'dan büyük tıp simaları transfer edildi. Şunu önemle belirtmek gerekir ki Zekeriyya er-Razi ve Avicenna olarak bilinen İbn Sina o devrin tıp sahasında rakipsiz otoriteleri idi. El-Kanûn adlı tıp eserinin sahibi olan İbn Sina tıbbın sultanı olarak anılırdı. Ayrıca Batı'da Albucasis olarak tanınan Endülüs'lü ez-Zehravî ameliyat aletlerinin yapımı ve cerrahi alanında dönemine damga vurmuştu (Nasr, 2006:154-174). Bazı örneklerle açıkladığımız İslam dünyasındaki bilimsel faaliyetlerden de anlaşılacağı gibi Batı için karanlık sayılan bir dönemde İslam dünyası altın çağını yaşamıştır. İslam uygarlığının ayrılmaz bir parçası olarak ortaya çıkan bilimsel aktiviteler, Batıda bilim ve felsefesinin gelişmesinde bir basamağı oluşturması bakımından evrensel kültür içinde de önemli yere sahiptir. Bu nedenle de bilim tarihindeki yeri yadsınamaz.

Sonuç olarak değerlendirmemiz şudur; Fuat Sezgin yılı kapsamında yapılanlar sadece toplantı, konferans vb. etkinliklerden ibaret kalırsa ancak günü kurtarır. Oysa asıl dikkat edilmesi gereken, Sezgin'inde birçok söyleşisinde ve özel sohbetlerinde vurguladığı gibi bilim tarihine geçmişte katkı yapan medeniyetin mirasçısı olarak bugünde Müslümanlar bilim dünyasında sadece kendileri için değil tüm insanlığın yararına bir şeyler yapacak bir medeniyet projesi fikrine sahip olup olmadıklarıdır. Maalesef bugün biz de dâhil olmak üzere İslam dünyasının gerek bilime bakışı gerekse bilimsel etkinliklerin motor gücü olan akademik faaliyetleri çokta umut verici değil. Bir medeniyetin bilim tarihinin de yer alabilmesi yani bilim tarihinin bir halkası olabilmesi için evrensel ölçekte değer üreten bilim insanlarına sahip olması gerekir.

Başlangıç dönemindeki bilimsel başarıda önemli rol oynayan kültür merkezleri ve bu merkezlere dünyanın değişik yerlerinden gelen bilim adamları bilim tarihi içerisinde İslam dünyasına haklı bir ün kazandırmışlardır. Bugün Müslüman kökenli bu nitelikte bilim insanına örnek teşkil edecek ancak bir iki kişiden söz edebiliriz. Pakistanlı fizikçi Abdüsselam ve Aziz Sancar gibi. Ancak bu iki bilim insanı da maalesef Batının yetiştirdiği şahsiyetlerdir. Sadece bunlar değil dünya genelinin de itibar gören Aydın Sayılı, Oktay Sinanoğlu, Fuat Sezgin gibi araştırmacı akademisyenlerin durumu da aynı. Müslüman toplulukların sahip olduğu evrensel nitelikte ne bilimsel merkezlerden ne de bilim insanlarından söz edebiliriz. Tam aksine Batı bilim merkezlerinde yetişmiş birkaç Müslüman kökenli bilim insanı olsa da beyin göçü İslam dünyasının en büyük sorunları arasında yer almaktadır. Bu durumun kültürel, sosyal, ekonomik ve siyasal boyutlar başta olmak üzere birçok nedeni vardır.

Müslümanların bugünkü durumu da dikkate alındığında bizi şu sonuçlara götürür. Öncelikle varılan sonuçların doğru algılanabilmesi için olgusal bir hakikat olan bazı gerçeklerin kabullenmesi gerekir. Batı dünyası Rönesans ve Reform hareketiyle birlikte bilim ve felsefe alanında yeniden doğuşu başlatırken, İslam dünyası önce duraklama sonrada gerileme sürecine girmişti. İlk zamanlar sahip oldukları siyasi güç bilim ve düşünce alanındaki olumsuzlukları pek hissettirmemişti. Ancak 18. Yüzyıldan itibaren batı karşısında ortaya çıkan siyasal başarısızlıklar

19. Yüzyılda da devam etmiş ve 20. Yüzyılın gelindiğinde I. Dünya savaşının sonucuyla da İslam dünyası hem siyasi hem de bilim ve düşünce alanında çöküş yaşamıştı. Bu duruma gelmesinin siyasi nedenleri ayrı bir başlıkta değerlendirilebilir. Ancak bugün Müslümanların bilim ve felsefe adına çağa söyleyecek sözlerinin olmayışı, İslam dünyasında bilimin doğuş koşulları ile karşılaştırıldığında anlaşılacağı kanaatimdeyiz.

Orta çağda Hıristiyanlığın egemen olduğu Batıda Antik Yunan bilim geleneğinin sürdürülemediği dönemde ortaya çıkan İslam dini bulunduğu coğrafyada sağladığı siyasi başarının ardından insanlık için bir medeniyet projesi ortaya koydu. İşte o devrin bilimsel etkinlikleri bu medeniyetin ürünüdür. Maalesef bugün Batı medeniyeti karşısında Müslüman toplulukların herhangi bir teklifi yoktur. Onlar daha çok kendilerini Batı medeniyeti ile bütünleştirecek ideallerin peşindedir. Bunu da bilim ve felsefe alanındaki çabalardan ziyade siyasi bir hedef olarak koymuşlardır. Konulan bu hedeflerde sürdürülebilir özellikten çok uzak ve hamasidir. Örneğin Üniversiteler akademik çalışmaların değerini nitelikten ziyade nicelik üzerinden tanımlaması ve istatistiğin sayılar üzerindeki aldatici dilini kullanması gibi. Ayrıca bilimsel gelişmelere hazır altyapısı, kadrosu, geçmişten gelen geleneği, kadrosu, misyon-vizyonu olmayan ve kurumsal sürecini tamamlamayan devlet ve özel sektöre ait birçok üniversitenin kendisini dünyanın en iyi üniversiteler arasında yer alacak hedeflere kilitlenmesi yapabileceği hedeflerden onları uzaklaştırmıştır.

Geçmişte İslam dünyasında bilimsel zihniyetin gelişmesine öncülük eden İslam dini algısı da bugün Müslümanların hâkim zihniyetlerinden çok uzaktır. Ayet ve hadislerin emrettiği akletme ve düşünmeyi önceleyen anlayışın yerini, bugün daha çok Kur'an merkezli bakıştan uzak hikâyeye ağırlıklı, mistik ve mitolojik karakterli, nesnel dünyaya dokunmayı pek düşünmeyen din algısı almıştır. Böyle olunca da çağın idrakine Kur'an'ı sunma şansı ortadan kalkıyor.

Orta çağda Batı'da kilisenin baskısı ve dini otoritelerin oluşturduğu skolastisizm ve ruhban sınıf bilimsel gelişmenin önünde nasıl engel idi ise, Bugünde İslam dünyası, başlangıcında olmamasına rağmen daha sonra mezhep ve cemaatlerin oluşturduğu dini otoritelerin özgür düşünme önündeki engelleriyle karşı karşıyadır. Sadece din algısı değil, seküler bakış açıları da ideolojik saplantılara sahiptir. Bilimi ve moderniteyi kutsayarak onun nesnesi konumuna dönmüşlerdir. İster dini ister seküler kaynaklı olsun iktidar hırslarının oluşturduğu siyasi çatışma ve kargaşa darbelerin kaynağını oluşturmuştur. Darbeler ise İslam dünyasının en büyük felaketi olmuştur. Her zaman özgün ve özgür düşüncenin önünü kapamıştır. Binlerce insanı mağdur etmiştir. Fuat Sezgin'de 1960 darbesinin mağdurlarından biridir.

İslam dünyasının bilim tarihinin halkalarından biri olmasının başka bir nedeni kendi bilim dilini oluşturmasıdır. Bugün ise, Müslüman topluluklar ortak bilim dili arama düşüncesine dahi sahip değildir. Hatta kendi dilleri ile bilim yapılamayacağını savunacak akademik bir yapılanma içindedirler. Yabancı dil hayranlığı bir kısmında sömürü mantığından kalmış anlayışken, bir kısmında da geri kalmışlığın oluşturduğu psikolojinin sonucudur. Dil bilmekle bilim yapmak birbirine karıştırılmıştır.

Sonuç olarak şunu diyebiliriz; Müslümanlar bilim tarihinde evrensel değer üreten bir halka olarak yer alabilmesi için sadece kendileri için değil tüm insanlığın yararına bir şeyler yapmak istiyorlarsa kendilerinin daha önce olduğu gibi bir medeniyet projesi fikrine sahip olmaları gerekir. Sonra geçmişte oluşan altın çağı yeniden yakalamak için Batının Rönesans dönemi ile aynı zamana denk gelen süreçle başlayan büyük kopuş ve çöküşü doğru analiz etmelidirler. Ancak o durumda kopuştan öze dönebilirler ve İslam dünyası evrensel mesajını diğer insanlarla paylaşabilir. İşte Fuat Sezgin'in de batıya anlatmaya çalıştığı o muhteşem geçmişin de bugünkü karşılığı budur.

Kaynakça

- Arslan, A. (1999). *İslam Felsefesi Üzerine*, Ankara: Vadi Yayınları.
- Bayraktar, M. (1985). *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Corbin, H. (1986). *İslam Felsefesi Tarihi*, (Çev. H. Hatemi), İstanbul: İletişim Yayınları.
- El-Farukî, İ., Râci-L. L. (1991). *İslam Kültür Atlası*, (Çev. M.O-Z. Kibaroğlu), İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- Gribbin, J. (2014). *Bilim Tarihi*, (Çev. B. Gönülşen), İstanbul: Alfa Basım Yayım.
- Leaman, O. (1992). *İslam Felsefesine Giriş*, (Çev. T. Koç), Kayseri: Rey Yayıncılık.
- Mason, S. F. (2001). *Bilimler Tarihi*, (Çev. U. Daybelge), Ankara: Kültür Bakanlığı.
- McNeill, W. H. (2004). *Dünya Tarihi*, (Çev. A. Şenel), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Nasr, S. H. (2006). *İslam ve Bilim*, (Çev. İ. Kutluer), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Ronan, C.A. (2003). *Bilim Tarihi*, (Çev.E. İhsanoğlu-F. Günergün), Ankara: Tübitak Yayınları
- Sezgin, F. (2008). *İslam'da Bilim ve Teknik Cilt I*, (Çev: Abdurrahman Aliy), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- Sezgin, F. (2016). Amerika'nın Keşfinde Müslümanlar, *Söyleşi ve Konferans*, Ağustos 2016, Kayseri, Editör, Prof. Dr. Kadir Temuçin s.19)
- Topdemir, H. G. ve Unat, Y. (2013). *Bilim Tarihi*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Geç Antik Çağ'da (Doğu Roma) Bizans Hukukunun Tarihi Seyri

Historical Progress of (Eastern Rome) Byzantine Jurisprudence in Late Antiquity

Öğr. Gör. Dr. Talat KOÇAK¹

Öz

Geç Antik Çağ, dünya tarihini etkileyen pek çok olayın yaşandığı bir zaman dilimini içine alır. Bu devirde Doğu Roma İmparatorluğunda hukuk alanında yoğun çalışmalar yapılmıştır. Özellikle imparator I. Justinian döneminde *Corpus Juris Civilis* adı verilen hukuk derlemeleri günümüz Avrupa hukukunun temellerini oluşturmuştur. Devam eden süreçte bu yasa derlemesi üzerinde hukukun dinamik yapısından dolayı pek çok değişiklik yapılmıştır. I. Justinian'dan sonra Doğu Roma İmparatorluğu tahtına oturan halefleri de bu alanda kıymetli eserler ortaya çıkarılmasına katkı sağlamışlardır. Özellikle III. Leo tarafından hazırlatılan ve halefleri tarafından geliştirilen, hukuk tarihçileri tarafından ilk Hıristiyan yasa kitabı olarak görülen Ecloga adlı eser *Corpus Juris Civilis*'in Grekçe olarak kısaltılmış ilk örneğidir. Geç Antik Çağ'da ortaya çıkan hukuk metinleri özelde Doğu Roma İmparatorluğu'nu, genelde ise bütün Yakın Doğu ve Avrupa'yı derinden etkilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Bizans, hukuk, Geç Antik Çağ, Ecloga, I. Justinian, III. Leo

Makale Türü: Araştırma

Abstract

Late Antiquity encompasses a period in which many events affected the history of the world. During this period, intensive studies were conducted in the field of law in the Eastern Roman Empire. Especially in the reign of the emperor Justinian I. Corpus Juris Civilis called the law collections formed the basis of today's European law. Many changes had been made to this law collection in the ongoing process due to the dynamic nature of the law. After Justinian I, his successors, who were seated on the throne of the Eastern Roman Empire, contributed to the discovery of valuable works in this area. The work called Ecloga is the first short example of Corpus Juris Civilis in Greek especially prepared by Leo III and developed by contemporaries seen as first law book by historians of law. The texts of law that emerged in the Late Antiquity had a profoundly affect Eastern Roman Empire in particular, and on the whole of the Near East and Europe in general.

Keywords: Byzantium, law, Late Antiquity, Ecloga, Justinian I, Leo III

Paper Type: Research

¹Afyon Kocatepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölüm Başkanlığı, tkocak@aku.edu.tr.

Atf için (to cite): Koçak, T. (2019). Geç Antik Çağ'da (Doğu Roma) Bizans Hukukunun Tarihi Seyri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı), 125-132.

Giriş

İnsanlar tarihin ilk devirlerinden itibaren yaşam şartlarının getirdiği zorlukları aşmak adına topluluklar halinde varlıklarını sürdürmüşler, birbirleriyle çeşitli ilişkiler geliştirmişlerdir. Beşeri münasebetlerin uyum içinde sürmesi toplumsal hayatın olmazsa olmazıdır. Bu bağlamda sosyal bir çevrede yaşayan insanların sözlü veya yazılı oluşturduğu kurallar bütünü hukukun en geniş tanımı olarak nitelendirilebilir.

İlkel toplumlardan, dünya tarihine yön vermiş bütün büyük medeniyetlere kadar her kültür çevresinin hukuk kuralları vardır. Roma İmparatorluğu' da bu büyük medeniyet merkezlerinden birisidir ve hukuk kuralları sadece yaşadığı devri değil, günümüzde de etkisini fazlasıyla hissettirmektedir. Kuruluşunu Romus ve Romulus efsanesine dayandıran devlet 2000 yılı aşkın bir süre dünyayı askeri, siyasi, hukuk ve sanat yönünden etkisi altında bırakmıştır.

1. Roma Hukukuna Genel Bir Bakış

Roma hukukunun günümüz hukuk sistemine her bakımdan etki ettiği² malumdur (Kılıç, 2014: 17). Roma Hukuku'nun devirleri hakkında araştırmacılar arasında bir ihtilaf söz konusudur. Bazı araştırmacılar Roma Hukukunu, tarihi ve siyasi olayları göz önüne alarak dört devirde incelemektedir. Diğer araştırmacılar ise hukukun ve hukuk müesseselerinin tarihi seyrine göre Roma hukukunu ikiye veya üçe ayırmaktadır (Oğuzoğlu, 1956: s. 13). Bu taksimatları yapanların neredeyse tamamı Justinian'ın ölümüyle Roma hukukunu bitirmektedir.

Tarihçilere göre Roma İmparatorluğu tarihi iki bölüm halinde irdelenir. İmparatorluğun idari taksimat olarak ikiye bölündüğü tarih olan M.S. 395, ikinci devrin başlangıcı olarak kabul edilir. Roma İmparatorluğu'nun batı bölümü yıkılınca Doğu Roma İmparatorluğu tek başına bu misyonu yürütmek zorunda kalmıştır. Bizim Bizans olarak bildiğimiz devlet hiçbir zaman o isimle anılmamış, yıkılışına kadar kendisini Roma olarak tanımlamıştır.

Batı Roma İmparatorluğu, yıkılmasına yakın Cermenlerin tesiri altına girmişti. M. S. 476 yılında Cermen kökenli Odaoker'in Roma'da idareyi ele almasından sonra Batı Roma artık tarihe karışmış oluyordu. Bu bağlamda Roma İmparatorluğu'nun tek bir idare merkezi kalıyordu. Bu merkez Doğu Roma'nın başkenti olan Yeni Roma (Nea Romea) olarak adlandırılan İstanbul'du. Doğu Roma Kavimler Göçü olayından neredeyse hiç etkilenmemişti (Koschaker, 1971: 4) ve Roma'nın tüm kurumları tüm ihtişamıyla ayakta idi. Doğu Roma Justinian'dan sonra yaklaşık IX asır daha ayakta kalmıştır. Bu süre zarfında hukuk alanında da birçok çalışmalar yapılmıştır.

Bir tarihçi olarak kanaatimizce (tarihi taksimata yakın bir şekilde) Roma hukukunun iki ana evresi vardır. Roma hukukunun ilk dönemi yaklaşık bin yıl kayıtlı bir tarihe sahiptir. Roma hukukunun ilk döneminin başlangıcı ve sonunu iki hukuk derlemesi belirlemiştir. Bunlar; M.Ö. 449 yılında yayımlanan On İki Levha Kanunları (Berki, 1949: 17) ve M.S.533 yılında yayımlanan Justinian'ın *Corpus Juris Civilis*'idir (Koschaker, 1971: 3). İkinci devir ise İstanbul'un Türkler tarafından fethiyle son bulur. Ancak bu dönemden sonra da Roma hukuku etkisini devam ettirmiştir.

2. Geç Antik Çağ'da Doğu Roma Hukuku

On İki Levha Kanunları, küçük bir şehir devletinin tarım toplumunda biçimsel, katı ve veciz yasal kavramlarını yansıtmaktadır. Justinian'ın *Corpus Juris Civilis*'i ise, yaygın ve kozmopolit bir imparatorluğun olgun, çok teknik ve karmaşık hukuk sisteminin yapılanmasını ifade etmektedir. On İki Levha, yalnızca Roma vatandaşlarına uygulanabilecek yasal kuralları içermektedir. Buna karşılık *Corpus Juris Civilis*, insanoğlunu evrenselliğe yöneltmeyi amaçlayan

² Roma hukuk sisteminin kökleri ve oluşumu sırasında dışarıdan aldığı tesirlerin ne olduğunun tespit edilebilmesinin yolu Anadolu ve Mezopotamya hukukuyla mukayeseli hukuk tarihi çalışmalarıyla ortaya konulabilir. (Kılıç, 2014: 17) Bununla birlikte Geç Antik Çağ'da Roma hukukuna en derin tesirin Hıristiyanlık üzerinden olduğu söylenebilir. Hıristiyanlık bir devlet dini olduktan sonra her alanda Roma İmparatorluğu'nu derinden etkilemiştir. Bununla birlikte İslamiyet'in yayılmasından sonra İslam ve Roma hukukunun karşılıklı etkileşimi üzerine detaylı çalışmalara da ihtiyaç vardır.

ve yüzyıllarca geçerliliğine inanılan hukuki prensiplerin bir bileşimidir (Sass, 1965: 130). Onun için Roma hukukun en önemli kaynağı muazzam bir eser olarak görülen VI. yüzyılın ilk yarısında derlenen Corpus Juris Civilis'tir (Couperus, 1993: 110). Bu çalışma kanaatimizce hukuk alanında Geç Antik Çağ'da³ kaleme alınmış ve etkileri hala devam eden en önemli yazılı belgedir.

Esasen Corpus Juris Civilis'ten yüzyıl önce İmparator Tehodosius Konstantinus'tan beri bütün imparatorların fermanlarını Codex Theodosianus adıyla toplamıştı. Doğu Roma İmparatorluğu geniş bir coğrafyada hüküm sürdüğü için bu eserin daha pratik Süryanice, Arapça ve Ermenice versiyonları imparatorluğun muhtelif coğrafyalarında kullanılmıştır.⁴ Corpus Juris Civilis Roma medeniyetinin kolektif hafızası sayılabilecek bu ve bunun gibi hukuk alanında ortaya konulan eserlerin bir derlemesidir.

Corpus Juris Civilis'in yayınlandığı tarihte, İmparatorluğun batı kısmı hâlihazırda Cermen kavimlerinin saldırılarına kurban olmuş durumdaydı (Brown, 2000: 77). Justinian, politik mefkûresi Roma İmparatorluğu'nda yeniden birlik sağlamaktı. Bunu başarmaya ömrü vefa etmedi. Ancak kendisi için belirlediği diğer hedefi olan Roma hukukunu derlemeyi başardı. Bu hedefin yerine gelmesi ona insanlık tarihinde seçkin bir yer sağlamıştır ve bunu gerçekten hak etmiştir. Çünkü bu çalışma kadim Roma hukuk anlayışının yok olmasını engellemekle kalmamış, aynı zamanda derlemenin bileşik bölümlerinde imparatorluk nizamının gücünü yansıtarak, Roma hukukunun yüzyıllar sonra yeniden canlanmasına ve anlaşılmasına büyük katkı sağlayarak tarihi perspektif bakımından imparatorluk prestijine önemli bir katkı sağlamıştır (Sass, 1965: 131).

Justinian saygın bir imparator olmanın yolunun sadece savaş meydanlarından geçmediğini iyi biliyordu. Kendi adını unutturmamak için mimari alanda büyük faaliyetlerde bulundu. İmparatorluğun her tarafında köprüler ve yollar yaptırmanın yanı sıra Ayasofya Kilisesi gibi abidevi eserler meydana getirtti. Bütün bu yapılan çalışmalar önemlidir. Fakat Justinian'ın tarihte 'büyük' unvanıyla anılmasının en önemli sebebi zamanımızda da geçerli olan hukukun temelini atarak, Avrupa medeniyetinin ortak kültürel değerlerinden birisini oluşturan kanunlaştırma çalışmalarıdır (Emiroğlu, 2002: 86).

Justinian Corpus Juris Civilis'i üç bölüm olarak tasarlamış, dördüncü bölüm, çalışmaya Geç Antik Çağ bitiminde eklenmiştir. Sonradan eklenen bölüm Justinian'ın ölüm tarihine kadar geçen dönemde çıkardığı emirnamelerin, Novellae adıyla ayrı bir kitapçık olarak, Corpus Juris Civilis'e eklenmesiyle oluşmuştur. Eser bugün dört bölüm halinde bize ulaşmıştır. Bunlar Institutiones, Digesta (pandectae), Codex ve Novellae'dir⁵.

Buna karşın, tüm zamanların en etkili kodlaması olan Justinian'ın Corpus Juris'i hiçbir zaman pratik uygulama alanı bulamamıştır. Koschaker'in ifade ettiği gibi, Corpus Juris Civilis'in (özellikle Digesta veya Pandactea kısmı) abide değerinde bir çalışmadır. Ancak Justinian'ın hukukçuları "*bir kanun için akla gelecek en kullanışsız şekli seçmiştir.*" Ona göre, bir hâkimin somut bir karar alacağı zaman Digesta içinde yer alan binlerce hükmün içinden çıkması mümkün değildir. Bu da onun kanunların yazılı olduğu pratik bir hukuk kitabı olmasından ziyade "*hukuk ilmine ait bir eser olduğunun en müşahhas kanıtıdır.*" (Koschaker, 1971: 29).

³ Türk tarihçiliği açısından Geç Antik Çağ tanımlaması yeni bir kavramdır. Batıda 1940'lı yıllardan sonra popüler olan bu kavramın kronolojik sınırları hala tartışma konusudur. Bu konuda tarihçiler arasında bir görüş birliği yoktur. Kimi araştırmacılar Geç Antik Çağ'ın başlangıcı olarak 150, 200, 250, 284, 395, 400 veya 425 gibi çeşitli tarihler ileri sürmektedir. Bununla birlikte devrin ne zaman sona erdiği de belirsizdir. Bitiş tarihi olarak 565, 600, 641, 700, 750, 800 ve birinci bin yılın sonuna kadar alternatif tarihler ortaya konulmaktadır. Peter Brown ilk eserlerinden farklı olarak son çalışmalarında Geç Antik Çağ tarih aralığını 200-800 olarak güncellemiştir. Araştırmacı Garth Fowden kronolojiyi daha da uzatmış ve "İlk Bin Yıl" gibi alternatif bir kavram önermiştir (Kaçar, 2018: 3-12). Bu satırların sahibi Fowden'in Geç Antik Çağ'ın tarih aralığı görüşüne hukuk, üretim araçları ve sosyal hayat gibi konularda derin etkilerinden dolayı kısmen katılmaktadır.

⁴ Bu eserin mukayeseli bir tenkidi "Suriye-Roma Kodu ve İslam Hukuku" adıyla Yusuf Ziya Kavakçı tarafından neşredilmiştir. (Kavakçı, 1975: 4-5)

⁵ Hazırlanış tarihleri itibarıyla eserin gerçek sıralaması şöyledir. Codex I (528), Digeste (530-533), Institutiones, (533), Codex II (534), Novellae (534-565). Corpus Juris Civilis'in bölümleriyle ilgili bilgi verilirken çoğunlukla yukarıda verdiğimiz dört cildin sıralanış şekli esas alınmaktadır. Tafsilat için bkz. (Karadeniz, 1974: 49).

Koschaker'ın yukarıdaki ifadesi, Justinian'ın M.S. 565'te ölümünü takip eden dönem için de geçerlidir. Justinian'ın kodlandırması sadece imparatorluğun geçerli kanunlarının tam ve kalıcı bir ifadesi olma amacını taşımakla kalmıyor, aynı zamanda bir üniversite ders kitabı olmayı hedefliyordu. Eserin hem uygulayıcıların hem de hukuk öğrencilerinin ihtiyaçlarını tamamen karşıladığına inanılıyordu. Bununla birlikte, her iki grup da Corpus Juris Civilis'i doğrudan kullanamamaktaydı. Bu nedenle, anlaşılır hale getirmek için bir dizi çalışma yapılmıştır.

Bu çalışmaların iki nedeni vardır. Bunlardan ilki yukarıda bahsettiğimiz Corpus Juris Civilis'in pratik bir hukuk kitabı olmamasıdır. İkinci ve en önemli nedeniyse Roma İmparatorluğu'nun artık baskın dil olarak Latince konuşulan bir devlet değildi. Nüfusun çoğunluğu Yunanca konuşmaktaydı ve Justinian'dan kısa bir süre sonra Latince hukuk dili olmaktan çıktı. Bu nedenle, neredeyse tamamen Latince olan Corpus Juris Civilis'in Yunancaya çevrilmesi gerekti.

Justinian, çelişkili görüşlerin çalışmalarının arzuladığı netliği tehlikeye sokabileceğini düşünüyordu. Bu yüzden hukukçulara karmaşıklık ve derinliği her şeyden önce açıklığa kavuşturulması gereken Özet hakkında tüm yorumları yasaklamıştır. Hoş gördüğü şeyler metnin çevirileri, indekslerin hazırlanması (kısa özetler) ve paratitla (paralel bölümlere referanslar) idi (Sass, 1965: 131; Karadeniz, 1974: 74).

Bazı hukukçular Justinian'ın bu yasağa kesin olarak uydu. Ancak hukukun hayatın gerçeklerine uydurulma zorunluluğu bu yasağın uygulanabilirliğini mümkün kılmamaktaydı (Berki, 1949: 54). Onun için bahsi geçen hukukçular yukarıda bahsettiğimiz istisnalardan yararlanarak imparatorluk yasaklarına şekli bir uyum sağlamak yoluyla bunu aştı. Bunlar Justinian'ın hukuk kitaplarının veya bunların bazı bölümlerinin bire bir tercümesi ya da açıklamalı çevirisidir. Çoğunlukla indeksler şeklinde tercüme metin yorumları olarak karşımıza çıkar. Zorunluluktan kaynaklanan bu durum Bizans hukuk literatürünün başlangıçtaki karakteristik yapısını büyük ölçüde oluşturmuştur.

Sekizinci yüzyıldan itibaren hukuk bilimcilerinin tercümeleri ve özetlerinin yerini Corpus Juris Civilis'e farklı derecelerde dayanan yasal düzenlemeler almıştır. Her vakada *occasio legis* esasen aynıydı. Fakat Yunancada Corpus Juris Civilis'in dört kitabına dağılmış ilgili yasal ilkelerin sistemik düzende bir araya getirilmesi gereken güncel, kısa ve kolay anlaşılır bir kod gereksinimine ihtiyaç duyuluyordu. Sonuç olarak, çok kapsamlı, karmaşık ve kötü düzenlenmiş Latince Corpus Juris Civilis'in yerini, iyi sıralanmış, ancak oldukça kısaltılmış ve basitleştirilmiş Yunanca versiyonları aldı.

Kanunların ilki, sekizinci yüzyılın ilk yarısında, III. Leo (717-741) tarafından 18 başlıkta yayınlanan *Ecloga*'ydı. Bu yeni hazırlanan yasa kitabı Justinian tarafından formüle edilen Roma yasasının kodifiye edilmiş halidir. Corpus Juris Civilis'den daha pratik ve daha kısadır. Örneğin Justinian'ın eserinin sadece *Digesta* bölümü tek başına 150.000 satırken *Ecloga*'nın tamamı 1.000 satırdır (Humphreys, 2017: 15). *Ecloga Roma* hukukunu Hristiyan ilkeleriyle bağdaştırmaya çalışmış, bu yüzden ilk Hristiyan hukuk kitabı olarak tanımlanmıştır. Özellikle medeni hukuk alanında önemli değişiklikler getirmiştir. Bununla birlikte *Ecloga*, Roma İmparatorluğu tarafından genel hukuk üzerine basılan ve Yunancanın resmi dil olarak kullanıldığı ilk kitaptır. Bu bakımdan İmparatorluk Hukuku üzerine ondan önce yapılan çalışmaların tümünden farklılaşır ve kendisinden sonraki çalışmaların tümü de ona benzemektedir. III. Leo Hristiyan doktrini ışığında daha insancıl bir Roma Hukuku hazırlatırken tamamen kendi zamanının ruhuna uygun bir davranış sergilemiştir (Freshfield, 1926: 11-12).

Ecloga her biri kendi içinde küçük bölümlere ve paragraflara ayrılmış 18 bölümden oluşmaktadır. Her bölüm birkaç kelimeyle kısa bir açıklama olan başlığa sahiptir. Bölümler kısaca şu konuları içermektedir.:

İlk üç bölüm evlilik hakkındaki özel durumlarla ilgilidir. Bunlar nişanlanma, evlenme ve çeyizdir.

Dördüncü bölüm ‘basit hediyelerle’ ilgilidir.

Beşinci ve altıncı bölümler vasiyetle ve vasiyetsiz ölüm durumlarıyla ilgilidir.

Yedinci bölüm vâsiler ve vesayetle ilgilidir.

Sekizinci bölüm özgür adamlar ve kölelikten özgürleştirilmiş adamlarla ilgilidir.

Dokuzuncu bölüm alımlar ve satımlarla ilgilidir.

Onuncu bölüm borç ve rehinle ilgilidir.

On birinci bölüm emanetler (fide commissa) ile ilgilidir.

On ikinci bölüm kilise malları kira sözleşmesi (bir çeşit uzun dönem arazi kiralama sözleşmesi) ile ilgilidir.

On üçüncü bölüm kira sözleşmesi ile ilgilidir.

On dördüncü bölüm şahitlik ile ilgilidir.

On beşinci bölüm sözleşmenin feshi (dialusis) ile ilgilidir.

On altıncı bölüm askerlerin mülkiyeti ile ilgilidir.

On yedinci bölüm cezalarla ilgilidir.

On sekizinci bölüm savaş ganimetlerinin paylaşımı ile ilgilidir.

Ekler bölümü muhtemelen Ecloga ’ya 8.yüzyıldan daha sonraki bir tarihte eklenmiştir. Sekiz bölümden oluşmaktadır.:

Birincisi patron ve garantörlerle/kefaretle, ikincisiyse toprak ile ilgilidir. Bu bölüm 6 paragraftan oluşmaktadır.

Üçüncüsü askerlere uygulanabilir cezalar ile ilgilidir. Bu da iki ayrı uzun bölümle birlikte bir hayli çok kısa paragrafların derlemesinden oluşuyor.

Dördüncüsü kâfirler, büyücüler ve zehirleyiciler hakkındaki cezalar ile ilgilidir.

Beşincisi dinsiz kadınlar ve evlilik üzerine bazı paragraflardan oluşmaktadır.

Altıncısı sihirbazlar ve astrologlar ile ilgilidir.

Yedincisi evliliğin yasaklanmış aşamaları ile ilgilidir.

Sekizincisi genel olarak yasalar ve içtihatlar ile ilgilidir. Ecloga’nın son kısmı ise Musa Hukuku başlığını taşımaktadır (Freshfield, 1926: 7-8).

Dokuzuncu yüzyıl hukuku Latinceye çevirme eğilimi ve bunun sonucu olarak 40 başlık altında yaklaşık 879’da yayınlanan Basil’in Procheiros’u (*Procheiros Nomos*, Hukuk El Kitabı) (Berger, 1953: 653) Ecloga’ya karşı bir tepki olarak meydana getirilmiştir. Aslında kanaatimizce burada Ecloga’dan ziyade III. Leo’nun şahsına yönelik bir tepki vardır. Bu tepkinin nedeni Leo’nun tasvir kırıci hareketin yılmaz savunucusu olması ve bu akımın İmparator Theophilos’tan sonra devletin resmi ideolojisi olmaktan çıkmasıdır. Daha sonraki imparatorlar klasik Hristiyan doktrinine dönüş yapmışlardır. Dönemin kroniklerinde III. Leo’nun tasvir aleyhtarı politikalarından dolayı gizli Yahudi, hatta Müslüman olduğu dahi dillendirilmiştir. İmparatorun hazırlattığı kanunlarda bu iddiaların herhangi birini kanıtlayacak hiçbir delil yoktur. Ecloga’nın ekler kısmındaki dördüncü bölüm Yahudiler, Samaritanlar, Helen ve kâfirler olarak bilinen Paganlar hakkındadır. Ecloga’da bu guruplardan hiç kimse herhangi bir rütbe veya memuriyet için uygun görülmemiş, ‘*cohortalini*’ olarak yaşamaya mecbur edilmiş ve babadan kalma mesleklerini devam ettirmek zorunda bırakılmışlardır. Kendileri direkt veya bir aracı vasıtasıyla toprak sahibi ve Hristiyan köle sahibi olamazlardı. Samaritanlar’ın Sinagog inşa etmesi yasaktı. Bir Yahudi’nin Hristiyanları sünnete zorlamasının cezası ölümdü. Onların Hristiyanlarla banyo

yapmaları, Hristiyanların da mayasız ekmeğe yemeleri yasaklanmıştır. Freshfield'in ifadesiyle "Yahudilere yasak olmayan ve hatta olması konusunda teşvik edilen tek şey Hristiyanlığa geçerek din değiştirmeleriydi" (Freshfield, 1928: 55).

Doğu Roma İmparatorluğunda Makedonya Hanedanı olarak anılan imparatorların ilki olan I. Basil, Ecloga ile ilgili gereksiz ithamlarda bulunarak bu yasa derlemesini ortadan kaldırdı. Ona göre III. Leo'nun hazırlattığı bu yasa seçkisi kutsal öğretilerle çelişen "aptalca lakırdılardı." Fakat ilginç bir şekilde Basil'in hukukçuları bile yine Ecloga'nun pek çok bölümünü eserlerinde iktibas ettiler (Vasiliev, 2017: 283). Makedonyalı Basil Procheiros Nomos'dan hemen sonra Epanagoge adı altında revize edilmiş bir kanun düzenlemesi daha yayınladı. Bu yeni çalışma daha ileride planlanan daha kapsamlı bir kanunlar dizisi için bir "giriş" niteliği taşımaktaydı (Schminck, 1991: 703-704).

Basil'in planını oğlu (Filozof) VI. Leo gerçekleştirdi. Yaklaşık 892'de yayınlanan Basilica'sı (İmparatorluk yasaları) Justinian Kanunu sırasına göre her birinde 10 başlık bulunan 6 ciltten oluşmaktadır. Bu başlıklar dini hukuk, hukukun kaynakları, usul, özel hukuk, idare hukuku ve ceza hukuku şeklinde sıralanmıştır (Norwich, 2013: 96). Kanunların derleyicileri, Corpus Juris Civilis'in orijinal Latince metnini değil, altıncı yüzyılda yapılan Yunanca tercümelerini kullanmışlar, kanunları tıpkı Ecloga'da olduğu gibi sistematik şekilde sıralamışlardır. Basilica, yayınlanmasının ardından metne eklenen çok sayıda metin sayesinde günümüze gelmiştir. Scholia adı verilen bu sıra dışı yorumlar, kısmen altıncı yüzyıl yazarlarının yazdıklarından alınmış ve muhtemelen onuncu yüzyılda (scholia antiqua, eski scholia) Basilika metnine eklenmiştir. Eski scholia'nın Yunancadan tercümede olsa klasik Roma hukuku metnini içerdiği varsayılmakta ve orijinal metinlerde dikkatsiz kopyalamanın neden olduğu kazara değişikliklerin yanı sıra kasıtlı klasik dönem sonrası metin değişikliklerinin tanımlanmasında büyük yardımı olduğu düşünülmektedir. Diğer scholia grubu (scholia recentiora, yeni scholia) on birinci ve on ikinci yüzyıllardan kalma yazılardan alınmıştır ve bu nedenle daha az önemlidir (Berger, 1953: 371-372; Kazhdan, 1991: 265-266).

Basilica'yla birlikte Justinian'ın eseri büyük ölçüde geçerliliğini yitirmiştir. Devam eden süreçte Geç Antik Çağ Bizans hukuk sistemi Institutiones, Digesta (pandectae) ya da Codex üzerinden değil Basilica üzerinden kurulmuştur. Ancak bu önemine rağmen Basilica dönem hakkında bize fazlaca bir bilgi vermemektedir. Bu yüzden VI. Leo'nun dini veya politik düşüncelerdeki değişimlere göre eski kanunlardan bazılarını yürürlükten kaldırdığı Novels adı verilen 113 adet kanun maddesi ayrı bir öneme sahiptir (Norwich, 2013: 96).

Özel hukukun yanı sıra, Ecloga privata aucta, Prochiron auctum ve Epanagoge aucta gibi öğretim ve uygulamanın ihtiyaçlarına cevap vermek amacıyla genişlemiş derlemeler de ortaya çıkmıştır. Eclogaad Prochiron mutata, o zamanlarda Norman yönetimi altında olan İtalya'nın güneyinde Yunanca konuşan nüfusun kullanımı için on ikinci yüzyılda Ecloga ve Prochiron temel alınarak yazılmıştır. Basilica'nın yayınlanması daha fazla sayıda kısaltılmış eserin yazılmasına neden oldu. Bunlar arasında, Synopsis maior Basilicorum (X. yüzyıl), Basilica'dan alıntılar alfabetik sırayla vermekteyken, Synopsis minor (XIII. yüzyıl), X. Yüzyıldaki öncülünün alfabetik olarak kısaltılmış bir versiyonudur (Sass, 1965: 133).

Doğu Roma hukukundan bahsederken iki kısa eserden de uzmanlık alanları itibarıyla söz etmek gerekmektedir. Bunların tümü nomos (lex, meşru yasa) olarak adlandırılmasına rağmen, özel olarak derlenmiştir. Nomos Georgikos (tarım yasası), tarım arazisine karşı işlenen suçlara kısas olarak konulan bir dizi kanun içermektedir (Berger, 1953: 598). Nomos Nautikos (Rhodian Sea Law- deniz hukuku) Rodos kökenli Lex Rhodia de iactu'nun Yunanca versiyonudur (Burgman, 1991: 1792).

Yukarıda bahsettiğimiz iki çalışmanın en dikkat çeken tarım yasasıdır. Doğu Roma kanunları hakkında duayen kabul edilen Alman Araştırmacı Zacharia Von Lingenthal bu yasanın ilk başta IX. yüzyıla ait olduğunu ve büyük ölçüde Justinian'ın hazırlattığı yasalardan etkilendiğini iddia etmiştir. Fakat daha sonra fikrini değiştirmiş, belgenin dili ve içeriğini göz

önüne alarak tarım yasasının III. Leo dönemine tarihlendirildiğini tespit etmiştir. Bu görüşü Vasilievsky ve Uspensky gibi tarihçiler de desteklemiştir (Vasiliev, 2017: 284). Dolayısıyla bu kanunlar Geç Antik Çağ'ın kronolojik sınırları içerisinde yer almaktadır.

Rodos Deniz hukuku deniz ticaretini düzenleyen kanunlardan oluşmaktaydı. Örneğin gemi sahibiyle kargo sahibinin geminin batma tehlikesine karşın yükün denize atılması gerektiği durumda zararın nasıl paylaşılacağına dair detay bilgiler içermekteydi (Vasiliev, 2017: 288).

Deniz hukuku ve Askeri kanunla ilgili yasa düzenlemeleri Ecloga ve diğer kanun kitaplarının ekler kısmında sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Tıpkı tarım yasasında olduğu gibi bu kanun kitaplarında da tarih ve müellif belirtilmemiştir. Fakat bu kanunları bazı tarihçiler yine III. Leo dönemine atfetmişlerdir. Fakat bu hukuk kurallarının ilk kimin elinden çıktığı konusu belgelerin eksikliği yüzünden yine kesin çözüme kavuşturulamamıştır. Kesin olan tek şey bu kanunların Ecloga'nın ekler kısmında da bulunduğuudur (Vasiliev, 288-290).

İmparator VI. Leo'nun *Tactica* adlı eseriye içinde askeri yasalarında bulunduğu bir derlemedir. *Tactica* kitapları ordu mensupları için hazırlanmış talim, strateji, suç ve cezayı da içine alan dikkat çekici kitaplardır. Doğu Roma'da bunun ilk örneğini İmparator Mavrikiyos'un (582-602) orduda yapmış olduğu düzenlemeleri kapsayan ve 11 kitaptan oluşan *Strategikon* (Strateji El Kitabı) adlı eserdir (Dennis, 2010: 17-21). X. yüzyılda İmparator VI. Leo'ya atfedilen *Tactica*'da bazı değişiklikler yapılmıştır. VI. Leo'nun *Tacticasını*, *Strategikon*'undan ayıran en temel özellik döneminin askerî niteliklerine göre daha özgün bir metin olmasıdır. Yirmi kitaptan oluşan *Tactica*, ortalama bir askerî taktik kitabından çok daha fazlasını içermektedir (Güneş, 2018: 155). Askeri kanunları içinde barındırması bakımından Doğu Roma hukuk tarihi açısından da önem arz etmektedir.

3. Geç Antik Çağ Sonrası Doğu Roma Hukuku

Daha önceki kaynakları özetleme eğilimi Geç Antik Çağ'dan çok sonra, 1345'te Harmenopolos'un Hexabiblos'unda doruğa ulaşana ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun yıkılışını takip eden bir yüzyıl boyunca sürmüştür. Bir yargıç tarafından altı "kitapta" (yani parçada) hazırlanan bu hülasa, büyük Roma mirasının ancak bir kalıntısı olmasına rağmen, uzun Türk egemenliği boyunca yaşamış, 1835'te yeni Yunanistan krallığında yasal bir güç kazanmış ve 1941'de yeni medeni kanunun yürürlüğe girmesine kadar geçerliliğini sürdürmüştür (Sass, 1965: 133-134).

Sonuç ve Öneriler

Batı Roma İmparatorluğu yıkıldıktan sonra Doğu Roma'nın başkenti İstanbul'da yapılan yasa çalışmaları, sadece Grek hukukunun gelişimini etkilememiştir. Özellikle Geç Antik Çağ'ın ortalarında Doğu Roma İmparatorluğu'nun nüfuz alanında kalan bütün uluslar, Bizans'ın kültürel etkisinden kaçmamış, Bizans sanatı, dini ve Bizans hukuku Avrupa halklarının kültürel gelişimi üzerine damgasını vurmuştur. Justinian sonrası dönemde, VIII. Yüzyılda kanunların çevirisi ve adaptasyonu ile çoktan başlayan bu etki, on dokuzuncu yüzyıla kadar etkili bir şekilde kendini hissettirmiştir. Günümüz Avrupa hukukunun ana dayanak noktası ve ruhu yine Doğu Roma hukuku üzerinden şekillenmiştir.

Kaynakça

- Berger A. (1953). *Nomos georgikos*, *Encyclopedic Dictionary Of Roman Law*, Philadelphia, s. 598.
- Berger A. (1953). *Procheiros nomos*, *Encyclopedic Dictionary Of Roman Law*, Philadelphia 1953.
- Berger A. (1953). *Basilica*, *Encyclopedic Dictionary Of Roman Law*, Philadelphia.
- Berki Ş. (1949). *Roma Hukuku*, Ankara 1949.

- Brown P. (2000). *Geç Antik Çağ'da Roma ve Bizans Dünyası*, Çev. Turan Kaçar, İstanbul.
- Burgmann L. (1991). Rhodian Sea Law, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, (Ed. Alexander P. Kazhdan), New York ve Oxford 1991.
- Dennis G. T. (2010). *Strategikon*, (Çev. Volkan Atmaca), İstanbul 2010.
- Freshfield E. H. (1926). *A Manuel Of Roman Law the Ecloga Published by the Emperors Leo III and Constantine V of Isauria at Constantinople A. D. 726*, Cambridge.
- Güneş C. (2018). X. Yüzyıl Taktikonları Anadolu Tarihi Hakkında Bize Ne Anlatmaktadır?, *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu 23-25 Kasım 2018, Afyonkarahisar*.
- Haluk Emiroğlu H. (2002). Roma Hukuku'nun Bilgi Kaynaklarından Corpus Iurus Civilis ve Türkiye'de Hukuk Resepsiyonu, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 51(3): 85-96.
- Humphreys M. (2017). *The Laws of the Isaurian Era*, Liverpool.
- Kaçar T. (2018). Geç Antik Çağ Nedir?, (eds. Celal Şimşek-Turan Kaçar), *Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi*, İzmir.
- Karadeniz Ö. (1974). *Roma Hukuku*, Ankara.
- Kavakçı Y. Z. (1975). *Suriye-Roma Kodu ve İslam Hukuku*, Ankara.
- Kazhdan A. P. (1991). Basilika, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Ed. Alexander P. Kazhdan, New York ve Oxford.
- Koschaker U. (1971). *Roma Hususi Hukukunun Ana Hatları*, Ankara.
- Kılıç Y. (2014). *Eskiçağ Aile Hukuku*, Konya.
- Norwich J.J. (2013). *Bizans*, C. II, (Çev. Selen Hırçın Riegel), İstanbul.
- Sass S. L. (1965). Medieval Roman Law: A Guide to the Sources and Literature, *Law Library Journal*, LVIII.
- Schminck A. (1991). Epanagoge, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Ed. Alexander P. Kazhdan, New York ve Oxford.
- Tellegen-Couperus O. (1993). *A Short History Of Roman Law*, London and New York.
- Vasiliev A. A. (2017). *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Tevabil Alkaç, İstanbul.

Bilim Tarihi, Kültürel Zaman ve Fuat Sezgin*

History of Science, Cultural Time and Fuat Sezgin

Prof. Dr. Şafak URAL¹

Öz

Fuat Sezgin'in İslam Dünyasında yapılmış olan bilim ve teknoloji konusundaki kapsamlı çalışmaları, sadece sıradan bir bilim tarihi açısından değil, kültür tarihi açısından da son derece önemlidir. Sıradan bilim ve teknoloji tarihi bize, bu alanlarda yapılmış ve zamanla unutulmuş başarıların neler olduğunu söylemektedir; fakat bir de bu başarıların bugünün kültürüne yansıyan özelliklerinden söz etmek gerekir. "Kültürel zaman" kavramını bildiğimiz "kronolojik zaman", "fiziksel zaman" veya "biyolojik zaman" gibi kavramlardan ayrı düşünmek gerekir. "Kültürel zaman" kavramının diğer zaman çeşitlerinden ayrılan tarafı, 'şimdi'nin, 'geçmiş'e varlık kazandırmasıdır. Diğer bir ifadeyle 'şimdi', kültürel olarak, kendi başına ve bağımsız bir varlık kazanma özelliğine sahip değildir. Bilim ve felsefe tarihi, sanat tarihi gibi alanlar, kültür tarihi açısından ama özellikle "kültürel şimdi" açısından son derece önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Fuat Sezgin, bilim tarihi, zaman çeşitleri ve kültürel zaman

Makale Türü: Derleme

Abstract

Fuat Sezgin's intensive work on the history of science and technology in the Islamic world is really very important not only from the standpoint of ordinary history but of cultural time. Ordinary history of technology and science reveal some contributions which remain forgotten, whereas, on the contrary, we have to talk about the cultural side of history. We must think of "cultural history" as separate from the chronological time, physical time, biological or psychological time. Cultural history can give existence to "past" depending on the now. "Now", in the cultural sense, cannot exist independently of the past. The history of philosophy and science, as well as the art history, are more important for the cultural time and "cultural now".

Keywords: Fuat Sezgin, history of science, different kinds of time and cultural time

Paper Type: Review

* Bu yazı, 19.03.2019 tarihinde Uludağ Üniv. bünyesinde, F. Sezgin anısına düzenlenmiş olan toplantıya sunulan bildiri esas alınarak hazırlanmıştır.

¹Istinye Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, safakural@safakural.com.

Atf için (to cite): Ural, Ş. (2019). Bilim Tarihi, Kültürel Zaman ve Fuat Sezgin. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı), 133-139.

Giriş

“Bilim tarihi” denildiğinde geçmişte yapılmış olan çalışmaların tespiti ve bugüne aktarılması, yani unutulmuş olanların ortaya konulması akla gelir. Böyle bir işlem ilk bakışta sıradan ve basit bir eylem olarak düşünülebilir. Hatta böyle bir eylemin, unutulmuş, hiçbir işe yaramayan ve bugüne de bir katkısı olmayacak çalışmaların neler olduğunu ortaya koymanın sıradan bir merak içeren gereksiz bir uğraşı olduğu da düşünülebilir.

Gerçekten de geçmişte olmuş ve unutulup gitmiş hadiselerin günümüze ne gibi bir faydasının olabileceğini sorgulamadan önce, bilim tarihi çalışmalarına dünya çapında katkısı olmuş, dünyaca ünlü merhum Prof. Dr. Fuat Sezgin ve Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı’yı bu vesileyle minnet, şükran ve rahmetle anıyorum.

Bilim tarihinin öncelikle bir meraka dayanması, aslında onun ne kadar değerli bir uğraş olduğunun basit bir göstergesidir. Çünkü günlük yaşantımızda pek çok şeyi merak ederiz: kimin kiminle evleneceğini, evlenirken ne giyeceğini, tanıdıkların son tatilde nereye gittiğini, kısa bir süre sonra adı bile hatırlanmayacak dizilerin bir sonraki bölümlerini merak eder, derinden ilgi duyarız; fakat ancak gelişmiş kültürler entelektüel meraklara sahip olabilir. Gelişmiş kültürel beceriler, derinliği olan kültürel birikimler sonucunda elde edildiğini özellikle vurgulamak yerinde olacaktır. Elbette bu tür merakların toplumun tüm bireylerinin gündemini meşgul etmesi beklenemez; ama bir toplum, bu gibi kültürel derinliği olan konulara (da) ilgi gösterdiği, önem verdiği ve desteklediği ölçüde kendi kişiliğini bulabilir².

Bir ülkenin refahının, gelişmişliğinin ölçütleri arasında ilk akla gelen hususlar elbette sahip olunan mühendislik eserleri ve teknolojik olanaklar, sağlık, eğitim gibi alanlardaki başarılarıdır. Fakat bu gibi alanlardaki başarıları da şüphesiz ancak kültürel bir birikimin sonucunda ulaşılabilir; zira bir toplumun değerler sistemini üreten, besleyen ve gelişimine olanak veren ortam ancak kültürel bir birikim sonucunda oluşturulabilir. İşte bilim tarihi, bu kültürün eseridir, ama kültürün de temel kurucu unsurudur.

Bilim tarihi, geçmişte olup bitmiş olayların keşfedilip gün ışığına çıkarılmasından, toplumun geçmişteki başarılarının ortaya konulmasından ibaret değildir. Gerçi geçmişteki başarılar, çok iyi bilindiği gibi, bir toplumun moral değerlerini biçimleyen, onları ayağa kaldıran, yeni çalışmalara zemin hazırlama özelliğine sahiptir. Ama köklü bir tarihin, toplumu rehavete sürükleyen, hatta tembelleştiren bir yanının olduğunu da görmemezlikten gelemeyiz. Kişilerin veya toplumların geçmiş başarılarıyla övünmeleri, günün sorunlarını görmemezlikten gelmek, onları çözmek çabasına girişmeden işin kolayına kaçıp üstlerini örtmek, övünerek bir rahatlama elde etmek gibi amaçlara da hizmet edebilir. Belki de işin en kötü tarafı, içinde yaşanılan dönemin sorunları için geçmişten hazır reçeteler aramaktır. İçinde bulunduğumuz zengin kültür coğrafyasının bugünü geçmişinden çok farklı renklere sahip olduğu ortadadır. Fakat zengin tarihi geçmişin bizatihi kendisinin, bugünün sorunlarını çözmede, başarılı olmadığı ortadadır. Geçmiş başarıların bugüne taşınması, onların günışığına çıkarılması tek başına yeterli değildir. Övünmek, sahip çıkmanın, ders almanın ve ileriye hamle yapabilmenin koşulu değildir. Böyle olsaydı, en basitinden özellikle mimari alanda tarihi hazineler barındıran İstanbul, Bursa, Edirne, Van, Erzurum, Ankara gibi şehirlerimiz tanınmayacak halde olmazlardı. Tarihin topluma değer katan yönünün birisi olumlu diğeri olumsuz iki yönlülüğü görmemezlikten gelinemez: ne bugüne bakarak geçmiş yargılanabilir ne de geçmişte kalarak bugünün sorunları çözülebilir. Bu karşılıklı doğru analiz etmek ve çözüm yolları üzerinde düşünebilmek için “kültürel zaman” kavramını kullanacağım.

“Zaman” eksiksiz tanımını verebildiğimiz bir kavram değildir. Fizikçi ölçerek bu kavrama kendine göre bir varlık kazandırır. Newton sistemi, algılayandan bağımsız mutlak bir

²Bu noktada Aydın Sayılı’nın bilim tarihine yönelme sebebinin araştırmasını okuyucuya önemle tavsiye ederim. Bu konuda mesela Bkz: Demir R., Gökdoğan M. D. (2008)

zamanın varlığından söz eder. Rölativist fizik ise, zamanın göreliliğini, çünkü gözlemcilerin bir fizik nesnenin hareketini kendi referans sistemlerine göre anlamak durumunda olduklarını söyler. Kuantum fiziği, atom altı parçacıkların hareketini bir an içinde ölçmenin olanaksız olduğunu bildirmektedir. Günlük yaşantımızda kullandığımız “an” ve “şimdi” kavramları, algılayana bağlıdır; yani öznel, çünkü algılayanın bilinci aracılığıyla varlık kazanır. Fakat buna rağmen bir gök cisminin belirli bir ‘an’da nerede olduğu bilgisini nesnel olarak tespit etmek mümkündür. Çünkü hareket nesnel bir süreç olarak düşünülmektedir ve an’a da bu süreç içinde bir varlık kazandırılmaktadır. Halbuki atom altı dünyadan söz edildiğinde, öyle görünür ki, benim bilincime bağlı olan “an” ile fizik dünyada karşılığı olduğu düşünülen “an” birbirine karışmaktadır. “An” temelde benim bilincime bağlı olarak varlık kazanmaktadır; en azından bu sebeple, onu “salt bir fizik olgu olarak” kabul etmek hiç de kolay değildir.

Elbette sadece “an” kavramını değil, “zaman” kavramı da ne kuantum fiziğiyle ne rölativist fizik ne de Newtoncu fizik ile sınırlandırılabilir. Bu kavramı biyolojik açıdan/canlılar dünyasını dikkate alarak da ele almak mümkündür; böyle bir durumda ise, bir döngüsellikten söz etmek gerekir. Nitekim vücudumuzdaki süreçler, doğadaki değişim hep periyodik bir süreç içinde gerçekleşir; karnımız düzenli olarak acıkır, gece ve gündüz, mevsimler, hatta ölüm ve yaşam hep bir döngüsellik içerecek şekilde ortaya çıkarlar. Canlılar açıdan zamanı karakterize eden özellik, sonsuz bir ileriye gidiş değil, sürekli başa dönen dairesel/periyodik bir süreçtir.

Psikolojik açıdan bakıldığında zaman, tamamen bilincime bağlı olarak varlık kazanan bir yapıya sahiptir. Korku ve acı dolu anlar, saniyelere sığdırılan yılları içinde barındırır. Sıkıntılı anlar geçmek bilmez, günlerce süren keyifli anlar ise bir gün gibi geçerler. Bilinç, olgulara varlık kazandırır; yani psikolojik açıdan zaman, kişinin (bilincinin) varlık kazandırdığı anların toplamıdır. Geçmiş, hatırlamalardan, şimdi farkında olma olgusundan, gelecek ise tahmin ve beklentilerimizden oluşmaktadır.

Bunlar dışında bir de “kültürel zaman” dan söz etmenin gerekli olacağını sanıyorum. Kültürel zaman, kültür olgusunun bireysel ve toplumsal yönlerini ortaya koymaya; daha da önemlisi, tarihi olaylarla kültür arasındaki ilişkiyi temellendirmeye olanak vereceğini düşünüyorum.

Kültür olgusu, hem bireysel davranışlarının toplamıdır ama aynı zamanda bireylerin - kültürel- davranışlarına yön vermek özelliği de taşımaktadır. Bireyler, içinde yer aldıkları kültürel iklimin doğrultusunda eylemlerinde bulunmak durumundadırlar. Fakat dıştan bakıldığında eylemlerimiz, bireysel tercihlerin bir sonucu olarak görülebilir. Trafik kurallarına uymak ya da uymamak bireysel bir tercih olarak düşünülebilir. Ama böyle bir davranış, o toplumun kültürünün bir sonucu olarak da yorumlanabilir.

Nasıl yorumlanırsa yorumlansın, kültürel kazanımların, kendiliğinden elde edilebilecek bir beceri olmadığını özellikle vurgulamak gerekir. Dolayısıyla trafik kurallarının tek başlarına değerli olmadığını düşünmek durumundayız. İlginçtir, tarih de kendiliğinden ve tek başına kültürel bir değer biçimleyememekte ve oluşturamamaktadır. Nitekim yukarıda da işaret edildiği gibi İstanbul başta olmak üzere tarihi şehirlerimizde bulunan eserler, o şehirlerin gerek mimari özelliklerini gerek şehircilik anlayışlarını tek başlarına biçimleyememekte ve o toplumun kültürünün yapıcı unsuru olmak özelliği taşıyamamaktadırlar. Bilim tarihi de buna benzer bir özelliğe sahiptir: bilim tarihindeki başarılar, tek başlarına, geleceğe olumlu katkı yapmadıkları gibi, zihinsel bir tembellik sebebi de olabilmektedir.

İşte “kültürel zaman” kavramı bu ve benzeri olguları anlaşılır kılmaya ve geçmişe bakışı yeniden düşünmeye, böylece geleceği de farklı bir açıdan görmeye olanak verebilir. Tarihin yeni bir gözle okunması, kültürel eğilimlerin ve becerilerin oluşturulmasında yol gösterici olabilir. Bireyler, tercihlerini benimsemiş oldukları değerlere göre yapmakta, bu değerler bireylerin davranışlarına yön vermektedir. Toplumsal kültür ile bireysel kültür arasındaki köprü, bireylerin tercihleri aracılığıyla kurulmaktadır. Bireylerin tercihleri kültürel dokuyu biçimlenmekte, kültürel atmosfer, bireylerin tercihlerini yönlendirmektedir. Bir tür kısır döngü olarak karşımıza çıkan bu

olgunun aşılması ve kültürel dokunun değişmesi için “bireylerin eğitimini sağlamak gerekir” şeklindeki dilekler kendiliğinden bir sonuca ulaşamamaktadır. Bu gibi dileklerin oyalayıcı olmaktan çıkarılması ve bir aldatmaca olarak kalmaması için, felsefeye ve sosyal bilimlere önem ve değer verilmesi, bu alanlarda çalışma yapanlara olanak tanınması kaçınılmazdır.

“Kültür” kavram olarak artmayı, çoğalmayı ifade etmektedir. Bunun karşıtı, steril olmaktır; yani hiçbir şeyin üremediği, üretilmediği bir ortamın olmasıdır. Diğer bir ifadeyle bir toplumun kültürü, kendi içine kapatılır, tarih de özelemlerin konusu halini alırsa, değişen ihtiyaçlara cevap verecek ‘kültür’ün oluşması imkânsız hale gelecektir. İşte bu noktada “kültürel zaman” kavramından söz etmek yerinde olacaktır.

Zaman, gerek bilimde gerek günlük kullanımında, ileriye doğru sürekli bir akışı ve bizden bağımsız bir geleceği ifade etmektedir. Halbuki “kültürel zaman”, geleceği öngörme, onu inşa edebilme imkanını içinde taşımaktadır. Kültürel zaman açısından gelecek ve geçmiş, şimdi’nin içindedir. Kültürel zaman açısından bakıldığında geleceğin aslında, (örneğin fiziksel zamandan farklı olarak) bizim tarafımızdan belirlendiğini söylemek gerekir.

Günlük yaşamda geçmiş, olup bitmiş hadiselerin biçimlediği ve artık geri döndürülemez anılardan oluşacak şekilde düşünülür. Geleceğe, kader kavramı aracılığıyla bakarsak, değiştirilemez bir özellikte olacak şekilde yorumlamak gerekir. Ne var ki zamanın bizzat kendisi, geleceği belirlemek özelliği taşıyan bir varlık yapısına sahip değildir. Kaldı ki, yukarıda da işaret edildiği gibi, farklı zaman kurgularından söz etmek gerekir. “Kültürel zaman” kavramının özelliği, geçmiş ve geleceğin, “şimdi” kavramı aracılığıyla düşünülmesine olanak vermesidir.

Newton fiziğinde bir nesnenin hareketi, zamana bağlı olarak hesaplanır. Bu hesaplama herhangi bir nesnenin şimdisi hakkında bilgi içermediği gibi, bir nesneye özgü “şimdi”den söz edilmesine de olanak vermez. Böyle bir dili veya kullanılan yöntemleri kültür olgusuna uygulamak da dolayısıyla mümkün değildir. Halbuki kültürel ve toplumsal olaylarda “şimdi” belirleyici ve yön verici bir özelliğe sahiptir. En önemlisi de “şimdi” bize geleceği rasyonel olarak kurma ve öngörme olanağı sağlar. Fizik olaylarda geleceği öngörmek elbette mümkündür: bir gezegenin hareketini sadece öngörebiliriz ama onu kurgulayamayız.

Kültürel olgulara -aidiyet duygusu³ bireysel beceriler, ortak katılımlar, sosyal ve teknolojik olanaklar, toplumun çağın gereksinimlerini karşılama esnekliği, liyakate verilen öncelik, teknolojik yetkinlik, şehirlerin yapısı- yön verebilir; bu yön vermeyi ise “şimdi” aracılığıyla kurgulamak mümkündür. Kültürel zaman, şimdi üzerine kurulmuştur: şimdi, geleceği kurgulama, biçimleme ve inşa etmek olanağı sağlar.

Zamanın kültürel yönünü üzerine inşa edebileceğimiz “şimdi”, psikolojik şimdiden farklıdır. Bir toplumun tarihinde yıllar, hatta asırlar ‘şimdi’yi, yani ‘an’ı biçimleyebilir. “Osmanlı döneminde geçerli olan bazı değerler şimdi de varlığını sürdürmektedir” veya “cumhuriyet döneminde kabul edilmiş yasalar halen yürürlükte” denildiğinde yılları kapsayan bir zaman diliminin halen, şu anda da mevcut olduğu ifade edilmiş olur. Burada bizi ilgilendiren husus, geçmişin şimdi mevcut olması, ona şimdiye bağlı bir varlık kazandırmıştır; “şimdi”, geçmişini şimdiye taşımakla “geçmişin şimdi”sine varlık kazandırmıştır. Geçmiş, tarihi bir olgu olmaktan çıkmış, şimdi yeniden ve farklı bir varlık kazanmıştır. Diğer bir ifadeyle, kültürel şimdi, geleceği biçimleyebilme yeteneğini içinde barındırdığı gibi geçmişe de yeniden varlık kazandırabilir. Aksi takdirde geçmiş; tarihi olgular, anılar veya masallar olarak anılmak durumunda olur.

Bilimin tarihi, bilimdeki gelişmeleri anlatan, ama artık yürürlükte olmayan olayların toplamıdır. Fakat kültür zaman açısından “şimdi” ona bir varlık kazandırabilirsek geçmiş, şimdiyi etkileyebilir ve biçimleyebilir. Bunun şartı, yukarıda da işaret edildiği gibi, o toplumun bir kültürel beceriye sahip olmasıdır. Bilim tarihi, geçmişte yapılmış olan bilimsel keşiflerin

³ Bkz. www.safakural.com adresindeki ilgili yazılar

bilinmesi ile sınırlı değildir. Bu noktayı, çok ilginç bir şekilde merhum hocamız F. Sezgin'in yazılarında açık olarak görmek mümkündür⁴:

Fuat Sezgin, bir medeniyetin doğuşu ve gelişmesi için 1) Geçmiş medeniyetlerin mirasının kararlı ve yoğun şekilde elde edilmesi ve öğrenilmesi; 2) Bu sürecin devlet tarafından sistemli şekilde desteklenmesi ve 3) Din tarafından rahatsız edilmemiş olması gibi üç temel unsurun sistemli bir biçimde birlikteliğine gerek olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu yoldan alımlama gerçekleştikten sonra başarı elde edebilmek için de, alınan bilginin, deneyimin ve araçların sadece kullanılması değil, aynı zamanda yeni kültür çevresinin bir parçası olacak şekilde geliştirilmesi ve katkı yapmayı amaçlayan bir doğrultuda adeta yeniden üretilmesi zorunludur. Sezgin, F. (2008).

Dikkat edilirse açık bir şekilde, bilimsel faaliyetlerin ortaya çıkabilmesinin özel koşulları olduğu, bu faaliyetlerde tarihin özel bir yeri olduğu ifade edilmektedir. Kısaca, bilim tarihini okumak, okuyabilmek, önemini kavramak ve ondan yararlanmak kültürel bir beceri gerektirmektedir.

Aslında “oku!” emrinin bir süreklilik içermesi gerekir. Bu süreklilik yeniden okumayı ve anlamayı gerektirmelidir. Bir roman söz konusu olduğunda insan onu genellikle bir defa okur; hatta bir fizik kitabını da okuyup anlamak yeterlidir; ama okunması gereken doğanın veya tarihin kendisi de olabilir. Elbette bu noktada, okumanın yanı sıra anlamak ve akıl etmek de ayrıca dikkate alınmalıdır. “Akıl etmek” hem okumada sürekliliği hem de okuduğunu anlayabilecek bir donanımına sahip olmayı gerektirmektedir. Doğayı ‘okumadan’ akıl edemeyiz, onu idrak edemeyiz, önemini ve büyüklüğünü kavrayamayız; doğanın dili (Pitagoras’ın, Galileo’nun, Heisenberg’in ve diğer düşünürlerin farklı şekillerde ifade ettiği gibi) matematiktir, geometridir. Okuyabilmek ve okuduğunu anlayabilmek için bu dili bilmek gerekir. Benzeri durum bilim tarihi için de geçerlidir ve bilim tarihini ayrıcalıklı kılan, bir toplumun kültürünün kurucu unsuru olmasıdır. Bu özellik, yukarıda da işaret edildiği gibi, moral değerlerden kültürel şimdinin inşasına kadar uzanmasından kaynaklanmaktadır. Geçmişin bugünü inşa etmede kullanılabilmesi, bugünün (şimdinin) geçmişi inşa etmek amacıyla kullanılabilmesine bağlıdır. Bunun ön koşulu, o toplumun kültürel bir beceriye sahip olmasıdır.

İbn Haldun'un dediği gibi coğrafya, toplumların kaderini belirler; evet ama coğrafya da değişmektedir. Çöller verimli tarım arazileri halini almakta, teknik imkanlar ormanların ve göllerin oluşmasına veya tam tersi yağmur ormanı gibi yerlerin tarım arazisi haline gelmesine sebep olmakta, Hollanda gibi ülkeler endüstriyel tarım sayesinde yepyeni bir coğrafi özellik kazanmaktadır. Yani kısaca bilim ve teknoloji, coğrafya ve kültür arasında yepyeni etkileşimlerin ortaya çıkmasına vesile olmaktadır. Kültür, coğrafi etkilere açık olmakta birlikte, kendisi de mekâna bir varlık kazandırma aracı durumundadır. Teknik ve teknolojik gelişimin bir etkisi olmasa da ve yaşanan yer (fiziksel) bir mekân olarak aynı kalsa bile, kültür ona yeni bir varlık kazandırır; diğer bir ifadeyle kendine özgü bir kültürel zaman kurgular. Doğduğumuz yer, bizde acı veya tatlı anıları olan yerler, herhangi bir mekân değildirler: onlar hatıralarımızın varlık kazandırdığı yerlerdir. Toplum da kendi tarihine bağlı olarak, coğrafyasına, -kültürel bir- varlık kazandırır; daha doğrusu kazandırabildiği ölçüde ve kazandırdığı şekliyle -şimdi üzerinden- geleceği inşa edebilir, kurgulayabilir.

Tarihe şimdi üzerinden varlık kazandırılmazsa, o bir övünme vesilesi olmaktan ve şiirsel bir şekilde esip insanı tatlı hayallere dalmasına yol açmaktan başka bir işe yaramaz.

Günlük kullanımda zaman, iletişimin bir gereği olarak, geçip giden özelliğe sahip olacak şekilde düşünülür; fakat aslında, yukarıda da işaret edildiği gibi bu zaman tasavvuru bile farklı özellikleri içinde taşır. Özellikle günlük yaşantımızda geçmiş, artık var olmayan ve arkada kalmış bir özelliğe sahip olacak şekilde tasarlanır. Gelecek ise henüz mevcut olmayan, ne getireceği bilinmeyen bir özellik çerçevesinde düşünülür. Kültürel zaman açısından bakıldığında, gelecek,

⁴Bu metinden haberdar olmamı sağlayan ve temin eden değerli meslektaşım Prof. Dr. Hüseyin Gazi Topdemir'e teşekkür ediyorum.

şimdi aracılığıyla inşa edilebilecek, şimdi sayesinde akıl ile kavranabilen bir özelliğe sahiptir. F. Sezgin hocamız, yukarıda yaptığım alıntı da ifade ettiği gibi, geçmişini doğru kavramak ve yapılan hataları görmek gerekir; aksi takdirde geleceği inşa etmek mümkün olmayacaktır. Bu görüşün zıddı, geçmişin aynen şimdi de tekrarının istenilmesidir. Dikkat edilirse böyle bir görüş, zamanın değişim ile ilişkisini koparacak, tek boyutlu kör bir akış içinde olduğunu, dolayısıyla geçmişin aynen tekrarını ve yaşatılmasını, hataların da aynen sürdürülmesini talep etmek durumunda olacaktır. Kültürel zaman, geleceğin akıl edilebilir ve kurgulanabilir olmasını; geçmişin şimdi üzerinden ve hep yeniden ‘oku’manın gerekliliğini ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle “akıl edebilmek” geleceği idrak edebilmek, “oku”mak ise geçmişini şimdi üzerinden sürekli anlamaya çalışmak için gereklidir.

Geleceği inşa edebilmenin en temel koşulu, şehirdir; şehirler, geçmişin ve geleceğin kesişme noktasında bulunur ve şimdiyi biçimlerler. Yani şehirler bir toplumun tarihini ve hafızasını oluştururlar; daha da önemlisi, gerekli donanım ve olanaklara sahip şehirler kültürel birikime olanak verirler⁵. Şehirler yeniden inşa edil(e)mezler; geçmişini geleceğe bağlayan bir köprü olarak düzenlenebilirler. Geçmişini şimdi üzerinden okuyamayan bir toplum, soyut bir geçmiş özlemi ile şimdiyi kurmaya çalışır; sonuç tarihi şehirlerin benliklerinin kaybolmasıdır. Halbuki şehirler, geleceği öngörmek suretiyle planlı bir şekilde düzenlenmesi gereken yerlerdir. Bu açıdan bakıldığında, bilim tarihine benzer bir rol üstlendiği söylenebilir. Şehir gibi bilim tarihi de bize geçmişin şifrelerini verir; fakat her ikisinin de geçmişe ilişkin özlem vesilesi olması, şimdinin kurulmasına hiç bir fayda sağlamayacaktır.

Müzeler, doğanın kendisi, hikayeler, masallar, efsaneler hep geçmişini aktarma araçlarıdır; onlardan gezerek, bakarak veya dinleyerek elbette bir şeyler öğrenmek mümkündür. Fakat dilini bilirsek doğa yeni şeyler söyleyebilir; müzeler, tarih bilgisi ve tarih bilinci varsa bugünün anlaşılmasına yardım edebilir; efsaneler, hikayeler, masallar bugün olup bitene ilişkin birşey söyleyecek şekilde yorumlanırsa tekrar yaşayabilir.

Doğa yasaları, hep varolandır; ve onun var-olması, ne şimdi üzerinden kurgulanır ne de şimdinin varlığını gerektirir. Newtoncu doğa yasalarının tanımladığı zaman, ‘şimdi’ hakkında bilgi vermediği gibi bu kavramın kullanılmasına da gerek duyulmaz. Fakat kültürel zaman, ‘şimdi’ dediğimiz bir zaman diliminin bağımsız varlığını şart koşar ve ‘şimdi’ye kendine özgü bir varlık kazandırır. ‘Şimdi’yi kültürel bir zaman dilimi olarak yorumlayabilmek için, öncelikle geçmişini ve geleceği herhangi (örneğin fiziksel) bir zaman dilimi olarak düşünmekten kurtulmak gereklidir. Fiziksel olaylar, mesela bir gezegenin geçmişteki konumu, ‘şimdi’nin kendisine varlık kazandırma aracı değildir. Ne var ki kültürel açıdan bakıldığında geçmiş, ‘şimdi’nin ve ‘şimdi’ de geleceğin varlık koşuludur. Buradaki temel sorun, şimdi’nin, geçmişle olan ilişkisini ve geleceğin inşasında oynadığı rolü anlayabilmektir. Geçmiş, şimdi ve geleceğin bu şekilde tanımlanabilmesinde temel koşul, kültürel bir beceriye ve birikime sahip olmak gerekir. Elbette kültürel beceri be birikim kendiliğinden oluşabilecek toplumsal bir haslet değildir; bunun mümkün olmasının (deyim yerindeyse) fiziki koşulu, şehirdir. Çünkü şehir, geçmişin şimdiye uzanmasına olanak verebilir; ama aynı zamanda şehir, sahip olduğu kültürel etkinliklere elverişli alt yapısı, iletişim ve ulaşım olanakları ile şimdi üzerinden geleceğin kurulmasını sağlayabilir. Evet, coğrafya bir kadedir; ama şehir de kültürel zamanın coğrafyaya varlık kazandırması sayesinde o toplumun kaderini belirler. Kültürel zaman, ‘şimdi’ üzerinden, topluma kültürel bir seçicilik kazandırabilir. Kültürel seçiciliğin kalitesi, günlük magazin, bireylerin yaşam biçimini ve tercihlerini yönlendirebilmesindeki (daha doğrusu yönlendirememesindeki) gücü ile ölçülebilir. Kültürel seçiciliğin olduğu yerde, başta da işaret edildiği gibi, toplumun bilim tarihine, felsefeye veya kısaca sosyal bilimlere, sanat etkinliklerine değer vermesi söz konusudur. Toplumsal seçicilik elbette toplumsal bir olgudur; fakat bu olgunun bir değer taşıyabilmesi, benimsenebilmesi ve geliştirilebilmesi için toplumsal kurumların (devletin, sivil toplum

⁵Şehirlerin bu özellikleri ile ilgili olarak bkz www.safakural.com adresindeki çeşitli yazılar

örgütlerinin, eğitim kurumlarının vs.) bilinçli hareket etmesine ihtiyaç vardır. Düşünce tarihi, bu ilişkiler ağının çıkış noktasında filozofların olduğunu söylemektedir.

Kaynakça

- Sezgin, F. (2008). *İslam'da Bilim ve Teknik (Cilt 1)*. (H. Kaplan, A. Aliy, Dü, & A. Aliy, Çev.) İstanbul: Türkiye Bilimler Akademisi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Demir, R. ve Gökdoğan, M. D. (2008). *Aydın Sayılı*, Atatürk Kültür Merkezi Yay. 354.